

საქართველოს საპატრიარქოს
წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სკოლა (ფაკულტეტი)

მარიამ ბალასანიანი

სამცხე- ჯავახეთის ტოპონიმია
„სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის
ტოპონიმების“ ხუთტომეულის მიხედვით

სადოქტორო პროგრამა: ქართველური ენათმეცნიერება

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ფილოლოგიის დოქტორის
აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად

*სამეცნიერო ხელმძღვანელი: მერაბ ბერიძე,
ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი*

თბილისი

2016

შინაარსი

ანოტაცია (ქართულად) -----	4
Annotation (ინგლისურად)-----	6
წინასიტყვაობა -----	7
შესავალი -----	20
§ 1. ხუთტომეულის ავტორები, მიზნები, ამოცანები, არეალი, წყაროები და ლიტერატურა -----	20
§ 2. ლექსიკონის სტრუქტურა, მოცულობა, მასალის დალაგების პრინციპი, შინაარსი -----	28
 I თავი – სამცხე და ჯავახეთი ისტორიული წყაროების მიხედვით -----	42
§ 1. სამცხე-ჯავახეთის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა -----	42
§ 2. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული და თანამედროვე საზღვრები -----	52
§ 3. სამცხე და ჯავახეთი სომხური და ქართული წყაროების მიხედვით -----	61
§4. სამცხისა და ჯავახეთის სახელწოდებათა ეტიმოლოგიები (სომხური და ქართული) -----	78
 II თავი – სამცხისა და ჯავახეთის ტოპონიმები ხუთტომეულის მიხედვით-----	84
§ 1. სომეხთა ჩამოსახლება და განსახლება სამცხესა და ჯავახეთში მე-19 საუკუნის I ნახევარში -----	84
§ 2. ახალციხე და ახალქალაქი ხუთტომეულის მიხედვით -----	97
§ 3. სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა განსხვავებული ტრანსკრიფციის სახელები -----	103

§ 4. დაარსებული თუ აღდგენილი სოფლები -----	142
§ 5. ტოპონიმური პარალელები (დუბლიკატი ტოპონიმები სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე) -----	151
§ 6. მე-19 – მე-20 საუკუნეების ეთნო-ისტორიული ანომალიები -----	162
 III თავი – ფონეტიკური პრობლემები ქართულ-სომხურ ტოპონიმიკურ ურთიერთობებში-----	
	173
§1. ქართული მკვეთრი ყ ბგერის გადმოცემა სომხურად -----	173
§ 2. რუსული რუკების გზით შესული სახელების ფონეტიკური საკითხები -----	178
 IV თავი – მორფოლოგიური ანალიზი -----	
	185
§1. სახელობითი ბრუნვის ნიშნის პრობლემა სომხურად გადმოცემულ ქართულ სახელებში -----	185
ძირითადი დასკვნები -----	190
დამოწმებული ლიტერატურა -----	193
დანართი: -----	202
სომეხთა ჩამოსახლება სამცხე-ჯავახეთში -----	202
სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმები (სოფლები/ქალაქები) რაიონების მიხედვით-----	203

ანოტაცია

სადისერტაციო ნაშრომი თემაზე: სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმია „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების“ ხუთტომეულის მიხედვით შედგება წინასიტყვაობის, შესავლის, ოთხი თავისაგან და დასკვნისაგან. დართული აქვს გამოყენებული ლიტერატურის სია და დანართი.

წინასიტყვაობაში მოკლედ არის დასაბუთებული საკვლევი თემის აქტუალობა, ნაშრომის მიზანი, კვლევის მეცნიერული სიახლე, გამოყენებული კვლევის მეთოდები, დისერტაციის პრაქტიკული ღირებულება, ნაშრომის სტრუქტურა და კვლევის შედეგები.

შესავალ ნაწილში მოცემულია „სომხეთისა და მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების“ ხუთტომეულის ზოგადი მიმოხილვა. აღწერილია ავტორთა თავდადებული მუშაობა. ისინი 20 წლის განმავლობაში ყოველ წელს 2-3 თვით მოგზაურობდნენ სომხეთის, აზერბაიჯანისა და საქართველოს მხარეებში, აგროვებდნენ უამრავ მასალას. ლექსიკონი დგებოდა 20-25 წლის განმავლობაში.

სადისერტაციო ნაშრომის **პირველ თავში** წარმოდგენილია სამცხე და ჯავახეთი სომხური ტოპონიმების ხუთტომეულის მიხედვით; სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული და თანამედროვე საზღვრები; სამცხე-ჯავახეთის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა; სამცხე და ჯავახეთი სომხური და ქართული წყაროების მიხედვით. „სამცხისა და ჯავახეთის“ ეტიმოლოგიები (სომხური და ქართული).

ნაშრომის **მეორე თავში** აღწერილია სამცხისა და ჯავახეთის სოფლები და ნასოფლარები ხუთტომეულის მიხედვით. დადგენილია მათი რაოდენობა, სომეხთა ჩამოსახლება და განსახლება სამცხესა და ჯავახეთში მე-19 საუკუნის I ნახევარში, სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა განსხვავებული ტრანსკრიფციის სახელები, დაარსებული თუ აღდგენილი სოფლები, ტოპონიმური პარალელები (დუბლიკატი ტოპონიმები სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე), ამავე თავში წარმოდგენილია მე-19–მე-20 საუკუნეების ეთნო-ისტორიული ანომალიები.

სადისერტაციო ნაშრომის მესამე თავში გაანალიზებულია ტოპონიმთა ცვლილებები, ფონეტიკური პრობლემები ქართულ-სომხურ ტოპონიმიკურ ურთიერთობებში. ამ თავში საუბარია ქართულის მკვეთრი ყ ბგერის სომხურად გადმოცემის შესახებ, აგრეთვე რუსული რუკების გზით შესული სახელების ფონეტიკური ცვლილებები.

მეოთხე თავში მოცემულია ტოპონიმთა მორფოლოგიური ანალიზი სახელობითი ბრუნვის პრობლემასთან დაკავშირებით. შევნიშნავთ, რომ სომხურად გადმოცემული ქართული სახელების უმრავლესობა სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი.

Annotation

The dissertation _ Samtskhe-Javaketi Toponymia „According to toponymies in Armenia and near regions.“

The work according to the five volume, consists of an introduction, five chapters and a conclusion. The work is attached with the certified list of sources and literature.

The introductory part contains the information about actuality of research topic, the name of the thesis, scientific research innovation, used research methods, practical value, structure of the work and the result of the research.

Armenia and the surrounding area as the preamble to a general overview of five volume. The dedicated work of the authors. They are 20 years 2-3 months every year traveling to Armenia, Azerbaijan, Karabakh and the regions, Collected a lot of material. Dictionary came in 20-25 years.

In the **first chapter** of the thesis is represented by five volume Samtskhe and Javakheti Armenian toponyms. Armenian and Georgian sources Samtskhe and Javakheti. „Samtskhe Javakheti“ and etymologies (Armenian and Georgian).

The **second chapter** describes the Samtskhe Javakheti and villages and the villages by the five volume. Given their views, and to accommodate the migration of Armenians in Samtskhe Javakheti and I half of the 19 th century, different names of transcription in villages of Samtskhe- Javakheti Region, Founded or Renewed Villages, Parallels toponymic (Duplicate names in the territory of Armenia and Georgia), the chapter is interesting ethno-historical anomalies of XIX-XX centuries.

The **third chapter** of the dissertation phonetic toponymic problems in Georgian-Armenian relations. This chapter discusses Georgia sound „k“ pronansiation in Armeniana and the Russian way of mapping logged Names phonetic issues.

The **fourth chapter** provides morphological analysis — problem in the nominative case

The Problem of Ending of the Nominative Case of Georgian Proper Names in the Armenian Language. We noticed that the Armenian Georgian names are set out in the nominative case is presented without the mark.

წინასიტყვაობა

თემის აქტუალობა

ტოპონიმის გარეშე შეუძლებელია ხალხთა ისტორიისა თუ ენის შესწავლა. მისი მოშველიებით შეიძლება ისეთი მნიშვნელოვანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხების გარკვევა, როგორიც არის ძველი ხალხების ადგილსამყოფლის მიკვლევა, დაზუსტება, სახელების ეტიმოლოგია და სხვა.

საკუთარი სახელები დიდ დახმარებას უწევენ არქეოლოგებს აღმოჩენილი წარწერების ამოკითხვაში.

ადგილთა სახელწოდებანი შეპირობებულია ისტორიული სიტუაციებით. გეოგრაფიულ სახელებში, განსაკუთრებით სოფლის სახელებში, აისახება მათი ისტორია, როდის შეიძლებოდა საქართველოს ტერიტორიაზე დასახლებულიყვნენ სომხები, აზერბაიჯანელები, რუსები, ბერძნები და როდის შეიძლებოდა გაჩენილიყო ამ ხალხთა ენებთან დაკავშირებული ტოპონიმები. ზოგიერთი სოფლის სახელი პირდაპირ მიგვითითებს მათი მოსახლეობის საქმიანობაზე წარსულში.

ტოპონიმები დიდად უწყობენ ხელს ისტორიული რუკების შემდგენელთ ძველ რუკებზე შემონახულ მცდარ დაწერილობათა გასწორებაში.

სადისერტაციო ნაშრომში წარმოდგენილია ბევრი გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგია, დადგენილია შესაბამის გეოგრაფიულ ობიექტთა მდებარეობა და მოსახლეობა, ოიკონიმთა ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ცვლილებანი, შესრულებულია ტოპონიმთა სტრუქტურული და ისტორიული ანალიზი.

ქართულ მეცნიერებაში პირველად კრიტიკულად განიხილება ისეთი მნიშვნელოვანი გამოცემა, როგორიც არის სომეხ მეცნიერთა მიერ შედგენილი „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების ხუთტომეულში“ ასახული სამცხისა და ჯავახეთის ტოპონიმთა შესახებ გამოთქმული თვალსაზრისები.

ამიტომ ჩვენს კვლევას გარკვეულწილად მონოგრაფიის ფუნქციაც ეკისრება. ერთია ტოპონიმიკური მასალის შეგროვება და მისი გამოცემა, ხოლო ობიექტური ანალიზი მას შემდეგ ხდება, როდესაც ამა თუ იმ არეალის ტოპონიმთა სიები იკრიბება

და ქვეყნდება. კვლევის აქტუალობა იმითაც არის განპირობებული, რომ შევეცადეთ გამოცემული მასალა, ქართულ ტოპონიმურ კვლევებთან შეგვედარებინა.

სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმთა შესახებ „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების“ ხუთტომეულში ასახული სომეხ მეცნიერთა შეხედულებების კრიტიკული ანალიზის შედეგები გამოადგება ქართული ენისა და საქართველოს ისტორიის მრავალ მკვლევარს.

კვლევის ძირითადი მიზნები და ამოცანები:

ჩვენი ნაშრომის მიზანს წარმოადგენს „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების“ ხუთტომეულში წარმოდგენილი სამცხისა და ჯავახეთის ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმების შესახებ სომეხ მეცნიერთა მიერ გამოთქმული მოსაზრებების კრიტიკული მიმოხილვა, ტოპონიმთა ლოკალიზაცია და ენათმეცნიერული ანალიზი; სომხური მასალის შედარება ძველ წყაროებში დადასტურებულ ქართულ მასალასთან; ტერმინოლოგიური განმარტებები, სახელთა დაწერილობის და კანონიკური ფორმების საფუძვლების დადგენა. ტოპონიმთა ფონეტიკური და მორფოლოგიური ცვლილებების, კანონზომიერებების გარკვევა.

ნაშრომის მეცნიერული სიახლე

სადოქტორო ნაშრომში:

სადისერტაციო ნაშრომში საფუძვლიანად არის შესწავლილი სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმთა „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების“ ხუთტომეულის მიხედვით.

ხუთტომეულში სამცხე-ჯავახეთის ზოგიერთი ტოპონიმური სახელი მოცემულია არასწორი, დამახინჯებული ფორმით. ნაშრომში ამგვარი სახელები შედარებულია ძველ წყაროებთან და წარმოდგენილია სწორი ფორმით. ტოპონიმური სახელის

სწორი ახსნა საშუალებას მოგვცემს, შევისწავლოთ სამცხე-ჯავახეთის წარსულის ეთნოგრაფია, ეკონომიკური და კულტურულ-რელიგიური ისტორია.

ხუთტომეულში ქართული ტოპონიმების დიდი ნაწილი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ცვლილებებით დასტურდება, რაც გამოწვეულია სამცხე-ჯავახეთის სომეხი მოსახლეობის მიერ ქართული ტოპონიმების არასწორი წარმოთქმით, მხარის ტოპონიმიაში არცთუ იშვიათად ზოგი თურქული სიტყვაა დამკვიდრებული, ამიტომ საჭიროა თითოეული სახელის ღრმად და საფუძვლიანად შესწავლა, რათა დადგინდეს სახელის ზუსტი ეტიმოლოგია, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ენის ისტორიისათვის.

ნაშრომში მოცემულია სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმთა ენათმეცნიერული ანალიზი: ტოპონიმთა ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურებანი, განსხვავებული ლექსიკა, რაც გამოწვეულია სხვადასხვა ენის (სომხური, თურქული, რუსული) ზეგავლენით. ენობრივი შერევის საფუძველზე მიიღება კომბინაციები: ქართულ-თურქული, სომხურ-თურქული, თურქულ-რუსული სიტყვების ნაერთი. გეოგრაფიული სახელების კვლევა აუცილებელია ყოველივე ამ ენის მონაცემების გათვალისწინებით.

კვლევის შედეგად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ ტოპონიმთა უმრავლესობა ქართულია.

სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმთა შესწავლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ლინგვისტური თვალსაზრისით, არამედ მას აქვს დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში მოცემული ქართული ტოპონიმების კვლევა დიდ დახმარებას გაუწევს ენათმეცნიერებს, ისტორიკოსებს, გეოგრაფებს, ეთნოგრაფებს, სოციალური ლინგვისტიკით დაინტერესებულ მეცნიერებს.

დისერტაციის პრაქტიკული ღირებულება:

სადოქტორო ნაშრომში წარმოდგენილი კვლევის შედეგები შეუძლიათ გამოიყენონ როგორც ქართული ენის ფონეტიკის, მორფოლოგიის, ლექსიკის, ისე ქართველურ ენა-კილოთა მკვლევარებს, ისტორიკოსებს, ეთნოლოგებს, ვინც დაინტერესებულია საერთოდ სამცხე-ჯავახეთისა და მესხეთის ისტორიით.

წარმოდგენილი კვლევის შედეგები საინტერესო იქნება მეზობელი ქვეყნების მეცნიერებისთვისაც. კვლევის შედეგად დაზუსტდება ბევრი სიტყვის ეტიმოლოგია, ფუძეები, ტოპონიმური ლექსიკა და სხვა.

ნაშრომის საშუალებით შესაძლებელი იქნება დავაზუსტოთ ასობით გეოგრაფიული ობიექტის ადგილმდებარეობა, სახეობა, ეტიმოლოგია, მათი წინა დაუმახინჯებელი სახელები და სხვა.

გეოგრაფიულ სახელთა კვლევა გამოადგებათ როგორც ქართველ, ისე სომეხ ისტორიკოსებს, გეოგრაფებს, ფილოლოგებს, არქეოლოგებს და სხვა.

ნაშრომი დამხმარე სახელმძღვანელოდ გამოადგებათ უნივერსიტეტების ენათმეცნიერული და ისტორიული მიმართულებების სხვადასხვა საფეხურის სტუდენტებსაც.

კვლევის მეთოდები:

სადისერტაციო თემაზე მუშაობისას გამოყენებულია აღწერის, შედარება-შეპირისპირებისა და ისტორიული ანალიზის მეთოდები. ენათმეცნიერულ მეთოდებთან ერთად გამოყენებულია ტოპონიმური კვლევის ხერხები, რაც გულისხმობს ლინგვისტური, ისტორიოგრაფიული და გეოგრაფიული კვლევის მეთოდების კომპლექსურ გამოყენებას. შესწავლილია თოთოეული გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგია, გეოგრაფიული პუნქტების ადგილმდებარეობა, ადრინდელი და ახლანდელი მოსახლეობა, ისტორია და სხვა.

ნაშრომის სტრუქტურის აღწერა:

კვლევის მიზნებისა და ამოცანების შესაბამისადაა გააზრებული სადისერტაციო ნაშრომის სტრუქტურა; კერძოდ: სადისერტაციო ნაშრომი მოიცავს ნაბეჭდ 202 გვერდს. შედგება წინასიტყვაობის, 4 თავის, დასკვნითი დებულებების, გამოყენებული სამეცნიერო ლიტერატურის სიისა (142 ერთული) და დანართისაგან.

ნაშრომის შესავალ ნაწილში აღნიშნულია, რომ „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმების“ ხუთტომეული გამოიცა 1986-2001 წლებში ჰ. ზარსელიანის, თ. ჰაკობიანის და მ. ბახშიანის მიერ. აღწერილია მათი შრომა და დვაწლი მე-20 საუკუნის მეორე ნახევარში და 21-ე საუკუნის დასაწყისში. ლექსიკონის შედგენისას გამოყენებულია ასურულ-ბაბილონური, ხეთური, სომხური, ბერძნული, სპარსული, ბიზანტიური, არაბული, ქართული, რუსული, თურქული წყაროები, სხვადასხვა პუბლიკაცია, არქივის მასალები, ხელნაწერები, ათეულობით ძველი და ახალი რუკა. ავტორები 20 წლის განმავლობაში ყოველ წელს 2-3 თვით მოგზაურობდნენ სომხეთის, აზერბაიჯანისა და საქართველოს მხარეებში. ლექსიკონი დგებოდა 20-25 წლის განმავლობაში.

ლექსიკონში ძირითადად აღწერილია სოფლები და სხვა ტიპის საცხოვრებელი ადგილები, ხოლო ტბებს, მდინარეებს, მთაგრეხილებს, მდელოებს, როგორც ავტორები აღნიშნავენ, შედარებით ნაკლები ადგილი უკავია.

ლექსიკონში განხილულია სომხეთის ტოპონიმების შესწავლის ისტორია. სომხეთის ტოპონიმებით დაინტერესებულნი იყვნენ ჯერ კიდევ ძველი დროიდან. მისი მთების, მდინარეების, პროვინციების, ქალაქების და სხვა გეოგრაფიული ობიექტების შესახებ პირველი ლექსიკოლოგიურ-აღწერილობითი ხასიათის ინფორმაციები მოგვაწოდეს ძველმა ავტორებმა (ქსენოფონტე, სტრაბონი, პტოლემე და სხვა), მაგრამ სომხური ტოპონიმის კვლევის ფუძემდებლად უნდა ჩავთვალოთ ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი, რომელიც, თავის ნაწარმოებში „სომხეთის ისტორია“ შეეცადა გამოეკვლია უამრავი ტოპონიმის (გელამის მხარე, სიუნიქი, არაგაწი, არმავირი, ჰაიქი სომხეთი, ჰარქი, ბზნუნუქი, ხორხორუნუქი, შირაკი, შამირამაკერტი ანუ ვანი, შავარშაკანი და სხვა) გენეზისი, ასევე დააზუსტა ათობით გეოგრაფიული ობიექტის (არტაშატი, ერვანდაშატი, ერვანდაკერტი და სხვა) ადგილმდებარეობა.

ხუთტომეულში აღნიშნულია ლექსიკონის მიზნები და ამოცანები, თუ როგორი დიდი მნიშვნელობა აქვს ტოპონიმების კვლევას: სახელების დაზუსტება, უცხო საზოგადოებისათვის გაუგებარი სახელების ახლით შენაცვლება. ლექსიკონის დახმარებით შესაძლებელი იქნება დავადასტუროთ ასობით გეოგრაფიული ობიექტის ზუსტი ადგილმდებარეობა, სახეობა, დავადგინოთ მათი წინა სახელები და სხვა.

სალექსიკონო მასალა მოიცავს დაახლოებით 400 ათას კვადრატულ კილომეტრს; ხუთ ტომში მოცემულია 136 ათასზე მეტი გეოგრაფიული სახელი. ავტორები მიუთითებენ მათი ტოპონიმური ინტერესების საზღვრებს. ლექსიკონის გეოგრაფიულ საზღვრებს შეადგენს: ჩრდილოეთით – მდ. მტკვრამდე, სამხრეთიდან დასავლეთ ტიგროსის გამყოფ წყლებამდე, დასავლეთით ამასიის და კესარიის რაიონებს, კ

ილიკიასთან ერთად და აღმოსავლეთით კასპიის ზღვამდე. ამ ფარგლებში ხვდება რამდენიმე მეზობელი რაიონი და ქვეყანა. ქრონოლოგიის თვალსაზრისით ლექსიკონი შეიცავს უძველესი საუკუნეებიდან ჩვენს დღემდე პერიოდში არსებულ ტოპონიმებს.

ტოპონიმები ლექსიკონში მოცემულია თანამედროვე სომხური ენის მართლწერით. სტატიებში სიტყვები საჭიროების მიხედვით გამოყენებულია ძველი ან ჯერ კიდევ დასავლეთ სომხეთში მოხმარებული გრაზარული მართლწერით, ასევე სხვა ენებზეც. ძველი მართლწერის ფორმები, როგორც მაუწყებელი ფორმები, ჩასმულია ან ფრჩხილებში ან ბრჭყალებში. შემდგენლებს უცხო ფორმები მოჰყავთ პირველწყაროს სახით (ბერძნულ, ლათინურ, რუსულ და სხვა), ან საერთაშორისო ტრანსკრიფციით.

ლექსიკონის შემადგენელი ტოპონიმები ეკუთვნის დაახლოებით ოც სხვადასხვა ენას. ტოპონიმების უმრავლესობა დამახინჯებულია, მათი ასეთი დამახინჯება და ცვლილება კი დიდად აძნელებს ეტიმოლოგიის კვლევას.

ტოპონიმური ლექსიკონის შედგენისას გამოყენებულ იქნა უამრავი წყარო, ლიტერატურა, რადგან ახლად გამოქვეყნებული წიგნები, პერიოდული პრესა, მეცნიერული სტატიები, რუკები შეიცავენ ისეთ მასალებს, რომლებიც ახლებურად განმარტავენ ტოპონიმებთან დაკავშირებულ სხვადასხვაგვარ საკითხებს. ლექსიკონის შექმნისას გამოყენებულ იქნა: ასურულ-ბაბილონური, ხეთური, სომხური, ბერძნული, სპარსული, ბიზანტიური, არაბული, ქართული, რუსული, თურქული

პირველწყაროები, სომხური და რუსული პერიოდული პრესა, საარქივო და ხელნაწერი მასალები, ათობით ძველი და ახალი რუკა, რომლებიც ცალკეული ტოპონიმების მიხედვით დამატებით მე-5 ტომშია.

მნიშვნელოვანი სიძნელები და მათთან დაკავშირებული ხარვეზები არის ეტიმოლოგიასა და ტრანსკრიფციაში.

სადისერტაციო ნაშრომის **პირველ თავში** მოკლედაა აღწერილი სამცხე და ჯავახეთი ისტორიული წყაროების მიხედვით; სამცხე-ჯავახეთის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა; სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული და თანამედროვე საზღვრები; სამცხე და ჯავახეთი სომხური და ქართული წყაროების მიხედვით; „სამცხისა და ჯავახეთის“ ეტილომოგიები (სომხური და ქართული); ინტერნეტში მოძიებული სომხური წყაროები და ტოპონიმთა ეტიმოლოგიები ხშირ შემთხვევაში არასწორია, რის გამოც დამოწმებული მაქვს ჩვენს ხელთ არსებული ქართული წყაროები.

მეორე თავში აღწერილია სამცხისა და ჯავახეთის ტოპონიმები ხუთტომეულის მიხედვით. აქვე წარმოდგენილია სომეხი მოსახლეობის ჩამოსახლებისა და განსახლების ისტორია სამცხესა და ჯავახეთში.

ტოპონიმთა ლექსიკონი ადგილობრივ სომხურ მოსახლეობაზე დაყრდნობით გვაწვდის ისტორიულ ცნობებს მათი ჩამოსახლების შესახებ. მითითებულია აგრეთვე თუ, კერძოდ, რომელი პროვინციიდან მოვიდა სომხური მოსახლეობა თითოეულ სოფელში. უმრავლესობა ოსმალეთიდან, კერძოდ, არზრუმიდან ჩამოსახლებული სომხებია.

ჩვენი ქვეყნის არაქართული მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ კვლევას, დღეს შექმნილი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების ფონზე, გარდა ზოგად მეცნიერულისა, პრაქტიკული მნიშვნელობაც ენიჭება. განსაკუთრებით აქტუალურია საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე მრავალრიცხოვანი უცხო ეთნიკური ერთეულის, სომხების ყოფისა და კულტურის შესწავლა მათი კომპაქტურად განსახლების რეგიონში სამცხე-ჯავახეთში. საქართველოში სომეხთა მიგრაციას ხანგრძლივი ისტორია აქვს, რომელიც მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის მთელ მანძილზე მიმდინარეობდა. აქ ნათლად ჩანს ამ მიგრაციული პროცესების ძირითადი ეტაპები, ნაჩვენებია მათი

ხასიათი და განმსაზღვრელი ფაქტორები, ის თავისებურებები, რომლებიც მიიღო „საქართველოს კოლონიზაციის“ რუსული გეგმის ზეგავლენით. მე-18 საუკუნის ბოლომდე საქართველოში სომეხთა შემოსვლას ძირითადად პოლიტიკური, ეკონომიკური და რელიგიური ფაქტორები განაპირობებდა. თავიანთ ისტორიულ სამშობლოში მაჰმადიანური სახელმწიფოების მიერ შევიწროებული სომეხები საქართველოსკენ ილტვოდნენ. მათ შემოსვლა-დასახლებას ქართველი მეფე-მთავრები არეგულირებდნენ და მიგრანტებს თავისი ინტერესების შესაბამისად (მტრის ხშირი თავდასხმებისაგან გაუკაცრიელებული ადგილების დასასახლებლად და ვაჭრობა-ხელოსნობის გამოსაცოცხლებლად) იყენებდნენ.

არტაანიდან გადმოსახლებულ სომეხებში, რომლებიც დასახლდნენ კარტიკაში, ხულგუმოსა და ბავრაში, იგულისხმება ველელი ქართველები.

1828-30 წლებში, როცა ჩამოასახლეს სომეხები, ჯავახეთი მთლიანად დაიცალა მაჰმადიანი ქართველი მოსახლეობისაგან. გადასახლებულმა ქართველებმა თან წაიღეს ადგილთა სახელწოდებანი, ამიტომ მათ ნაცვლად გადმოსახლებულმა სომეხებმა ხევს, მთას, სოფელს თავიანთი სომხური სახელწოდებანი დაარქვეს, რამაც გამოიწვია ტოპონიმთა ენობრივ-ლექსიკური და ფონეტიკური ცვლილებანი.

აქვე განხილულია „სომხეთისა და მიმდებარე ტერიტორიების ტოპონიმური ლექსიკონის“ ხუთტომეულში წარმოდგენილი სამცხე-ჯავახეთის სახელები, რომელთაც ქართული წარმოთქმისაგან განსხვავებული ტრანსკრიფცია აქვთ.

ეს სახელებია: ადიგენი – ადიგონ // ადიგიუნ; აწყვიტა – აცკვითა; აფნია – აფნია // აპნია; დამკალი – დანკალი // დამღალი; საძელი – საზილ // საზალ // საზელი; სათხე – სატხა // სატლა ; ტატანისი – თათანის; ტოლოში – თოლოშ; ფოკა – პოგა// პოკა; ჭაჭარაქი – ჭაჭარაკ//ჩეჩერეკ და სხვა.

ამ სახელთა უმრავლესობა იმდროინდელ ქართულ ისტორიულ წყაროებში დასტურდება, როცა მხარეში ჯერ კიდევ მასობრივად არ სახლობდნენ სომეხები, რაც გამორიცხავს ამ ტოპონიმთა სომხურობას. ვფიქრობთ, მათი ფონეტიკური იერსახის ცვლა ზოგ შემთხვევაში კანონზომიერია (ხდება სომხური ენისათვის არაბუნებრივი ბგერათკომპლექსების ადაპტირება სომხური ფონოტაქტიკის წესების შესაბამისად), ზოგ შემთხვევაში კი ტოპონიმების შეგნებული დამახინჯებაც ხდება, რათა შეიფაროს მათი ქართული წარმომავლობა.

ნაშრომის ამავე თავში განხილულია საკითხი იმის შესახებ, სომეხთა მიერაა დააარსებული ზოგი სოფელი, როგორც ამას ხუთტომეულში წერენ, თუ სომეხმა მოახალშენებმა აღადგინეს მაჰმადიან ქართველთა დეპორტაციის შედეგად დაცლილი სოფლები. ტოპონიმთა ლექსიკონში რამდენიმე სოფლის შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი დააარსეს ჩამოსახლებულებმა, მაგ: სოფ. **აბათხევი** დააარსეს 1829-30 წლებში ყარსიდან დევნილმა სომეხებმა, ხოლო **ალასტანი** – აგანა-არზრუმიდან დევნილებმაო. სინამდვილეში **აბათხევი, ალასტანი და აგანა**, როგორც სოფლები მე-19 საუკუნის 30-იან წლებზე დიდი ხნით ადრე არსებობდა. ასევე ახალ დაარსებულ სოფლებად არის მიჩნეული: **ასფარა** – 1924 წელს, **თოთხამი** – 1908 წელს, **კათნატუ** – 1928 წელს.

დისერტაციის მეორე თავში საუბარია აგრეთვე სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ტოპონიმური პარალელების შესახებ. აქ გვხვდება ისეთი დუბლიკატი ტოპონიმები, მაგ., როგორიცაა: **ანი, ბავრა და ვანი**.

ამავე თავში აღწერილია მე-19–მე-20 საუკუნეების ეთნო-ისტორიული ანომალიები.

სომხურ ტოპონიმურ ლექსიკონში ზოგიერთი სოფლის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია ძველი პერიოდის მიხედვით, მაშინ როდესაც სამცხე-ჯავახეთის სოფლების დიდი უმრავლესობა, კერძოდ, იმ სოფლებისა, სადაც ჩამოსახლებული სომეხი მოსახლეობა ცხოვრობს, ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია მე-20 საუკუნის 60-70-იანი წლების მიხედვით მაგ.: **ზარზმის** შესახებ ნათქვამია, რომ 1907 წელს იქ ცხოვრობდა 44 აზერბაიჯანელი. ასევე „**აზერბაიჯანელი**“. მოსახლეობის არსებობა მითითებულია **ზანაგში, ხევაშენში, ადიგენში, ანდაში, არზნეში, აზმანასა და არალში**.

რაკი 1936 წლამდე ტერმინი „**აზერბაიჯანელი**“ ოფიციალურად არ გამოიყენებოდა, 1907 წელსაც აზერბაიჯანელები არცერთ წყაროში არ უნდა იხსენიებოდნენ. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ხუთტომეულში ეს ტერმინი ტოპონიმთა ლექსიკონის ავტორების მიერ მიწერილი ამ სოფლების მოსახლეობად. დასახელებულ სოფლებში „**აზერბაიჯანელი**“ მოსახლეობა არასოდეს არ ცხოვრობდა. ისინი გამუსლიმებული ქართველები არიან.

ჩამოთვლილ სოფლებში მე-20 საუკუნის 60-70-იან წლებში ქართული მოსახლეობა ცხოვრობდა, რის შესახებაც ტოპონიმური ლექსიკონი არაფერს ამბობს.

მესხეთის მოსახლეობა დიდხანს იბრძოდა, თავს არ უდებდა დამპყრობლებს, მაგრამ უთანასწორო ბრძოლაში დამარცხდა და მშობლიური მიწიდან რომ სულ არ გასახლებულიყო, იძულებული გახდა გამაჰმადიანებულიყო.

1944 წელს, როცა მაჰმადიანი მესხები სამშობლოდან გაასახლეს, სადაც მიჰყავდათ, იქაურ გვარსა და ეროვნებას აძლევდნენ. განა შეიძლება ადიგენელი, ახალციხელი ან ასპინძელი კაცი, თუნდაც მაჰმადიანი, აზერბაიჯანელი ყოფილიყო.

მე-19 საუკუნეში უკვე მაჰმადიან მესხთა ნაწილს უწოდეს „თათარი“, რადგან მათი სალაპარაკო, საურთიერთობო ენა იყო თურქული ენის დიალექტი. მე-20 საუკუნეში „თურქობას“ თანდათან ენაცვლებოდა „აზერბაიჯანელობა“. როგორც ჩანს ხუთტომეულის ავტორებმა არ იციან, თუ რატომ ერქვათ ქართველ მაჰმადიანებს მე-20 საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისისათვის აზერბაიჯანელები.

მაშასადამე, აბსოლუტური უმრავლესობა კავკასიელი თურქებისა მაჰმადიანი ქართველები არიან.

მესამე თავში განხილულია ფონეტიკური პრობლემები ქართულ-სომხურ ტოპონიმურ ურთიერთობებში, თუ როგორ გადმოიცემა ქართულის მკვეთრი ყ ბგერა სომხურად.

ტოპონიმთა ფონეტიკური ცვლილებანი უფრო მეტად გამოწვეულია იმით, რომ სომხურ ენას ზოგიერთი ბგერა ქართულისაგან განსხვავებით არა აქვს. მაგ.: ყ თანხმოვანი, რომელსაც სომხური მოსახლეობა წარმოთქვამს ღ-ს სახით. მაგ.: აწყური – აზღურ, წყალთბილა – წღალთბილა, ყულალისი – ღულალის, წყრუთი – წურღუთ.

გარდა ამისა, ფონეტიკურ ცვლილებაზე გავლენას ახდენს მესამე (თურქული ან რუსული) ენაც.

ამავე თავში არის საუბარი რუსული რუკების გზით შესული სახელების ფონეტიკურ ტრანსფორმაციაზე. ერთი და იმავე მწერლისა თუ პიროვნების, გეოგრაფიული ობიექტების სახელები სხვადასხვაგვარადაა გადმოტანილი ლიტერატურაში, ტელე-რადიოში, პრესაში და რაც მთავარია, რუკებზე. ეს კი იწვევს სრულ ქაოსსა და გაუგებრობას. ყოველივე ეს უფრო მეტად გამოწვეული არის იმით,

რომ, ქართული სახელების ასახვა ხდებოდა სომხურ ენაზე რუსული ენის შუამავლობით. რუსულ ენას კი არ გააჩნია შემდეგი ქართული ბგერები: **ჰ, ფ, ყ, ძ, წ, ჭ, ღ**, რომელიც აქვთ ქართულსა და კავკასიურ ენებს. ამიტომაც უცხოური ენიდან რუსულში შესული სახელები ქართულად გადმოტანისას კიდევ უფრო სცილდება დედნისეულს. მაგალითად, ვინაიდან რუსულ ენაში არ არის **ჰ** ბგერა, იგი იცვლება **გ** ბგერით მაგ.: **ჰამბარცუმიან** რუსულში იწერება – **გამბარცუმიან**.

ამკარად რუსული რუკების კვალი ემჩნევა ზოგიერთ სახელს, ქართული **ფ** რუსულ რუკებზე გადადის **ჰ**-ს სახით, იქიდან კი შევიდა ხუთტომეულშიც.

მაგ.: **აფნია//აპნია**.

გეოგრაფიული სახელები რუკებზე გადატანილია ან ადგილობრივი გამოთქმის მიხედვით, ან ტრადიციული ფორმით, ან კიდევ ნათარგმნია, რაც არაფრით ჰგავს ადგილობრივს. ყოველივე ეს კი იწვევს უზუსტობას.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ რუსულიდან გადატანილი სახელები სხვანაირად იწერებოდა, სხვანაირად ისმინებოდა, ან არასწორად იყო ამოკითხული და მათი ხმარება რუკაზე, ლიტერატურაში, სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულში მოხდა არასწორად, რაც დიდ გაუგებრობას იწვევს.

სადისერტაციო ნაშრომის **მეოთხე თავში** წარმოდგენილია მორფოლოგიური ანალიზი – სახელობითი ბრუნვის ნიშნის პრობლემა სომხურად გადმოცემულ ქართულ სახელებში. ხუთტომეულში მესხეთის ტოპონიმის უმრავლესობა წარმოდგენილია ქართული ენის სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გახაზავს ტოპონიმის ქართულ წარმომავლობას. ამიტომ ის ჩამოცილებულია მე-19-20 საუკუნეების ბევრ რუსულ რუკაზე. ასევე ამავე პერიოდის რუსულ დოკუმენტაციაშიც.

ქართული სახელწოდებები, რა თქმა უნდა, შეცვლილია სომხურში, არცერთი სოფლის თანხმომავნიდან სახელწოდებას სახელობითის ნიშანი შემორჩენილი აღარ აქვს. ეს თითქოს შეუმჩნეველი ფაქტი მეტად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ჯავახეთის ტოპონიმიაში. – ი სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გაგებულია არა როგორც ორგანულ ქართულ ფუძეზე დამატებული ქართული სუფიქსი, არამედ როგორც

ზოგადად ფუძის გამაქართულებელი ნიშანი, ამიტომაც მის ჩამოშორებაში, გარდა ენობრივი მომენტისა, მონაწილეობს ეთნიკურ- სოციალური ფაქტორი.

სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონის ხუთტომეულში ასეთი სახელები უამრავია: **აწყურ, აზავრეთ, ადიგონ, აბასთუმან, ახალქალაქ, აზათხევ, არაქალ, არალ, აბულ, ბარალეთ, ბურნაშეთ, ბულაშენ, ბუზავეთ, გორგულ, გოგაშენ** და სხვა.

როგორც ვხედავთ, მესხეთის ტოპონიმის უმრავლესობა წარმოდგენილია სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე. ვინაიდან სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გახაზავს ქართულ წარმომავლობას, ამავე მიზეზის გამო ჩამოცილებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ტოპონიმთა ხუთტომეულ ლექსიკონშიც, რომელშიც ქართული სახელები სომხურადაც და რუსულადაც წარმოდგენილია ქართული სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე.

დღევანდელი ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა ამ სახელებს ზუსტად ისეთნაირად ხმარობს, როგორც ლექსიკონშია წარმოდგენილი. მაგ.: **დილალის, წნის, აბასთუმან, წინუბან, ადიგენ** და სხვა.

იგივე მდგომარეობა გვაქვს სომხურ გვარებში, რომლებიც თანხმოდანფუძიანია. სომხური გვარების ქართულად წერისას სომხური მოსახლეობა მათ სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე წერს. მათი აზრით, ეს არის სომხური გვარი და უნდა იწერებოდეს ისე, როგორც სომხურშია. ფიქრობენ, რომ – **ი** სახელობითი ბრუნვის ნიშნის დამატების შემთხვევაში ის ქართული ხდება., ამიტომ წერენ ისე, როგორც სომხურად იწერება. მაგ.: **აბრამიან, ბალასანიან, გრიგორიან, საჰაკიან** და სხვა.

არის ზოგიერთი გამონაკლისი, როდესაც ქართული ტოპონიმები ხუთტომეულში ბრუნვის ნიშნითაც გვხვდება. მაგ.: **დამკალი**, რომელიც **დამღალი** ფორმითაა წარმოდგენილი, **ბოზალი, დადეში, აბი**, და სხვა.

დღეისათვის ბევრი თურქული ფუძე გაფორმებულია ქართული სუფიქსით, სახელდობრ ეს არის – **ებ** სუფიქსი, რომელიც ძირითადად მოუდის მარტივ სახელებს და ისეთ კომპოზიტებს, რომლებიც **ი-ზე** არ არიან დაბოლოებულნი. თუ კომპოზიტი ბოლოვდება **ი-ზე**, ეს **ი** გაგებულია სახელობითი ბრუნვის ქართულ ნიშნად: მაგ.: **თუმბ-ებ-ი**. სომხურად **თუმბ** არის „გორა“, (მდრ. სალიტერატურო სომხურში – **ბლურ**).

ვინაიდან მესხეთის ტერიტორიაზე ბევრი იყო თურქულენოვანი მოსახლეობა, სახელებში თურქული ენის კვალი, როგორც ქართულში ასევე სომხურშიც, ძალიან შესამჩნევია, ზოგიერთი სიტყვა პირდაპირ დამკვიდრებულია შეცვლილი ფორმით.

ნაშრომის აპრობაცია:

კვლევის ძირითადი შედეგების ნაწილი, ეტაპობრივად გამოქვეყნებულია როგორც საერთაშორისო, ისე რესპუბლიკურ სამეცნიერო მოხსენებებსა თუ სტატიებში; სადისერტაციო ნაშრომის თემასთან დაკავშირებით გამოვაქვეყნეთ შემდეგი სტატიები:

1. „ჯავახეთის სოფლები – ფოკა და განძა“, სსიპ ახალციხის ინსტიტუტის შრომები I, თბილისი, 2008, გვ. 13-15;
2. „ალასტანი და ასფარა – დაარსებული თუ აღდგენილი სოფლები“, გულანი №2, 2008, გვ. 3-9;
3. „სათხის ეტიმოლოგიისა და ისტორიისათვის“, აკადემიკოს სერგი ჯიქიას 110 წლისთავისადმი მიძღვნილ რესპუბლიკურ სამეცნიერო კონფერენციაზე წაკითხული მოხსენებები, თბილისი, 2009, გვ. 114-119;
4. „სახელობითი ბრუნვის ნიშნის პრობლემა სომხურად გადმოცემულ ქართულ სახელებში“, ონომასტიკური კრებული, ახალციხე, 2013, გვ. 5-11;
5. „ქართულის მკვეთრი ყ ბგერის გადმოცემა სომხურად“, პროფესორ-მასწავლებელთა სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ახალციხე, 2013, გვ. 5-11;
6. „მე-19–მე-20 საუკუნეების ეთნო-ისტორიული ანომალიები“, პროფესორ-მასწავლებელთა სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ახალციხე, 2014, გვ. 8-12;
7. „დაარსებული თუ აღდგენილი სოფლები“, გულანი №17, ახალციხე, 2014, გვ. 18-27;
8. „სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა განსხვავებული ტრანსკრიფციის სახელები“, ონომასტიკური კრებული, ახალციხე, 2014, გვ. 15-37.

შესავალი

§1. ხუთტომეულის ავტორები, არეალი, მოცულობა, მიზნები და ამოცანები

1986-2001 წლებში გამოიცა ჰ. ბარსელიანის, თ. ჰაკობიანის და მ. ბახშიანის „სომხეთისა და მიმდებარე რაიონების ტოპონიმური ლექსიკონი“ ხუთ ტომად. გამოცემას წინ უძღვის მოკლე წინასიტყვაობა, საიდანაც ვგებულობთ, რომ სომხურ ტოპონიმიაზე უძველესი დროიდან მუშაობდნენ, როგორც უცხოელი, ისე სომეხი ავტორები. მისი აკადემიური კვლევა იწყება მე-20 საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც გამოდის ჰ. ჰიუბშმანის „მკ. სომხური ტოპონიმური სახელები“. მასში დიდი ყურადღება ეთმობა ძველი სომხური ტოპონიმების წარმოშობას, მათ განმარტებებს, თქმულებებს და ხალხურ გადმოცემებს.

ტოპონიმური ლექსიკონის შექმნის იდეა გაჩნდა 1940 წლის ბოლოს, როცა მომავალი ავტორები სწავლობდნენ ერევნის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტურაში, ისინი ოთხნი იყვნენ: გ. ბ. ჯაჰუკიანი (აკადემიკოსი), თ. ხ. ჰაკობიანი (ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე), ს. ტ. მელიქ-ბახშიანი (ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი), ჰ. ხ. ბარსელიანი (ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე). მასალების შეგროვებისა და დამუშავების პრინციპების შედგენის შემდეგ, 1952-1953 წწ. დაიწყო აქტიური სამუშაოები, მაგრამ რაღაც მიზეზების გამო პროფესორი გ. ჯაჰუკიანი იძულებული გახდა, უარი ეთქვა თანაავტორობაზე. ათი-თორმეტი წლის განმავლობაში (1952-1964 წწ.) საქმე საკმარისად წინ იყო წასული, მაგრამ საჭირო იყო პირველწყაროები და მეცნიერული ლიტერატურა, ამიტომ მათ დახმარებისათვის მიმართეს ერევნის სახელმწიფო უნივერსიტეტს.

ავტორები მიუთითებენ ტოპონიმური ლექსიკონების ენციკლოპედიურ ხასიათზე მე-19–მე-20 საუკუნეებში, რომელთა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მკრტიჩ

პუტურიანის „სომხური ენციკლოპედია“, რომელიც გამოვიდა ბუქარესტში 1938-40 წლებში, მასში მხოლოდ სომხური ტოპონიმები იყო განხილული.

ხუთტომეულის ავტორებმა მიზნად დაისახეს სომხეთისა და მიმდებარე ტერიტორიების ტოპონიმური მასალის შეკრება-დამუშავება და კვლევა. ეს ენციკლოპედიური ხასიათის ლექსიკონი გამოადგებათ ბიზანტიის, სპარსეთის, კავკასიის და სხვა ქვეყნების უძველესი ისტორიით დაინტერესებულ პირებს.

ლექსიკონი მოიცავს 400 ათას კვადრატულ კილომეტრ ფართობზე გაბნეულ ტოპონიმებს. ხუთ ტომში მოცემულია 136 ათასზე მეტი გეოგრაფიული სახელი. ავტორები მიუთითებენ მათი ტოპონიმური ინტერესების საზღვრებს: ჩრდილოეთით მდ. მტკვრამდე, სამხრეთიდან დასავლეთ ტიგროსის გამყოფ წყლებამდე, დასავლეთით ამასიის და კესარიის რაიონებს, ქილიკიასთან ერთად და აღმოსავლეთით კასპიის ზღვამდე. ამ ფარგლებში ხვდება რამდენიმე მეზობელი რაიონი და ქვეყანა (ჰაკობიანი..., ჯაკიქიას, შხიქი ქაქიუას, ჩარსიქიას, ხ. I, ნიქიას, 1986: 7-8).

ლექსიკონში ძირითადად აღწერილია სოფლები და სხვა ტიპის საცხოვრებელი ადგილები, ხოლო ტბებს, მდინარეებს, მთაგრებილებს, მდელოებს, როგორც ავტორები აღნიშნავენ, შედარებით ნაკლები ადგილი უკავია.

ძირითად სალექსიკონო მასალად ტოპონიმები გამოტანილია თანამედროვე სომხური ენით, ხოლო ძვ. სახელები ან ტოპონიმთა სხვაენოვანი ვარიანტები მოცემულია ფრჩხილებში ან ბრჭყალებში. ზოგიერთი მონაცემები ლექსიკონში დაზუსტებული არ არის (ჰაკობიანი..., ჯაკიქიას... შხიქი ქაქიუას, ჩარსიქიას, ხ. I, ნიქიას, 1986: 9-10).

ლექსიკონის შედგენისას გამოყენებულია ასურულ-ბაბილონური, ხეთური, სომხური, ბერძნული, სპარსული, ბიზანტიური, არაბული, ქართული, რუსული, თურქული წყაროები, სხვადასხვა პუბლიკაცია, არქივი, მასალები, ხელნაწერები, ათეულობით ძველი და ახალი რუკა. ავტორები 20 წლის განმავლობაში ყოველ წელს 2-3 თვით მოგზაურობდნენ სომხეთის, აზერბაიჯანის, ყარაბაღის, საქართველოს მხარეებში. ლექსიკონი დგებოდა 20-25 წლის განმავლობაში.

ბუნებრივია, რომ ამ ლექსიკონში, ავტორების ინტერესების გამო, საქართველოს ბევრი გეოგრაფიული სახელი მოხვდა. ჩვენ გადავწყვიტეთ შეგვესწავლა ლექსიკონში

მოცემული მესხეთის ისტორიული და დღევანდელი ტოპონიმები. პირველ ეტაპზე შემოვიფარგლეთ საქართველოს დღევანდელ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ საზღვრებში წარმოდგენილი ტოპონიმებით. თუ როგორ არის ასახული ისინი სომხურ ლექსიკონში. მესხეთის ტოპონიმის უმრავლესობა სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე გვხვდება. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გახაზავს ქართულ წარმომავლობას. ამიტომ ის ჩამოცილებულია მე-19 – მე-20 საუკუნეების ბევრ რუსულ რუკაზე. ასევე – ი სუფიქსის გარეშეა მე-19 – მე-20 საუკუნეების რუსული დოკუმენტაცია. ამავე მიზეზის გამო ჩამოცილებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშანი მათ ლექსიკონშიც. არის ზოგიერთი გამონაკლისი, როდესაც ქართული ტოპონიმები ბრუნვის ნიშნითაც გვხვდება. მაგ. დამკალი, რომელიც დამღალი ფორმით დასტურდება. ასევეა: ბოზალი, დადეში და სხვა.

ტოპონიმების ლექსიკოგრაფია (ლექსიკოლოგია)

სომხეთის ტოპონიმებით დაინტერესებულნი იყვნენ ჯერ კიდევ ძველი დროიდან. მისი მთების, მდინარეების, პროვინციების, ქალაქების და სხვა გეოგრაფიული ობიექტების შესახებ პირველი ლექსიკოლოგიურ-აღწერითი ინფორმაციები მოგვაწოდეს ძველმა ავტორებმა (ქსენოფონი, სტრაბონი, პტოლემე და სხვა). მაგრამ არ შევცდებით, თუ ისტორიკოსს მოვსეს ხორენაცის ჩავთვლით სომხური ტოპონიმის კვლევის ფუძემდებლად. სომეხ მეცნიერებს შორის ის პირველი იყო, რომელიც თავის ნაწარმოებში „სომხეთის ისტორია“ შეეცადა გამოეკვლია უამრავი ტოპონიმის (გელამის მხარე – Գեղամա երկիր, სიუნიქი – Սյունիք, არაგაწი – Արագած, არმავირი – Արմավիր, ჰაიქი სომხეთი – Հայք Հայաստան, ჰარქი – Հարք, ბზნუნიქი – Բժնունիք, ხორხორუნიქი – Խորխորունիք, შირაკი – Շիրակ, შამირამაკერტი ანუ ვანი – Շամիրասկերտ, Վան, შავარშაკანი – Շավարշական და სხვა) გენეზისი და დააზუსტა ათობით გეოგრაფიული ობიექტის (არტაშატი – Արտաշատ, ერვანდაშატი – Երվանդաշատ, ერვანდაკერტი – Երվանդակերտ და სხვა) ადგილმდებარეობა. ტოპონიმების განმარტებისათვის ისტორიკოსი ძირითადად მიმართავს წეს-ჩვეულებებს და ფეოდალურ სახელებს. სწორედ აქედან მომდინარეობს ზოგიერთი ტოპონიმის სახელწოდებაც. მართლაც ცოტა არ არის ისეთი სახელები, რომლებიც ხორენაცის ეტიმოლოგიით უკავშირდება ისტორიულ პირებს, შემთხვევებს,

მოვლენებს, ქვეყნის უძველესი მოსახლეობის ტომოგრაფიულ შემადგენლობას, ფაქტებს (ერვანდაშატი – Երվանդաշատ, ტიგრანაკერტი – Տիգրանակերտ, ვაღარშაპატი – Վաղարշապատ, არტაშატი – Արտաշատ, უტიქი – Ուտիք, შავარშაკანი – Շախարշական, წოფქი – Մոխք, მარდადი – Մարդադի, სპერი – Սպեր).

ტოპონიმების შესახებ ასეთი ხარისხის აღწერილობებს და ზეპირ გადმოცემებს ვხვდებით შუა საუკუნეების სომხურ წყაროებში, აგრეთვე თანამედროვე ისტორიულ, გეოგრაფიულ, ისტორიულ-გეოგრაფიული შინაარსის წიგნებში. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია ღ. ალიშანის მიერ დატოვებული ზღვა მასალა.

თანამედროვე მოსაზრებით პირველი სომხური ტოპონიმური ლექსიკონები შეიქმნა მე-19 ს. ბოლოს და მე-20 ს. დასაწყისში. ჰ. ჰიუმბმანის „ძველი სომხური ტოპონიმები“ (ითარგმნა გერმანულიდან 1907 წ.), იგი ფილოლოგიური კვლევა არ არის. ლექსიკონი შეიცავს ძველი სომხეთის ტოპონიმების მხოლოდ ერთ ნაწილს. გამოჩენილ გერმანელ არმენოლოგს ძირითადად ყურადღება მიუქცევია ტოპონიმების ეტიმოლოგიაზე, მის განმარტებებში დიდი ადგილი უჭირავს ლეგენდებსა და გადმოცემებს.

სომხური ტოპონიმების ძირეული კვლევა იწყება ენციკლოპედიური, ცალკეული ლექსიკონების ჩამოყალიბებით. ასეთი ტიპის ლექსიკონებში პირველია ნშან ჭივანიანის „აიღე ლექსიკონი ისტორიული, გეოგრაფიული და კერძო მითოლოგიური სახელები, დამატებით კერძო სომხური სახელები“ (1879, კ. პოლისი). ლექსიკონი შედგება ორი ნაწილისაგან. პირველი ნაწილი შეიცავს 12 000 სომხურ სიტყვას, უცხო სიტყვებს, მეორე ნაწილი კი 4000 სიტყვას, მოგვითხრობს სომხური მითოლოგიისა და ტოპონიმების შესახებ.

სომხური ტოპონიმების შესახებ ისტორიული და გეოგრაფიული ცნობები არის ჰამბარძუმ არაქელიანის „ენციკლოპედიური ლექსიკონის“ პირველ ტომში (თბილისი, 1915 წ.) ეს ტომი შეიცავს ა-დან – ნ-მდე ასოებს. სამწუხაროდ, ლექსიკონი დაუმთავრებელი დარჩა, მეორე ტომი კი არ დაბეჭდილა.

ამავე ტიპისაა მკრტიჩ პოტურიანის „სომხური ენციკლოპედია“, რომლის პირველი ტომი 1938-40 წწ. გამოქვეყნდა ბუქარესტში, მაგრამ წინასთან შედარებით ეს ენციკლოპედია მარტო სომხეთს, სომხეთის ცხოვრებას და კულტურას ეხება. საბოლოოდ შეიძლება ითქვას, რომ ტოპონიმთა პირველი ყველაზე სერიოზული

ლექსიკონი ს. ეფრიკიანის „ილუსტრირებული სამკვიდრო“ ლექსიკონია (ვენა, 1903-1905).

ავტორი შეკრებილი ტოპონიმების შესახებ გვაწვდის გეოგრაფიული, ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ფილოლოგიური ხასიათის მდიდარ ინფორმაციას. იგი თანაბარ ყურადღებას აქცევდა გეოგრაფიული სახელების მდებარეობას, მათ ისტორიას და როლს ამ ისტორიაში. ასევე სახელების გენეზისს ან ეტიმოლოგიას. ლექსიკონი ილუსტრირებულია, მოცემულია ადგილმდებარეობების, მოსახლეობის რაოდენობის, ეკლესიების, სკოლების შესახებ მონაცემები და სტატისტიკური აღწერილობა.

ს. ეფრიკიანის ლექსიკონის ბედი ძალიან განსხვავდება წინანდელებისგან. ავტორმა თავისი თხზულების პირველი ტომის გამოქვეყნება შეძლო ა-ე ასოების ჩათვლით და მეორე ტომის პირველი ნაწილი, რომელიც შეიცავს თ-კ ასოებს კილიკია სიტყვამდე. რამდენიმე ათასეულ გეოგრაფიულ სახელს მოიცავს „სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია“.

3. აჭარიანი პირველი იყო, რომელმაც საჭიროდ ჩათვალა სომხური ტოპონიმური ლექსიკონის შექმნა და ამ მიმართულებით წინასწარი სამუშაოებიც შეასრულა.

ლექსიკონის მიზანი და ამოცანები

დღეს ტოპონიმების კვლევამ დიდი მნიშვნელობა შეიძინა. სახელების დაზუსტება, უცხო საზოგადოებისათვის გაუგებარი სახელების ახლით შენაცვლებას ჩვენში სახელმწიფო არეგულირებს. სახელმწიფომ სპეციალური გადაწყვეტილება მიიღო (1963 წ.) ტოპონიმების გამოკვლევის შესახებ, რის გამოც მოსკოვში, ლენინგრადში და სხვა ქალაქებში სერიოზულად მიუდგნენ ამ საკითხს.

ხუთტომეულის ავტორთა კოლექტივს მიზნად აქვს დასახული შეაგროვოს და ლექსიკოგრაფიულად დაამუშაოს სომხეთის და ახლო რეგიონების ტოპონიმების შესახებ ყველა მასალა. არმენოლოგთა გარდა, ლექსიკონი მნიშვნელოვანი იქნება ასევე, კავკასიოლოგიაში, ბიზანტიოლოგიაში, ირანისტიკაში და ახლო აღმოსავლეთის რამდენიმე ქვეყნის ისტორიის, არქეოლოგიის, ისტორიული გეოგრაფიის და ფილოლოგიისათვის. ლექსიკონის დახმარებით შესაძლებელი იქნება

დავადსტუროთ ასობით გეოგრაფიული ობიექტის ზუსტი ადგილმდებარეობა, სახეობა, მათი წინა დაუმახინჯებელი სახელები და სხვა.

ლექსიკონი ენციკლოპედიურია და პრაქტიკულად გზამკვლევი სახელმძღვანელო შეიძლება იყოს ისტორიკოსის, გეოგრაფიის, ფილოლოგიის, სომხეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიით, არქეოლოგიით და არქიტექტურის ისტორიით, სომეხი ხალხის ეთნოგრაფიით დაკავებული სპეციალისტების, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი დაწესებულების და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის.

მასალის მოცულობა

ლექსიკონი მოცულობითი ხასიათისაა. მასში თავმოყრილია ათი ათასობით გეოგრაფიული ობიექტი და მათ სახელებთან დაკავშირებული გეოგრაფიული, ისტორიული, ფილოლოგიური, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და სხვა ტიპის უამრავი და მრავალგვარი ინფორმაციები.

სალექსიკონო მასალა ასახავს დაახლოებით დაახლოებით 400 ათას კვადრატულ კილომეტრს; ხუთ ტომში მოცემულია 136 ათასზე მეტი გეოგრაფიული სახელი. ავტორები მიუთითებენ მათი ტოპონიმური ინტერესების საზღვრებს. ლექსიკონის გეოგრაფიულ საზღვრებს შეადგენს ჩრდილოეთით – მდ. მტკვრამდე, სამხრეთიდან დასავლეთით ტიგროსის გამყოფ წყლებამდე, დასავლეთით ამასიის და კესარიის რაიონებს, ქილიკიასთან ერთად და აღმოსავლეთით კასპიის ზღვამდე. ამ ფარგლებში ხვდება რამდენიმე მეზობელი რაიონი და ქვეყანა.

ამ ფართო ტერიტორიის ქვეყნებს და ოლქებს ჰქონდათ იგივე ისტორიული ბედი. ისტორიული სომხეთი და მისი მეზობელი რეგიონები მდებარეობენ აღმოსავლეთის და დასავლეთის გადაკვეთის გეოპოლიტიკურ არეალში, ამიტომაც ისინი მრავალჯერ იქცნენ სისხლიმღვრელი ომების ობიექტად. შინა ომებმა და გარე დაპყრობებმა ხანგრძლივი ცვლილებები გამოიწვია ამ ფართო ტერიტორიაზე მცხოვრები ტომებისა და ხალხების შემადგენლობის, მათ მიერ შექმნილი ადმინისტრაციული სისტემის, ასევე დაკავებული ტერიტორიის საზღვრებზე. ამ გრძელვადიანი პროცესის შედეგი ის იყო, რომ ისტორიული სომხეთის და მის ახლობლად მდებარე ფართო ტერიტორიებზე, ისტორიის მანძილზე ცვლილებების და ნაწილობრივ დამახინჯების შედეგად წარმოიქმნა ტოპონიმების 10-ზე მეტი ფენა. ეს არის მიზეზი იმისა, რომ

ლექსიკონში ისტორიულ სომხეთთან ერთად შეტანილია ასევე მისი მეზობელი ქვეყნების ტერიტორიები. მასში სომხური-ჰაიასური-ურარტური წარმოშობის ტოპონიმების გარდა თავიანთი ადგილი დაიკავეს ასევე ასურულ-ბაბილონური, ხეთურ-ხურიტული, ძველი სპარსული, რომაულ-ბიზანტიური, ქართული, არაბული, თურქული, ავღანური, აზერბაიჯანული, რუსული, ქურთული, წარმოშობის უამრავმა ტოპონიმმა.

ქრონოლოგიის თვალსაზრისით ლექსიკონი მოიცავს უძველესი საუკუნეებიდან ჩვენს დრომდე პერიოდში არსებულ ტოპონიმებს. როგორც წესი, საცხოვრებელი ადგილების, ადმინისტრაციული და ქალაქური ერთეულების და მათი სახელების მნიშვნელობა მითითებულია მოცემულ დროში არსებული ადმინისტრაციული ტერიტორიის ერთეულების მიხედვით.

უძველესი ტოპონიმის მაგალითი: აზა Ազա – ქვეყანა ძველ სომხეთში ანუ ურარტუში...

მე-5–მე-18 საუკუნეების ტოპონიმის მაგალითი:

ბაღაბერდი – Բաղաբերդ ციხე დიდი ჰაიქის, სიუნიქის ოლქის ძორქის ან კაპანის მაზრაში.

ახალი დროის ტოპონიმის მაგალითი:

ავანცი – Ավանց – სოფელი დასავლეთ სომხეთში, ვანის მხარის ვანის მაზრაში...

ტეკორი – Տեկոր – სოფელი ყარსის ოლქის ყარსის მაზრაში ...

უახლესი დროის ტოპონიმის მაგალითები:

ლერნადორი – Լեռնաձոր – სოფელი სსსრ ღაფანის რაიონში...

ჭარტარი – Ճարտար – სოფელი მთიანი ყარაბაღის მარტუნის რაიონში...

ღავურმა – Դավուրմա – სოფელი საქართველოს სსრ-ს ახალქალაქის რაიონში...

ყაზახი – Ղազախ – ქალაქი აზერბაიჯანის სსრ-ს ღაზახის რაიონში...

ადმინისტრაციული და ქალაქური ერთეულების წინ ჩვეულებრივ მინიშნებულია მათი არსებობის დრო.

მაგალითად:

ერევნის ოლქი – Երեվանի նահանգ – ოლქი კავკასიონის მეფისნაცვლის ადგილებში (1849-1917 წწ).

ვასპურაკანის სამეფო – Վասպուրականի թագավորություն – სამეფო ვასპურაკანის
მაზრეში (908-1021 წწ).

მასალის მოცულობის თვალსაზრისით, ლექსიკონის ავტორებისათვის ძნელი
საკითხებიდან ერთ-ერთი ყოფილა გეოგრაფიული ერთეულების არჩევის და
ლექსიკოგრაფიული დამუშავების საკითხი. არჩევანს ვამბობთ იმიტომ, რომ თუ
საცხოვრებელი ადგილების რაოდენობა მოცემულ დროს ცნობილია ცოტათი მაინც,
მაშინ გეოგრაფიული ერთეულებისათვის, მეცნიერული გამოკვლევის დროს
სახელების სწორი განსაზღვრა შეუძლებელია. საცხოვრებელი ადგილების გარშემო
ტერიტორიებზე წვრილი რუკებისა და ხეების, მთებისა და ბორცვების, მინდვრებისა
და პლატოების, სახელები, რომელთა უმრავლესი ნაწილი გაუცხოებულია და
დამახინჯებული, იმდენია, რომ მათი მთლიანი ანალიზი უბრალოდ შეუძლებელია.
ასეთი რიგის სახელების ლექსიკონში ჩაწერისათვის საფუძვლად არის მიჩნეული
მასშტაბის (ერთი დიუმი შეესაბამება ხუთ ვერსს), რუკა, რომლის შემადგენლობაში
შემსვლელი გეოგრაფიული სახელები შევსებულან და დაზუსტებულან ჩვენს
დრომდე გადმოცემულ უფრო მცირე მასშტაბის მთლიანი, ადმინისტრაციული,
ისტორიული რუკების, სხვადასხვა დროის კლასიკური ავტორების რუკებისა და
ნაშრომების საფუძველზე.

ლექსიკონის თითოეულ ტომში მოთავსებული არის პროვინციები, მაზრები,
ადმინისტრაციული რაიონები, სატრაპიები და სხვა. სხვადასხვა ტიპის
ტერიტორიული რეგიონების რუკები (ავტორი თ. ჰაკობიანი), საცხოვრებელი
ადგილების, ისტორიული ძეგლების, ბუნებრივი სანახაობების სურათები.

§2. ლექსიკონის სტრუქტურა, მასალის დალაგების პრინციპი, წყაროები და ლიტერატურა

სალექსიკონო, სტატიის შემადგენლობა და შინაარსი

ა) ძირითადი დასახელება ან მთავარი სიტყვა

ტოპონიმების სხვადასხვა სახეობებიდან ან ვარიანტებიდან ძირითადი სახელის ანუ მეთაური სიტყვის არჩევის დროს ავტორებმა გამოიყენეს რამდენიმე პრინციპი, მოცემული სახელის მოხმარების ისტორიული დროის სპეციფიკურობიდან, ადგილის სახეობიდან, სახელის გენეზისიდან, თუ საცხოვრებელი ადგილის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობიდან გამომდინარე და სხვა. ლექსიკონი დაწერილია სომხურად და ძირითადად სომხეთის ტერიტორიას მოიცავს, ამიტომაც ავტორებმა მთავარი სიტყვის სახელის ვარიანტების არჩევის დროს უპირატესობა მიანიჭეს სომხურ დაწერილობას (ერზნკა – Երզնկա, Կարս – კარსი, მტკვარი – Կուր და არა ერზინჯან – Երզինջան, ყარს – Ղարս, მტკვარი – Բուռ და სხვა), მითუმეტეს თუ არ ეხებიან ისტორიული სომხეთის გარეთ მდებარე იმ ადგილებს, რომლებიც დღევანდელი სომხეთის შემადგენლობაში არასოდეს ყოფილა.

თუ სხვადასხვა ობიექტები (პროვინცია, მაზრა, ქალაქი, სოფელი, მდინარე, მონასტერი და სხვა) მოხსენიებულია იმავე სახელით (ტათევ-მონასტერი, ტათევ-სოფელი, აჩალუ-სოფელი, აჩალუ-ციხე, აჩალუ-მონასტერი, არარატ-მთა, არარატ-ქალაქი და სხვა), იმის მიუხედავად, ეს სახელები ცალკე არიან გამოყენებული თუ ბრუნვის ფორმით შესულან კომპოზიტებში (ვან ქალაქი, ვანის პროვინცია, ვანის მაზრა, მუშ – ქალაქი, მუშის მინდორი, მუშის წმინდა კარაპეტის სახელობის მონასტერი და სხვა), ცალკე ტოპონიმ-ობიექტების სახით არის წარმოდგენილი.

თუ სახელის ჭეშმარიტება რაიმე ეჭვის ქვეშ დგას, მაშინ მის წინ ფრჩხილებში კითხვის ნიშანი (?) იწერება.

ბ) სახელის რუსული და საერთაშორისო ტრანსკრიფცია

ყველა ტოპონიმის, სომხური ტრანსკრიფციის გვერდით მოცემულია ასევე მათი რუსული და თანამედროვე საერთაშორისო (სიტყვასიტყვითი) ტრანსკრიფციები.

მაგალითად: Երևան, Ереван, ერევან...

რუსული ტრანსკრიფციისათვის საფუძვლად აღებულია ჰ. აჭარიანის სახელობის ენის ინსტიტუტის მიერ დამუშავებული ტრანსკრიფცია, ხოლო თანამედროვე საერთაშორისო ტრანსკრიფციისათვის გამოყენებულ იქნა ჰ. ჰიუბშმანის ენის ინსტიტუტის მიერ მიღებული პრინციპები. ორივე შემთხვევაში ავტორები ცდილობდნენ, მაქსიმალურად დაეცვათ ტოპონიმის სომხური ფორმა, სახელების სომხურად გამოთქმა.

გ) ტოპონიმთა ვარიანტები

ძირითადი სახელის, მთავარი სიტყვის, რუსული და საერთაშორისო ტრანსკრიფციების შემდეგ ანბანური თანმიმდევრობით მოცემულია სახელის ყველა ცნობილი ვარიანტი.

მაგალითად:

ტიგრანაკერტი – Տիգրանակերտ, Тигранакерт, ტიგრანაკერტ, მარტიროსაც ქალაქი, მარტიროსუპოლის, მიაფარკინი, მუფარკინი, ფარკინი...

ეჯმიაწინი – Էջմիածին, Эджмиацин, ეჯმიაცინ, არტემიდა, ვადარშაპატი, ვარდგესავანი, კაინოპოლისი, დედაქალაქი, ახალი ქალაქი, ქალაქ მინდორი, ქალაქდედა...

ვანის ტბა – Վանաձիճ, Ваналич, ვანა ლიც, აღთამარის ტბა, ბზუნუნიცის ტბა, ხლათის ტბა, რშტუნიაც ზღვა, ტოსპის ტბა...

ლექსიკონის ერთიანი პრინციპის მიხედვით ვარიანტები მოცემულია როგორც სტატიები. მთავარი სიტყვა მოცემულია სახელის რუსული და საერთაშორისო ტრანსკრიფციით.

მაგალითად:

მარტიროსთა ქალაქი – Մարտիրոսաց քաղաք, Мартиросоц кагак, მარტიროსაც ქალაქ ქალაქი – დიდი ჰაიქის აღმნიჭის მხარის ნფრკერტის მაზრაში, იხ. ტიგრანაკერტ

დ) ტოპონიმური ობიექტის თვისება.

სტატიაში ტოპონიმის, მისი უცხო ტრანსკრიფციების და ვარიანტების ჩამოთვლის შემდეგ აღინიშნება ობიექტის ტიპი/სახეობა (ქვეყანა, პროვინცია, სამეფო, ქალაქი, სოფელი, მთა, მდინარე, ტბა და სხვა). იშვიათია ისეთი სახელები, რომელთა წარმოშობა უცნობია. ტოპონიმის წარმოშობის გაურკვევლობის შემთხვევაში უბრალოდ იწერება „წარმოშობა არ არის ცნობილი“ ან „წარმოშობა გაურკვეველია“.

ტოპონიმები დაყოფილია შემდეგ ჯგუფებად:

ა) დასახლებები და საცხოვრებელი ადგილები (ქალაქები, ქალაქის მსგავსი დაბები, სოფელ-ქალაქები, დაბები, სოფლები, ციხეები და სიმაგრეები, მონასტრები, საზამთრო დასასვენებელი ადგილები, აგარაკები, კურორტები, სარკინიგზო და საგზაო პუნქტები და სხვა).

ბ) ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული და ქალაქური ერთეულები, სოფლების ჯგუფები, ადმინისტრაციული რეგიონები, თემები, მაზრები, ოკრუგები, ქვეყნები, მხარეები, ოლქები, რესპუბლიკები, სამეფოები, ასევე სატრაპიები, სამეფო ადგილები, სახანოები, საფაშოები, ვილაიეთები და სხვა.

გ) სხვადასხვა რიგის გეოგრაფიული ერთეულები და ობიექტები (მწვერვალები, ქედები, ვაკეები, ზეგნები, პლატოები, უღელტეხილები და სხვა).

ტოპონიმის სახეობის გარკვევის დროს საჭირო იყო რამდენიმე სიძნელის გადალახვა. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ იგივე ტოპონიმები პირველწყაროებსა და ლიტერატურაში ხშირად მოიხსენიება, როგორც სხვადასხვა ობიექტები. განსხვავება არაა მთაგრეხილსა და მთებს შორის, მწვერვალებსა და ბორცვებს შორის, ზეგნებსა და პლატოებს შორის, მდინარეებსა და ნაკადულებს შორის, ხეობებსა და ხევებს შორის. უმეტესი ნაწილისათვის თანამედროვე გეოგრაფიასაც არა აქვს გარკვეული საზღვრები. უფრო ძნელია ეთნოგრაფიული ობიექტების სახეობის განსაზღვრა. პირველ რიგში იმიტომ, რომ ისინი მალე იცვლებიან და დღევანდელი უბრალო სოფელი შეიძლება მოკლე დროში დაბად ან ქალაქად გადაიქცეს. შემდეგ თუ ჩვენს დროში ამ ან სხვა საცხოვრებელი ადგილის, ქალაქის, ქალაქის მსგავსი დაბების, დაბებისა და სხვების რიგი ირკვევა სახელმწიფო საკანონმდებლო ორგანოების მხრიდან, მათი ხალხმრავლობის გათვალისწინებით, მოსახლეობის დასაქმებით, ადგილმდებარეობის კეთილმოწყობის დონით და სხვა მონაცემებით. ძველად

საცხოვრებელი ადგილების კლასიფიცირების გარკვეული კრიტერიუმები არ ყოფილა: „ქალაქ-სოფელი“, „დაბა“, „ქალაქ-დაბა“, „ციხე-დაბა“ და სხვა. ამის გამო ერთსა და იმავე საცხოვრებელ ადგილს, ერთდროულად სხვადასხვა ავტორები მოიხსენიებენ, როგორც სოფელს, დაბას ან ქალაქს. ხშირად ჩვეულებრივი ეკლესიები ნახსენებია როგორც მონასტრები. ლექსიკონში გეოგრაფიული ობიექტების სახეობის (ტიპის) გარკვევის დროს უპირატესობა ეძლევა სპეციალურ გეოგრაფიულ ლიტერატურასა და რუკებზე არსებულ დახასიათებებს. ეთნოგრაფიული ტოპონიმების ობიექტის სახის გამორკვევის დროს ჯერ დახასიათებულია სახელწოდება, შემდეგ ფრჩხილებში იწერება ისტორიის მანძილზე მისი დანარჩენი სახელები და ქალაქი (სოფელ-ქალაქი, დაბა, სოფელი და სხვა).

ბუნებრივ-ისტორიული, ადმინისტრაციული და ქალაქების ერთეულების სახეობა დადგენილია სომხურში მიღებული ფორმით. ეს ერთეულები როგორც ისტორიულად, ასევე ლექსიკონში ხასიათდება „ქვეყანა“ (როგორც წესი, ბუნებრივ-ისტორიული დიდი რეგიონები იყო ან სამთავროები, რომლებიც არ უნდა ავურიოთ ახალი დროის ადმინისტრაციული ტერიტორიების ერთეულების პროვინციებთან), პროვინცია (როგორც იწოდება დასავლეთ სომხეთში ვილაიეთები მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-20 საუკუნის დასაწყისში), მხარე, ქვეყანა, ოლქი, სახანო, საფაშო, მაზრა (რომელშიც იგულისხმება ასევე სანჯაყები და მაჰალეები) თემი, ოკრუგი, რესპუბლიკა, ადმინისტრაციული რაიონი და სხვა. თუ სტატია ეხება მოცემულ ტერიტორიულ ერთეულს, მაშინ სომხური დახასიათების გვერდით, ფრჩხილებში მიეთითება ასევე უცხო სახელწოდება.

ე) სტატიის შინაარსი

სტატიის შინაარსი და მასალის დამუშავების თანმიმდევრობა დამოკიდებულია გეოგრაფიული ობიექტის თვისებაზე. ლექსიკონში შესული ტოპონიმების უმეტესი ნაწილი საცხოვრებელი ადგილებია, ძირითადად სოფლები. როგორც სხვების, ასევე საცხოვრებელი ადგილების შესახებ სტატიებში მთავარსიტყვის, მისი რუსული და საერთაშორისო ტრანსკრიპციების ვარიანტების ჩამოთვლის შემდეგ, ტოპონიმის შესახებ ძირეული მასალის დამუშავება იწყება ობიექტის სახეობის მონიშვნით (სოფელი, დაბა, ციხე, ქალაქი და სხვა), რომელსაც მოსდევს ადმინისტრაციული

ტერიტორიის კუთვნილება და გეოგრაფიული ადგილმდებარეობის აღნიშვნა, სახელის ეტიმოლოგია (თუ ცნობილია), მისი გეოგრაფიული პირობების, მოსახლეობის, ეკონომიკის, კულტურის, იქ მომხდარი ისტორიული ფაქტების, ცნობილი ადამიანების და სხვების შესახებ. სტატიების მოცულობა და შინაარსი დამოკიდებულია ავტორების ხელთ არსებულ მასალებსა და საცხოვრებელი ადგილის სიდიდეზე. უფრო ცნობილი ქალაქები, დიდი სოფლები წარმოდგენილი არის ვრცელი სტატიით. ისტორიული ადგილები და მიტოვებული საცხოვრებელი ადგილები, რომლებიც ასევე საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა, დახასიათებულია უფრო შემოკლებით, მაგრამ ყველა შემთხვევაში შეტანილია და აღწერილია ის მნიშვნელოვანი ისტორიული შემთხვევები, რომელიც დაკავშირებულია მოცემულ ადგილთან.

ფართოდ არ არის წარმოდგენილი ასევე ადმინისტრაციული და პოლიტიკური ერთეულების დამახასიათებელი სტატიები. მათში ჩვეულებრივ აღწერილია მოცემული ერთეულის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა, საზღვრები, ტერიტორია (თუ ცნობილია წყაროებიდან), ადმინისტრაციული, პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობა, მოსახლეობა.

ლექსიკონში შეტანილი ტერიტორიის სხვადასხვა ნაწილების ტოპონიმები დახასიათებულია სხვადასხვა სიღრმითა და მოცულობით: დასავლეთი სომხეთი, ქილიკია, ისტორიული მცირე ჰაიქის ტერიტორია, ზემო შუამდინარეთი, სპარსული სომხეთი და ირანული (დასავლური) აზერბაიჯანი. ლექსიკონში შეტანილი რაიონები, საცხოვრებელი ადგილები და ადმინისტრაციული ტერიტორიების ერთეულები ხასიათდება პირველი მსოფლიო ომის წინა მდგომარეობით, ხოლო საბჭოთა სომხეთი, საბჭოთა აზერბაიჯანი და საბჭოთა საქართველოს შესაბამისი რაიონების ტოპონიმები ხასიათდება მე-20 საუკუნის მდგომარეობით.

გეოგრაფიული ობიექტების – მდინარეების, მთაგრეხილების, მინდვრების, ტბების და სხვების შესახებ სტატიები მოკლედ არის მოცემული. უმეტესი ნაწილის შესახებ ჭეშმარიტი მონაცემები ცოტაა. გეოგრაფიული ობიექტების აღმნიშვნელი სტატიები გარკვეულ აზრს გვიქმნიან მოცემული ობიექტის შესახებ, რაც ამ ტიპის ლექსიკონისთვის სრულიად დამაკმაყოფილებელი ჩანს. ასე მაგალითად: მდინარეებთან დაკავშირებული სახელ-სტატიები იძლევიან ცნობებს/ინფორმაციას

მათი სათავის, შესართავის, აუზის, სიგრძის, შენაკადების, ეკონომიკური მნიშვნელობის შესახებ.

მთაგრეხილების შესახებ არსებული სტატიები გვაცნობს მათი ადგილმდებარეობის, გენეზისის, სტრუქტურის, ბუნებრივი სიმდიდრეების, ცნობილი მწვერვალების შესახებ. იმავე სახით ხასიათდება ტბები, მინდვრები და სხვა გეოგრაფიული ობიექტები.

მართლწერა, ტრანსკრიფცია, ეტიმოლოგია

მართლწერა. ტოპონიმები ლექსიკონში მოცემულია თანამედროვე სომხური ენის მართლწერით. სტატიებში სიტყვები საჭიროების მიხედვით გამოყენებულია ძველი ან (ჯერ კიდევ დასავლეთ სომხეთში მოხმარებული) გრაბარული მართლწერით, ასევე სხვა ენებზეც. ძველი მართლწერის ფორმები, როგორც ძირითადი ფორმები, ჩასმულია ან ფრჩხილებში ან ბრჭყალებში. უცხო ფორმები მოჰყავთ ან პირველწყაროს სახით (ბერძნულად, ლათინურად, რუსულად და სხვა) ან საერთაშორისო ტრანსკრიფციით.

ტრანსკრიფცია. როგორც უკვე ითქვა, ლექსიკონში შეტანილი ტოპონიმები წარმოდგენილია სხვადასხვა ხალხისა და ენებისგან მემკვიდრეობით დარჩენილი ფენებით. ამ მიზეზით წარმოიქმნა და ჩვენამდე მოაღწია იმავე ტოპონიმების ანალოგიურმა ფორმებმა (ბიაინილი – ბიაინა, წუპანი-სიფანი, ბაკურიან-ბაკურიანი, შუში-შუშა და სხვა). ამათგან არჩეულ იქნა სომხურ წყაროებში უფრო გავრცელებული ან სომხურისათვის მისაღები ფორმები, დანარჩენი მოცემულია როგორც ვარიანტები.

ტოპონიმების ტრანსკრიფცია და სწორი ფორმა. მთავარი სიტყვა საკმარის სიმძნელებს აღძრავს როგორც დასავლურ სომხურში, ისე აღმოსავლურ სომხურში და წარმოიქმნება საარტიკულაციო სირთულეები, რომლის შედეგადაც მიიღება ათასობით ტოპონიმის ანალოგიური ფორმა.

ლექსიკონში ტოპონიმების დასავლურ სომხური ფორმები მოცემულია როგორც ვარიანტები, მაგრამ თუ ტოპონიმი ცნობილი იყო მხოლოდ დასავლურ სომხური ტრანსკრიფციით, იგი გამოიყენება უშუალოდ, როგორც ძირითადი სახელი, ხოლო მის ქვეშ მოცემულია სიტყვის განმარტება.

არის ათასობით ისეთი სახელიც, რომელიც ჩვენთვის ცნობილია საბჭოთა კავშირამდე, რუსული და გერმანული ტოპოგრაფიული რუკებიდან, ხოლო მათში თურქულის ზეგავლენით უკვე დამახინჯებული სახელები ხელახლა დამახინჯებულა და შეცვლილა. ცოტა არ არის ისეთი ტოპონიმებიც, რომლებიც ლიტერატურაში არ მოიხსენიება და ისინი ცნობილია მხოლოდ მკვიდრი მოსახლეობის დიალექტებითა და თავისებური წარმოთქმით. ასეთ შემთხვევებში ავტორებმა მიზანშეწონილად მიიჩნიეს უკვე მოხსენებული ან ზეპირად გადმოცემული ფორმებიც აღენუსხათ. დამახინჯებულ ფორმებს ვარიანტების სახე მისცეს.

ეტიმოლოგია. ლექსიკონში მოცემული ტოპონიმები ეკუთვნის დაახლოებით ოც სხვადასხვა ენას. უძველეს დროში სხვადასხვა მხარეებში მცხოვრები ტომების ენებიდან შემორჩენილია ათასობითი ტოპონიმი, რომლებიც მემკვიდრეობით გადმოცა. ეს ტომები დიდი ხანია ამოიშალა ისტორიული ასპარეზიდან, მათ მიერ დატოვებული ტოპონიმების უმეტესი ნაწილი ჩვენთვის გაუგებარი რჩება.

რამდენადაც ძველი ხალხის ადგილას დამკვიდრებულმა მოსახლეობამ ახალი სახელები დაარქვა თავიანთ საცხოვრებელ ადგილებს და ქვეყნის გეოგრაფიულ ობიექტებს, მაინც ტრადიციის ძალით წინა დროის ბევრი ტოპონიმი აგრძელებდა არსებობას, თუმცა უფრო მეტად დამახინჯდა. ტოპონიმების ასეთი დამახინჯება და ცვლილება დიდად აძნელებს ეტიმოლოგიის საკითხს. ძალიან ცოტა სახელია მეცნიერულად გასწორებული და გამოყენებული ფილოლოგებისა და ისტორიკოსების ნამუშევრებში. უნდა ითქვას, რომ ეტიმოლოგიების ერთი ნაწილი სარწმუნო არ არის და არ შეიძლება ამ ტიპის ლექსიკონში ადგილის დათმობა. რადგან ლექსიკონი ვიწროა, სპეციალური არ არის, ანუ, იქ მოცემულია მხოლოდ იმ ტოპონიმების ეტიმოლოგიები, რომლებიც მეცნიერულად დადასტურებულია ან ზეპირგადმოცემებთან არის დაკავშირებული. თუ ერთი სახელითაა წარმოდგენილი სხვადასხვა გეოგრაფიული ობიექტები (ქალაქი, მაზრა, რაიონი და სხვა), მაშინ ეტიმოლოგია იწერება იმ სახელის ქვეშ, რომლის სახელიც დაერქვა დანარჩენ სახელებს. მაგალითად: ლენინაკანი არის მაზრა, რაიონი და ქალაქი რადგან მაზრა და რაიონი დარქმეულია ქალაქის სახელის მიხედვით, ამდენად სახელის განმარტება იწერება ლენინაკან – ქალაქი სიტყვის სტატიაში.

ლექსიკონში მოცემული ტოპონიმები ყველაზე მეტად შეუცვლიათ და დაუმახინჯებიათ თურქულ ტომებსა და ხალხს. თავდაპირველად ისინი მესაქონლეები იყვნენ, ნებისმიერ სახელებს არქმევდნენ გორაკებს, მთებს, ზეგნებს, მდინარეებსა და ღელეებს. მაგალითად: კარნიარხ (არაის მთა), აღრიდალ (სომხური ცეკვა), ფალანთიოქან (თხის მოსაწველი), ქიოსადალ (სუკავეტ ან წყლის განაწილება), კარაიაზ (ტვარაწათაფ), აღბაზა (აშოცქ), მურადჩაი (არაწანი), კარასუ (დასავლეთი ეფრატი) და სხვა. განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა კარაჩაერები, აღჩაიერები, კარადაღერები, აღდაღერები, ილანდაღერები, რომლებიც შეიძლება ჩავთვალოთ როგორც უსახელო. სამწუხაროდ, გეოგრაფიული ტოპონიმების უწინდელი, ფორმების უმეტესი ნაწილი არ არის ცნობილი, რადგან მემატიანები მთებისთვის, მდინარეებისა და დაბლობებისთვის სახელის შერქმევის მაგივრად ხშირად კმაყოფილდებოდნენ უსახელო მინდვრის, მდინარის, მთის ჩაწერით. ლექსიკონის ავტორებმა საჭიროდ არ მიიჩნიეს ათასობით თურქულენოვანი სახელის აზრი, უფრო სწორად სომხურად ნათარგმნისა (აღდალ = თეთრი მთა, კარასუ = შავი მდინარე და სხვა).

ქვეყნის მოსახლეობა საუკუნეების მანძილზე ქმნიდა უამრავ და მრავალშინაარსიან ტრადიციებს, რომლებიც უკავშირდება მთებს, მდინარეებს, ტბებს, საცხოვრებელ ადგილებსა და პროვინციებს. ესენი, როგორც ათასობით ხალხური ეტიმოლოგია, მართალია მეცნიერული არ არის, მაგრამ ხშირ შემთხვევაში მათი გათვალისწინება აუცილებელია. გარდა ამისა, არსებობს ტოპონიმებთან დაკავშირებული თქმულებები, ეპოსები და ისტორიები. ამ ტიპის ლექსიკონის შექმნის დროს არ შეიძლება მათ გვერდი აუაროთ. სომხური თქმულებები შეაგროვა, რედაქტირება გაუკეთა და წარმოადგინა აკად. ა. ლანალანიანმა. ავტორებმა ეს მასალა მაღლიერებით მოიხმარეს, მაგრამ არის ასევე ისეთი თქმულებები და ამბები, რომლებიც ლექსიკონის ავტორებმა შეაგროვეს მეცნიერული კვლევის დროს, როგორც ტოპონიმების წარმოშობის განმარტება, ისინი პირველად ქვეყნდება.

წყაროები, ლიტერატურა, დამხმარე საშუალებები

ტოპონიმური ლექსიკონის შედგენისას გამოყენებულ იქნა უამრავი წყარო და ლიტერატურა, რადგან ახლად გამოქვეყნებული წიგნები, პერიოდული პრესა, მეცნიერული სტატიები, რუკები შეიცავენ ისეთ მასალებს, რომლებიც სიღრმისეულად განმარტავენ ტოპონიმებთან დაკავშირებულ სხვადასხვაგვარ საკითხებს.

ლექსიკონის შექმნისას გამოყენებულ იქნა: ასურულ-ბაბილონური, ხეთური, სომხური, ბერძნული, სპარსული, ბიზანტიური, არაბული, ქართული, რუსული, თურქული პირველწყაროები, სომხური და რუსული პერიოდული პრესა, საარქივო და ხელნაწერი მასალები, ათობით ძველი და ახალი რუკა, რომლებიც ცალკეული ტოპონიმების მიხედვით მოინიშნება დამატებით მე-5 ტომში.

სომხეთი, ნაწილობრივ მეზობელი და შორეული ქვეყნების ტოპონიმების შესახებ მოვსეს ხორენაცის გარდა ინფორმაციებს გადმოგვცემენ ასევე სხვა ისტორიკოსები, მემატიანეები და მსოფლიო გეოგრაფიის, გეოგრაფიული რუკებისა და ატლასების ავტორები.

ისტორიოგრაფები, მემატიანეები და გადამნუსხველები ტოპონიმების შესახებ, ჩვეულებრივ, ინფორმაციებს გვაწვდიან ქვეყანაში და მის ცალკეულ მხარეებში მომხდარ პოლიტიკურ, სოციალურ და სხვა მოვლენებთან დაკავშირებით.

მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის“ შემდეგ გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიული თვალსაზრისით ყველაზე მდიდარ მასალებს, შეიძლება ვთქვათ, რომ შეიცავს სტეფანოს ორბელიანის „სისიანის პროვინციის ისტორია“ (მე-13 ს.), თუმცა ამ ბოლოს ძირეული მასალა მოიცავდა ისტორიული სომხეთის თხუთმეტი „ქვეყნიდან“ მხოლოდ ერთის, სიუნიქის (ან სისური) ისტორიას. უფრო მნიშვნელოვანია წიგნის ბოლოში დართული ტათევის მონასტრის ძველი გადასახადების სია, სადაც მაზრების მიხედვით ჩამოთვლილია ასობით საცხოვრებელი ადგილის სახელი. ეს ძველი გადასახადების სია, იგივე მონასტრისა, შედარებით ახალი დროის გადასახადების სია, „ქიოთუკისთან“ ერთად შეიცავს სიუნიქის საცხოვრებელი ადგილების უმეტეს ნაწილს.

ლექსიკონისთვის ისტორიოგრაფებისა და სხვა ავტორების ნაშრომებთან შედარებით უფრო მთლიან და გეოგრაფიულად უფრო მეტ მონაცემებს გვაძლევენ

გეოგრაფიული რუკები და ატლასები, რომელთა რაოდენობა თხუთმეტს აღწევს. სომხური გეოგრაფიული რუკებიდან შინაარსით ძალიან მდიდარი და ყველაზე მნიშვნელოვანია მე-7 საუკუნის რუკა, რომლის ავტორია დიდი მეცნიერი ანანია შირაკაცი, სომხეთში რამდენიმე მეცნიერების დამფუძნებელი. მასში აღწერილია იმ დროისათვის ცნობილი ყველა ქვეყანა (ევროპა, აზია აფრიკა), მაგრამ მნიშვნელოვანი ნაწილი დიდი ჰაიქია (ისტორიული სომხეთი) და ნაწილობრივ მისი მეზობლების ნაწილი, რომლებიც უფრო თავისებურნი არიან, დაწვრილებით და უფრო მეტად ავსებენ ჩვენს ცოდნას იმდროინდელი სომხეთისა და მისი მეზობლების შესახებ. დანარჩენ გეოგრაფიულ რუკებსა და ატლასებზე, რომლებიც გადმოვიდა მე-13 საუკუნის შემდეგ, უფრო მეტად მე-7 საუკუნის გეოგრაფიული რუკის ზეგავლენა იგრძნობა. მათ შორის შედარებით უფრო ცნობილია ვარდან არეველჩის „გეოგრაფიული რუკა“ (მე-13 ს.).

არმენოლოგიის სხვა ბევრი სფეროს მსგავსად, სომხეთის ტოპონიმების საფუძვლიანად შესწავლა დაიწყო მე-19 საუკუნიდან. ამ მხრით პირველობა უეჭველად ვენეტიკის მხითარაიანებს ეკუთვნით. მათ შორის შეგვიძლია გამოვყოთ ორი გამოჩენილი მეცნიერი: ლ. ინჭიჭიანი და ლ. ალიშანი. მათი უამრავი ნაშრომი აჯამებს სომხეთის ტოპონიმების შესახებ სომეხი და უცხო ავტორების მიერ გადმოცემული ინფორმაციის დიდ ნაწილს. მათ ნაყოფიერ კალამს ეკუთვნის ისტორიოგრაფიული და ტოპოგრაფიული ნაშრომი არმენოლოგიაში. განსაკუთრებით ცნობილია ლ. ინჭიჭიანის „ძველი სომხეთის ხელმოწერა“ (ვენეტიკ, 1822 წ.) „ახალი სომხეთი“ (ვენეტიკ, 1806 წ.), „ძველი გეოგრაფიული თქმულება სომხეთის ქვეყნისა“ (შედგება სამი ტომისაგან, ვენეტიკ, 1835 წ.) და ლ. ალიშანის „დიდი სომხების ტოპოგრაფი“ (ვენეტიკ, 1853 წ.), „არარატი“ (ვენეტიკ, 1890 წ.) „სისაკანი“ (ვენეტიკ, 1893 წ.), „სისუანი“ (ვენეტიკ, 1885 წ.), „შირაკი“ (ვენეტიკ, 1881 წ.), „სომხური შემჩნევა“ (ვენეტიკ, 1870 წ.). ეს უამრავი მასალა შემონახულია დღემდე. ამჟამად ამ მონაცემების საფუძველზე ხდება ახალი გამოკვლევების ჩატარება. ფასეულია ასევე ლ. ალიშანის გამოკვლევებზე დართული რუკები, რომლებიც შესაძლებლობას გვაძლევს დავაზუსტოთ უამრავი ადგილის გეოგრაფიული მდებარეობა.

მე-19 საუკუნესა და მე-20 ს. დასაწყისში სომხეთში იმოგზაურეს მ. თალიადიანმა, ს. ჯალალიანმა, კერ ფორტრმა, ჯემს მორიერემ, ჰენრი ლინჩმა და სხვებმა. მათ მიერ

მოპოვებული უამრავი მასალა, როგორც თვითმხილველი ავტორების აღწერები და შენიშვნები, დიდად აღრმავებენ ჩვენს ცოდნას ახალი დროის ტოპონიმების შესახებ. ევროპელების მხრიდან ასეთი მოგზაურობა მოხდა გასულ საუკუნეებში (რუბრუკი, მარკო პოლო, ადამ ოლეარიუსი, შარდენი და სხვანი), მაგრამ მათი მოგზაურობის შედეგად შეგროვებული მასალა ნაწყვეტ-ნაწყვეტია და საკმაოდ ღარიბი. მეცნიერთა მიერ მოპოვებული მასალებიდან, გეოგრაფიული კვლევის თვალსაზრისით საკმაოდ საყურადღებო ნაშრომია ლინჩის „სომხეთი“ ორ ტომად. პირველი ტომი ეხება აღმოსავლეთ სომხეთს, მეორე კი დასავლეთ სომხეთს. ცოცხალი და ხატოვანი ენითაა აღწერილი ეს სამოგზაურო მინიშნებები, რომლებიც ავტორის უშუალო დათვალიერებისა და აღწერილობების შედეგადაა გაკეთებული, გარდა ამისა, გამოყენებული კვლევებიდან ამოკრებილ ბევრ მასალას და ინფორმაციებს გარკვეული ფასი შენარჩუნებული აქვთ დღემდე. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მასზე დართული სომხეთის მთაგორიანი მხარის და მეზობელი რეგიონების ტოპოგრაფიული რუკა, რომელიც შექმნილია ავტორისა და ფ. ოსვალდის ერთობლივი ძალებით. ის ახლაც ითვლება ამ რიგის ერთ-ერთ საუკეთესო ნაშრომად, რომელიც მოიცავს ტოპონიმთა დიდ რაოდენობას. რუკა არის ადვილად წასაკითხი, შექმნილი და დაბეჭდილია დიდი ოსტატობით. მნიშვნელოვანია ასევე ბელქის და კიპერტის მიერ შექმნილი რუკები, კავკასიონის და მისი მოსაზღვრე ქვეყნების იმდროინდელი ფიზიკური და ადმინისტრაციული რუკები.

აღმოსავლეთ სომხეთისა და ამიერკავკასიის გეოგრაფიული სახელების შესახებ უამრავი მასალა მოთავსებულია შოპენის ნაშრომში „Исторический памятник армянской области“, აგრეთვე პაგირევის (რომელიც შექმნილია და ცალკე წიგნადაა გამოცემული, სადაც მითითებულია კავკასიონის 5-ვერსიანი რუკის ყველა სახელი და რუკიდან გარეთ დარჩენილი ტოპონიმების სია) ნაშრომებში, ხოლო დანარჩენი ავტორების ნაშრომებში, რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების, კავკასიონის სექცია, კავკასიონის ცალკე პროვინციების და ოლქების შესახებ მოცემულია „თვის დღის ღონისძიება“, „წიგნსაცავის მოამბე“, „ერევნის უნივერსიტეტის მოამბე“ და სხვა ყოველთვიურ ჟურნალებსა და გამოცემებში. კავკასიონის 5, 7 და 10-ვერსიული რუკები, რომლებიც შექმნილია მე-20 საუკუნის დასაწყისში რუსი უწყების მიერ, ენციკლოპედიებში, საბჭოთა ხელისუფლებამდე და საბჭოთა ხელისუფლების დროს

შექმნილი რუსულ გეოგრაფიულ ლექსიკონებში. სხვადასხვა ნაშრომებსა და კვლევებში სომხური ტოპონიმების ეტიმოლოგიის, ადგილმდებარეობის, ისტორიულ-გეოგრაფიული დახასიათების საკითხებზე უმუშავიათ: ალ. ერიციანს, ი. მარკვარტს, ნ. ადონცს, გრ. ლაფანციანს, ლევონს, ჰ. მანანდიანს, არშაკ ალპოიაჭიანს, ა. ღანაღანიანს, თ. ჰაკობიანს, გ. ჯაჰუკიანს, ს. ერემიანს, ურარტუელებს, ასურელებს, ხეთოლოგებს და სხვა ბევრს, რომელთა შესახებ აღნიშნული იქნება ლექსიკონის დამატებით ტომში. ასევე საჭიროდ მიგვაჩნია მხოლოდ ორიოდ სიტყვის თქმა ნ. ადონცის „Армения в эпоху Юстиниана“ და გრ. ლაფანციანის „Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении“ მონოგრაფიის შესახებ, სადაც განხილულია შუა საუკუნეების სომხეთის ასობით ტოპონიმი. ნ. ადონცი სომხური ფეოდალიზმის შესწავლით ძალიან იყო დაინტერესებული, მან თავის ნაშრომში მე-7 საუკუნის „გეოგრაფიული რუკების“ ფონზე, მდიდარ ფაქტებზე დაყრდნობით გამოარკვია დიდი ჰაიქის, პატარა ჰაიქის და წოფქის მაზრების, ციხე-სიმაგრეების, ისტორიული ადგილების და მთელი რიგი ქალაქების სახელწოდებათა წარმოშობა და ადგილმდებარეობა, მოკლედ დაახასიათა ესენი სხვა მნიშვნელობითაც. ამ მონოგრაფიის მიხედვით შეიძლება შევქმნათ V–VII საუკუნეების სომხეთის ყველაზე სრულყოფილი რუკა.

ტოპონიმიკის თვალსაზრისით ძალიან მნიშვნელოვანია ასევე გ. ლაფანციანის აღნიშნული ნაშრომი, სადაც ავტორმა ენათმეცნიერების თვალსაზრისით გააშუქა ძველი სომხეთის ასობით ტოპონიმი, დაადასტურა მათი წარმოშობა, დაადგინა მრავალი ფაქტი ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით, რომლებიც ფართოდ იქნა გამოყენებული ლექსიკონის შექმნის დროს.

ავტორთა კოლექტივი არ შეზღუდულა წერილობითი წყაროების, ლექსიკონების, ენციკლოპედიების, პირველადი წყაროების, სარქივო და ხელნაწერთა ფონდების რუკებზე მოთავსებული მონაცემებით. ლექსიკონის მასალები უფრო სუფთა და მრავალმხრივი რომ ყოფილიყო, ადგილობრივი პირობების „წვრილმანების“ გასაცნობად, ტოპონიმებთან დაკავშირებული მონაცემები უფრო თანამედროვე რომ გაეხადათ, საცხოვრებელი ადგილების ეკონომიკური, კულტურული მაჩვენებლები და მოსახლეობის მდგომარეობის დაწვრილებით შესწავლისათვის, ისტორიული და

კულტურული ძეგლების დღევანდელ მდგომარეობაში აღსაწერად, სურათების გადასაღებად და ზომების ჩა

წერის მიზნით ავტორების ჯგუფი ოცი წლის განმავლობაში, ყოველ წელს 2-3-5 თვით ექსპედიციებზე მიდიოდნენ საბჭოთა სომხეთის ყველა კუთხეში, მის ახლობლად აზერბაიჯანის სსრ-ს და საქართველოს სსრ-ს რაიონებში (გამონაკლისია მთიანი ყარაბაღი, მიუხედავად ავტორთა სურვილისა, რადაც მიზეზებით შეუძლებელი გახდა ექსპედიციის ჩატარება და მასალების შეგროვება ამ ტერიტორიებზე). მეცნიერთა ჯგუფი მთელი წლის განმავლობაში დაუღალავად აგროვებდა მასალებს საცხოვრებელი და ისტორიული ადგილების შესახებ. უფრო დაწვრილებით არის გამოკვლეული საბჭოთა სომხეთი. თითოეული საცხოვრებელი ადგილის მონახულების დროს ავტორებმა შეავსეს მრავალკითხვიანი ანკეტა, შენარჩუნებული ზეპირგადმოცემები, კულტურული ცხოვრება, სხვადასხვა დროში მომხდარი სამახსოვრო მოვლენები და სხვა.

მოგზაურობის დროს რეგიონების პარტიულმა და საბჭოთა მუშაკებმა, სკოლების დირექციამ და მასწავლებელთა კოლექტივმა, ცალკეულმა პირებმა შესაძლებლობის ფარგლებში დიდი დახმარება გაუწიეს ავტორებს ექსპედიციის ნაყოფიერად ჩატარებაში.

გადაულახავი სიძნელები

ასეთი ტიპისა და მოცულობის ტოპონიმიკურ ლექსიკონს შეუძლებელია არ ჰქონდეს თავისი ხარვეზები, აცდენები, შენიშვნები და სხვა. მათი ერთი ნაწილი უეჭველად ეხება ავტორებს, მაგრამ მეორე მხრივ არსებობს ობიექტური მიზეზები. შესაფერისი მასალების არქონა, მოცემული წყაროების მონაცემების შესამჩნევი სხვაობა, ტოპონიმების დამახინჯება, დასავლეთი სომხეთის ადმინისტრაციული რუკის მრავალჯერი ცვლილება და სხვა. ყოველთვის არ იყო შესაძლებელი ტოპონიმის ცვლილებების გამოკვლევა ისტორიის მანძილზე. ეს ეხება უფრო იმ ადგილებს (სოფლები, პატარა სოფლები, ციხეები), რომლებიც ნაკლებად ცნობილია ან იშვიათად იხსენიება. მაგ.: ვინ შეიძლება მიმხვდარიყო, რომ სომხური ხაჩალუის სოფელი (დასავლეთ სომხეთის ხნუსის რაიონში) უცხო პირთა გამოთქმით გახდა ხალჩაუშ, ან „წმინდა სინათლე მწვერვალი“ (ბიურაკნ მნძურიან (Բիւրակն

სწორი წყაროები არ გვექნებოდა. სომხური ტოპონიმების მთლიანი მარაგის მცოდნე პირს შეუძლია განმარტოს დამახინჯებული ტოპონიმების დიდი ნაწილი წინა სომხურ ფორმებზე დაყრდნობით, ისინი შეადაროს დაცულ სახელებს, მათი ადგილმდებარეობისა და ბუნების გათვალისწინებით. ლექსიკონის ავტორებმაც ამ ხერხს მიმართეს, მაგრამ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ადგილმდებარეობა, სახეობა და ადგილის სახელი სხვა მიზნით დამახასიათებელი გარემოებები, უშუალოდ კარნახობს მათ იგივეობას, ავტორები ყველანაირად მოერიდნენ მხოლოდ მოულოდნელ ანალოგიურ შემთხვევებს ან მოგონილი მსჯელობების გაკეთებას ტოპონიმების შესახებ.

მნიშვნელოვანი სიძნელები და მათთან დაკავშირებული ხარვეზები არის ეტიმოლოგიასა და ტრანსკრიფციაში. ამ სფეროებში ჩვენამდე დარჩენილი მემკვიდრეობა მდიდარი არ არის და ესეც ეხება სომხეთის ტოპონიმების მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილს. ტოპონიმთა უმეტესობის შესახებ არ არის კონკრეტული მონაცემები: ზღვის დონიდან მათი სიმაღლის, ჰაერის ზომიერების, ნალექების, ბუნებრივი ნედლეულის, მცენარეულობის და სხვა ელემენტების შესახებ, რომლებიც ისეთი მნიშვნელოვანია, როგორც ფიზიკურ-გეოგრაფიული ობიექტები (ზეგნები, მწვერვალები, მინდვრები და სხვა). (ჰაკობიანი..., ჯასიქიან, შხიქიქიან, ჩაქიქიან, ხ. I, ერეკლი, 1986: 9-13).

თავი I

სამცხე და ჯავახეთი ისტორიული წყაროების მიხედვით

§1. სამცხე-ჯავახეთის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა

თემის აქტუალურობიდან და სპეციფიკურობიდან გამომდინარე წარმოვადგენთ სამცხისა და ჯავახეთის მოკლე ისტორიას, რადგან როგორც ხუთტომეულის ავტორებთან, ისე თანამედროვე სომეხ მეცნიერთა შრომებში დამახინჯებულადაა წარმოდგენილი ეს პრობლემა.

სამცხე-ჯავახეთი სამხრეთ საქართველოში მდებარეობს, იგი სამი ისტორიული მხარის - სამცხის, ჯავახეთისა და თორის ტერიტორიებისაგან შედგება. რეგიონის საერთო ფართობი 6421 კვ. კმ-ია, რაც საქართველოს 9,2%-ს შეადგენს. ადმინისტრაციული ცენტრია ქ. ახალციხე. სამცხე-ჯავახეთს სამხრეთით ესაზღვრება თურქეთი და სომხეთი. საქართველოს კუთხეები: ჩრდილოეთით – გურია, იმერეთი და შიდა ქართლი, აღმოსავლეთით – ქვემო ქართლი, ხოლო დასავლეთით – აჭარა. რეგიონში მიედინება სამხრეთ კავკასიის უგრძესი მდინარე მტკვარი, რომელიც თურქეთში იღებს სათავეს და აზერბაიჯანში კასპიის ზღვას ერთვის. სამცხე-ჯავახეთში 6 ადმინისტრაციული ცენტრია: ახალციხე, ადიგენი, ასპინძა, ახალქალაქი, ბორჯომი და ნინოწმინდა. რეგიონში 270 დასახლებული პუნქტია, აქედან 5 ქალაქი: ახალქალაქი, ახალციხე, ბორჯომი, ვალე, ნინოწმინდა; 7 დაბა: ბაკურიანი, ბაკურიანის ანდეზიტი, წალვერი, ახალდაბა, ადიგენი, აბასთუმანი, ასპინძა; სოფელი – 258. რეგიონში მმართველობას საქართველოს პრეზიდენტის მიერ დანიშნული სახელმწიფო რწმუნებული (გუბერნატორი) ახორციელებს, ხოლო თვითმმართველობა მუნიციპალიტეტის დონეზე ხორციელდება ადგილობრივი საკრებულოს მიერ არჩეული გამგებლის მიერ. სამცხე მოიცავს ახლანდელი ახალციხის, ადიგენის და ნაწილობრივ ასპინძისა და ბორჯომის მუნიციპალიტეტების ტერიტორიებს.

ჯავახეთი მოიცავს ახლანდელი ახალქალაქის, ნინოწმინდისა და ნაწილობრივ ასპინძისა და ბორჯომის მუნიციპალიტეტების ტერიტორიებს. ჯავახეთი ვულკანური წარმოშობის ზეგანზეა გადაჭიმული. მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 1500 – 3300 მეტრია. დღევანდელი ბორჯომის ხეობის უძველესი სახელწოდებაა თორის მხარე. ქართველებთან ერთად აქ მცირე ჯგუფებად ცხოვრობენ ბერძნები, სომხები, ოსები, უკრაინელები, რუსები და სხვ. სამცხე-ჯავახეთში დღესდღეობით 210 000 – მდე კაცი ცხოვრობს.

სამცხე-ჯავახეთი საინტერესოა ვულკანური წარმოშობის ტბებით, ტბებში არსებული კუნძულებითა და ჭაობებით. აქ მდებარეობს საქართველოში არსებული დიდი ტბების უმეტესობა: ფარავანი, ტაბაწყური, სადამოს ტბა, მადათაფა, ხანჩალი, კარწახის ტბა (სამცხე-ჯავახეთი გზამკვლევი, 2012: 12-16).

სამცხის სახელწოდება სამხრეთ ქართული ტომის, მესხების სახელიდან (მესხი სამესხე-სამცხე) მომდინარეობს. ჯავახეთი პირველად ურარტუს მეფის, არგიშთი I-ის წარწერაში (ძვ. წ. 785 წ.) მოიხსენიება. ძვ. წ. IV საუკუნიდან სამცხე-ჯავახეთი ახლად შექმნილი აღმოსავლური ქართული სახელმწიფოს – იბერიის (ქართლის) სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ამ მხარეს ასევე „ზემო ქართლი“ ეწოდებოდა, ვინაიდან რეგიონი ქართლის მთავარი მდინარის, მტკვრის ზემო აუზს მოიცავდა. ახ. წ. VIII–X საუკუნეებში სამცხე-ჯავახეთი ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში აღმოცენებულ ტაო-კლარჯეთის (იმავე „ქართველთა სამეფოს“) ჩრდილო პროვინციას წარმოადგენს. ერთიანი ძლიერი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს არსებობის ხანაში (XI–XIII სს.) სამცხე-ჯავახეთში ქართული კულტურის მძლავრი კერა ჩამოყალიბდა. შემდგომ ხანაში სამცხე-ჯავახეთი სხვადასხვა დამპყრობლების შემოსევის ობიექტად იქცა. ეს მხარე დიდად დაზარალდა ჯერ მონღოლების, შემდეგ ირანელთა და ოსმალთა თავდასხმების შედეგად. XV-XVI საუკუნეებში, საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, სამცხე-ჯავახეთი დამოუკიდებელი ქართული სამთავროს, სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაშია. XVI საუკუნეში სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთმა დაიპყრო, რის შემდეგაც სამცხე-ჯავახეთი აქ შექმნილ „გურჯისტანის ვილაიეთში“ („საქართველოს რეგიონი“) გააერთიანეს და მას ოდნავ მოგვიანებით ახალციხის საფაშო ეწოდა. ამ დროიდან, ოსმალეთის იმპერიის სოციალურ-ეკონომიკური პოლიტიკიდან გამომდინარე, იწყება სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობის

იმულებითი გამაჰმადიანება. ქართველთა დიდი ნაწილი ნელ-ნელა გამაჰმადიანდა, ნაწილმა მეზობელ ქართლისა და იმერეთის სამეფოებს შეაფარა თავი, მცირე ნაწილი კი ქრისტიანობის შენარჩუნების მიზნით მართლმადიდებლობიდან კათოლიკურ აღმსარებლობაზე გადადის. 1828–1829 წლების და შემდგომი პერიოდის (1853– 56, 1877–78) რუსეთ-ოსმალეთის ომების შედეგად სამცხე-ჯავახეთი რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში ექცევა. ამ ომებში, კერძოდ ამიერკავკასიის ფრონტებზე, მიღწეული რუსეთის სამხედრო ძალების წარმატებებში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ე. წ. „ქართულმა მილიციამ“ (სახალხო ლაშქარმა); ხოლო ოსმალეთისათვის ძველი საქართველოს კუთვნილი ტერიტორიების ჩამორთმევის სამართლებრივ საფუძველს შუა საუკუნეების საქართველოს სამეფოს საზღვრებისა და მისი მკვიდრი მოსახლეობის გავრცელების ისტორიული წანამძღვრები წარმოადგენდა. რუსეთ – ოსმალეთის ომების შედეგად გამაჰმადიანებული მოსახლეობის ერთი ნაწილი თურქეთში გადასახლდა. მათ ადგილას რუსულმა ხელისუფლებამ თურქეთიდან სომხური მოსახლეობა ჩამოასახლა, ხოლო რუსეთიდან – შედარებით მცირე რაოდენობით ერთ-ერთი რუსული ქრისტიანული სექტის მიმდევრები, ე.წ. დუხოზორები (ამ უკანასკნელთა ძირითადმა ნაწილმა სსრკ-ის დაშლის შემდეგ აქაურობა მიატოვა). საქართველოს პირველი დამოუკიდებელი რესპუბლიკის ხანაში (1918–1921 წწ.) სამცხე-ჯავახეთში საქართველოს ხელისუფლების იურისდიქცია დამყარდა. 1922 წლიდან სამცხე-ჯავახეთი საბჭოთა კავშირში შემავალი საქართველოს მოკავშირე რესპუბლიკის ერთ-ერთი მხარეა. II მსოფლიო ომის დროს 1944 წელს საბჭოთა რეჟიმის მიერ აქ დარჩენილი მაჰმადიანი მოსახლეობა, რომლის უმეტეს ნაწილს ეთნიკური ქართველები – მესხები შეადგენდნენ, იმულებით შუა აზიაში გასახლებულ იქნა. მათ ადგილას ორგანიზებულად ჩამოასახლეს ზემო იმერეთისა და რაჭის მთიანი სოფლების მცხოვრებნი. XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან აქ გაჩნდა ზემო აჭარიდან გადმოსულ ეკომიგრანტთა დასახლებებიც.

სამცხე-ჯავახეთში მრავლადაა როგორც წინაქრისტიანული, ასევე ქრისტიანული ხანის ძეგლები, ეკლესიები და ციხე-სიმაგრეები. განსაკუთრებით შთამბეჭდავია ძვ. წ. II ათასწლეულის მეგალითური ნაგებობები და მენჰირები საროში, აბულში, შაოროში, ჭიქიანში და სხვ. ასევე განსაკუთრებით მრავალფეროვანია ქრისტიანული ხანის ძეგლები. ესენია სამონასტრო კომპლექსები – საფარა, აგარა, ფოკა, ცალკე მდგარი

ეკლესიები: ზარზმა, გავეთი, კუმურდო და სხვ.; ციხესიმაგრეები – აწყურის ციხე, ოქროსციხე, თმოგვის ციხე-ქალაქი, ხერთვისის ციხე; კლდეში ნაკვეთი კომპლექსები – ვარძია, ვანის ქვაბები (სამცხე-ჯავახეთი გზამკვლევი, 2012: 18).

ჯავახეთი. ჯავახეთი მესხეთთან ერთად საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კუთხეა, რომლის ისტორია ჩვენი თანამედროვეების დიდი ნაწილისათვის ნაკლებადაა ცნობილი, ხოლო არაქართველი მოსახლეობისათვის დამახინჯებული სახითაა მიწოდებული. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში საკმაოდ კარგადაა გარკვეული ჯავახეთის ისტორიის საკითხები.

საქართველოს დღევანდელი რეგიონალური დაყოფის მიხედვით ჯავახეთი სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში შედის და მოიცავს: ახალქალაქის, ნინოწმინდის, ნაწილობრივ ასპინძის და ბორჯომის რაიონების ტერიტორიებს. ისტორიულად ჯავახეთი სამხრეთ საქართველოს გაცილებით ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა და საუკუნეების განმავლობაში ქვეყნის სამხრეთის კარიბჭეს წარმოადგენდა.

ჯავახეთის ტერიტორია უხსოვარი დროიდან იყო დასახლებული. ამას ადასტურებს აქ აღმოჩენილი პალეოლითის, მეზოლითისა და ნეოლითის ძეგლები. ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებულია ქართული პროვინციების სახელები: „ქათარზა“ ანუ კლარჯეთი, „ოდრხე“ (ქალაქი, დღევანდელი დაბა აბასთუმანის ტერიტორიაზე). „ოდრხე“ სამცხის, ანუ მესხეთის, უძველესი სახელია, „ზაბახა“ კი ჯავახეთის უძველესი სახელია. ესე იგი, ჯავახები უძველესი ქართული ტომის „ზაბახები“-ის შთამომავლები არიან, თუმცა, პავლე ინგოროყვას მოსაზრებით, ჯავახი უძველეს ქართულ სატომო სახელწოდებას – ტაოხს უკავშირდება. ტაოხები დიაოხის (ტაოს) ძირითად მოსახლეობას შეადგენდნენ და დღევანდელი თურქეთის ჩრდილო აღმოსავლეთის, სამხრეთი საქართველოს, მათ შორის, ჯავახეთის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ. მისივე აზრით, ტაოხ-ს და ჯავახ-ს შორის შუალედური ფორმა უნდა ყოფილიყო ჭაოხი, ჯავახი (ბერძენიშვილი, 1975). ურარტუს მეფე, არგიშტი I-ის წარწერაში, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის 785 წელს განეკუთვნება, დაპყრობილ ქვეყნებად მოხსენიებული კლარჯეთი, სამცხე და ზაბახა, ანუ ჯავახეთი, დიაოხის (ტაო) ქვეყანას ესაზღვრებოდა და სამხრეთით მტკვრის სათავემდე ვრცელდებოდა. ლეონტი მროველის მიხედვით, ჯავახეთი ლეგენდარულ მამამთავარს, მცხეთოსის ძე ჯავახოსს ეკუთვნოდა „ქვეყანა ფარავნის ტბიდან მტკვრის სათავემდე“. მასვე

აუშენებია ორი ციხე-ქალაქი: წუნდა და ქალაქი არტანისა, იგივე ქაჯთა ქალაქი. იმავე ქვეყანას ფარნავაზის მეფობის დროს (ძვ.წ.ად. IV-III სს.) მეფის მიერ დანიშნული ერისთავი განაგებდა, რომელიც წუნდაში იჯდა. ისტორიულად ჯავახეთი ზემო და ქვემო ნაწილებად იყოფოდა. ქვემო ჯავახეთის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს განსაზღვრავდა მტკვრის შენაკადი მდინარეები და ხევები, ნიალისა და ბუზმარეთის მთიანი პლატოები. თითოეულ მათგანს თავისი რელიგიური და ადმინისტრაციული ცენტრები გააჩნდათ, მაგრამ ყველა მაინც ემორჩილებოდა წუნდის, შემდგომში კი თმოგვის გამგებელს. ზემო ჯავახეთში კი, სადაც გეოგრაფიულად პატარ-პატარა მდინარეების შემკრებ ფუნქციას დიდი და პატარა მთებით შემოსაზღვრული ტბები ასრულებენ, ადმინისტრაციულ ტერიტორიული ერთეულების განმსაზღვრელად ამ ტბათა (სადამოს, ხანჩალის, კარწახის, ფარავნის, ტაბაწყურის და სხვ.) ქვაბულებში განლაგებული სოფლებით შექმნილი პატარა „ქვეყნები“ გვევლინებოდნენ. ქართლის სამეფოში (ძვ. წ. აღ. III საუკუნე, ახ. წ. აღ. VI საუკუნის 30-იანი წლები) ჯავახეთი, კოლა და არტაანი წუნდის საერისთავოს სახით შედიოდნენ. წუნდის, ოძრხეს და კლარჯეთის საერისთავო ერთობლიობაში შეადგენდა ისტორიულ ზემო ქართლს. „...ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი, სამცხე-ჯავახეთითგან მოყოლებული ტაო ისპირამდე ერთ საგამგეო ერთეულს, საერისთავო-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა...“ (ჯავახიშვილი..., 1989: 45). ამ პერიოდში ქართლის მეფეებს სამი რეზიდენცია ჰქონდათ: მცხეთა (საგაზაფხულო და საშემოდგომო), გაჩიანი (საზამთრო) და წუნდა (საზაფხულო). ჯავახეთი – ესაა წმინდა კუთხე საქართველოსი, საიდანაც შემოვიდა წმინდა ნინო, ფეხით გაიარა გზა ფარავნიდან მცხეთამდე, იქადაგა ქრისტიანული სარწმუნოება და სწორედ მისი მოღვაწეობის შედეგად მირიან მეფემ 327 წელს, ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა.

ჯავახეთისთვის განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა 737 წელს, არაბების შემოსევა მურვან ყრუს მეთაურობით. ამ დროს გაწყდა ადგილობრივი ჯავახი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

IX საუკუნეში გუარამ მამფალმა, რომელიც მტკვრის ხეობაში შემოვიდა, დაიპყრო ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აზოცი, არტაანი და შექმნა ჯავახეთად წოდებული მსხვილი ფეოდალური სამთავრო (ჯავახიშვილი, 1948: 115, 342-350, 578).

ჯავახეთი სამეფო ქვეყნად გადაიქცა და შემდგომ საუკუნეებშიც მას მეფის მიერ დანიშნული ერისთავები განაგებდნენ (კეკელიძე, 1951: 84). შემდგომ პერიოდშიც ჯავახეთი სამცხესთან ერთად იყო საქართველოს არა მარტო კულტურული ცენტრი, არამედ პოლიტიკური ძლიერების დასაყრდენიც იყო. ეს ვითარება გაგრძელდა მე-16 საუკუნის ბოლო წლებამდე.

XVI საუკუნის ბოლოს მთელი სამცხე-საათაბაგო, ჯავახეთის ჩათვლით, ოსმალებმა დაიპყრეს. ოსმალებმა დაპყრობილ საქართველოს ნაწილს „გურჯისტანის ვილაიეთი“ უწოდეს, სადაც ჯავახეთის საფაშოც შედიოდა. სამცხის მფლობელნი ოსმალეთმა „ახალციხის ფაშებად“ გამოაცხადა და ეს უმშვენიერესი ქვეყანა დედა-სამშობლოს ჩამოაცილა. ახალციხის საფაშო 24 თემად ანუ სანჯაყად დაყო და თითოეულ მათგანს სათავეში მემკვიდრეობით სანჯაყბეგები ჩაუყენა. ქვეყნის პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი ექსპანსიის მიზნით დაიწყო მოსახლეობის გამაჰმადიანება, ჯერ ზედა ფენაში, ხოლო შემდეგ, ხანგრძლივი ბრძოლით, ქვედა ფენაშიც. XVII საუკუნის დასაწყისიდან დაწყებული გამაჰმადიანების ეს ინტენსიური პროცესი XVIII საუკუნეშიც გაგრძელდა და XIX საუკუნის დამდეგს დასრულდა. დამპყრობლების მოძალებამ, ცხადია, ადგილობრივი მოსახლეობის მიგრაცია გამოიწვია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში.

XVI საუკუნეში „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით (ჯიქია, 1941: 12-24) ჯავახეთის შემადგენლობაში შედიოდა ცხრა რაიონი: ხერთვისის, ტყიანი ჯავახეთის, ბუზმარეთის, აკშეჰირის, თმოგვის, ნიალის ყურის, ჯანბაზის, ქანარბელისა და მგლის ციხის, სადაც სულ, დაახლოებით, 450 სოფელი ყოფილა და ყველა მათგანში მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ. ცხადია, საქართველოსთვის ასეთი მნიშვნელოვანი კუთხის ჩამოშორებას და ამდენი თანამომხმის სამშობლოსაგან მოწყვეტას ასე ადვილად ვერ შეურიგდებოდნენ ქართველები. საქართველოს მაშინდელი მეფეები, თეიმურაზ II და მეფე ერეკლე, აგრეთვე, იმერეთის მეფე სოლომონ I, ერთის მხრივ, ცდილობდნენ კარგი ურთიერთობა ჰქონოდათ ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დავიწყებული თავიანთი ქართული წარმომავლობა და, მეორეს მხრივ, ხელსაყრელ მომენტს ეძებდნენ, რათა საქართველოს ამ ისტორიულ მხარეზე კვლავ აღედგინათ ზეგავლენა. მიუხედავად ამისა, მათ არ ჰქონდათ საქართველოს ამ ძირძველი მიწაწყლის მიმართ

თანმიმდევრული პოლიტიკა, რითაც კარგად სარგებლობდნენ ადგილობრივი თუ გარეშე მტრები, – მარცავდნენ და აჩანაგებდნენ აქაურობას. მოსახლეობა გარბოდა ან ენით აუწერელი გაჭირვება-დამცირების და გმირობის ფასად ინარჩუნებდა მშობლიურ მიწა-წყალს. პროფესორ შოთა ლომსაძის აზრით, სომეხ მელიქთა და მდიდარ ვაჭართა ლოლიავს ერეკლემ ქვემო ქართლი კინადამ გადააყოლა (ლომსაძე, 1975: 344). ერეკლეს მიერ ნაბოძები პრივილიგიების ხარჯზე ბოლნის-დმანისში ჩასახლებული 700 ყარაბაღელი სომხისგან, მელიქაბოვი აგროვებდა რაზმებს, თავს ესხმოდა ჯავახეთს, მარცავდა, მოჰქონდა ნადავლი და მოჰყავდა ხალხი, რომელთაც მერე ძალით ასომხებდა. მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან მიმდინარე რუსეთ-თურქეთის ომების შედეგად სამცხე-ჯავახეთი გათავისუფლდა თურქეთის ბატონობისგან, მაგრამ ამათ ოდნავი სარგებელიც კი ვერ მოუტანა ადგილობრივ, დაბეჩავებულ ქართველ მოსახლეობას. პირიქით, მეფის რუსეთის ვერაგული გეგმის შესაბამისად, ეს კუთხე მაქსიმალურად გაიწმინდა ადგილობრივი ქართული მოსახლეობისაგან და მათ ადგილზე მოხდა უცხო ტომელების: სომხების, ბერძნების, ქურთების, თარაქამების, რუსი სექტანტების – დუხობორების ჩასახლება. იგეგმებოდა, აგრეთვე, კაზაკებისა და გერმანელი კოლონისტების ჩასახლებაც. ჯერ კიდევ რუსეთ-თურქეთის პირველი ომის (1806-1812 წ.წ.) დროს რუსი მთავარსარდლის, ტორმასოვის უშუალო ბრძანებით, 1810 წელს ახალციხის საფაშოდან გასახლებული იქნა 1506 ქართული ოჯახი. მხოლოდ სოფელ კოთელიიდან მაშინ 112 კომლი გაასახლეს ლორეში, რომელთა უმრავლესობა ძალდატანებით გაასომხეს. 1828 წლის ანდრიაპოლისის ზავით რუსეთმა შემოიერთა ახალციხის საფაშოში შემავალი 24 სანჯაყიდან მხოლოდ ათი: ქობლიანის, ოძრხის (აბასთუმნის), ახალციხის, აწყვერის, ასპინძის, ხერთვისის, ახალქალაქის, ჯარაქის, ფოცხოვის და პალაკაციოსი (ჩილდირის). შემდგომ ამ მხარეს რუსეთმა ახალციხის და ახალქალაქის მაზრები და ფოცხოვის უბანი უწოდა. რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის შემდგომ მესხეთის დანარჩენი ნაწილიც იქნა შემოერთებული, სახელდობრ: აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა - არტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი – ოლთისი. აქედან პირველ სამს ბათუმის ოლქი ეწოდა, ხოლო ერუშეთი, არტაანი და ოლთისი ყარსის ოლქში გაერთიანდა.

1828 წლის 26 ივლისს მთავარმმართველი პასკევიჩი ნესელროდეს სწერდა, რომ: „ჯავახეთი – საუკეთესო ადგილია რუსი კოლონისტებისათვის...“. დაიწყო თრიალეთიდან და ჯავახეთიდან ქართველების მასიური გასახლება და მათ ადგილზე თურქეთიდან დევნილი სომხების, ბერძნების და სხვა უცხო ტომების ჩამოსახლება. სამცხე-ჯავახეთის მკვიდრი გამაჰმადიანებული ქართველების დიდი ნაწილი, რომელიც არ ენდობოდა რუსეთის ხელისუფლებას, რადგან იგი ყველანაირად ავიწროვებდა მათ, აიყარა (უმეტესად, ახალქალაქის მაზრიდან, დაახლოებით 100000 კაცი) და თურქეთის სიღრმეში გადაიხვეწა.

ქრისტიანი ქართველების დიდმა ნაწილმა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს შეაფარა თავი.

სამცხე-ჯავახეთიდან განდევნილი ქართველების გამზადებულ სახლებში რუსებმა უკვე 1829-1830 წლებში ყარსის, არზრუმის, არდაგანის და ბაიაზეთის საფაშოებიდან გამოქცეული სომხების 14000 ოჯახი ჩამოსახლეს, თანაც არ დავიწყებიათ მათთვის, დამაგრების მიზნით, დამატებით ხელაყრელი პირობების შექმნა.

ცუდ დღეში აღმოჩნდნენ სამცხე-ჯავახეთში კათოლიკური სარწმუნოების მიმდევარი ქართველებიც. მათ სოფლებში (წყალთბილა, გულიკამი, ტურცხი, ალასტანი, ვარევანი, ეშტია, თორია, ნაოხრები, ბალაგირი და სხვ.) მეფის რუსეთის მოხელეებმა და სომეხმა კოლონიზატორებმა ჩაასახლეს კათოლიკე სომხები, აკრძალეს ქართულ ენაზე წირვა-ლოცვა (1886 წლის 27 თებერვლის ბრძანებულებით, ქართულ კათოლიკურ ეკლესიებში აიკრძალა მშობლიურ ენაზე ტიპიკონის წარმოება), დაიწყეს მოსახლეობის გასომხება. მოგვიანებით, დიდი მცდელობის ფასად, სომხებმა ვატიკანში თვით რომის პაპიც შეიყვანეს შეცდომაში და დაარწმუნეს, რომ ქართველი კათოლიკენი წარმოშობით ყველა სომეხია და 1893 წლის მაისის სპეციალური ბრძანებულებით, საქართველოს კათოლიკურ ეკლესიებში ქართული წირვა-ლოცვა ააკრძალვინეს და სომხური ტიპიკონი დააშვებინეს. ამის ნიადაგზე გასომხდა მრავალი ქართველი კათოლიკე, მათ შორის თურქეთის ჩილდირის ტბის მიდამოებიდან, სოფელ ველიდან გადმოსული ქართველი კათოლიკე მოსახლეობა ახალქალაქის რამდენიმე სოფელში (ხულგუმო, კარტიკამი, ბავრა). ამ კუთხეში ქართული ეთნოსის ამოძირკვის მიზნით დაიწყეს ქართველთათვის ჯერ უცხო აღმსარებლობის ძალად თავს მოხვევა, ხოლო შემდეგ აღმსარებლობის

ეროვნულობასთან გაიგივება. ამ გზით ბევრი ქართველი ჯერ გრიგორიანულ და სომხურ კათოლიკურ აღმსარებლობაზე გადაიყვანეს, შეუცვალეს გვარ-სახელი, ხოლო შემდგომ, მოსახლეობის აღწერისას, მათ ეროვნებად – სომეხი, ხოლო გამუსულმანებულ ქართველებს – თათარი, მოგვიანებით კი – აზერბაიჯანელი ჩაუწერეს. მაგალითად, 1886 წელს, სოფელ ხიზაბავრაში, 1363 ქართველი ცხოვრობდა, საოჯახო სიებში 7 ქართველის გარდა ყველა სომხადაა ჩაწერილი, იმის გამო, რომ ისინი სომხურ კათოლიკურ რელიგიას აღიარებდნენ. ძირითადად, სწორედ ამავე მიზეზით, შემდეგ წლებში ქართველთა რაოდენობა სამცხე-ჯავახეთში მნიშვნელოვნად მცირდება. მაგალითად, 1894 წელს, ახალციხის მაზრაში, 19041 სომეხი, 32 809 თათარი და მხოლოდ 5 642 ქართველი ცხოვრობდა.

მესხი პატრიოტი ივანე გვარამაძე წერდა: „ოთხივ მხრიდან შემოჭრილი უცხო ტომელები ძალით გვართმევნ ჩვენი წინაპრების სისხლით უხვად მორწყულ მშობლიურ მიწას, მის მთებს და ველებს, ტყეებს და ჭალებს, იყოფენ ერთმანეთში... ანგრევენ ჩვენს ციხე-სიმაგრეებს, ციხეებს, ეკლესიებს, იტაცებენ ჩვენს მონასტრებს, ითვისებენ ხატებს და ძვირფასეულობებს“ (ლომსაძე, 1975: 361). ბევრი ქართული ეკლესია მიითვისეს, ბევრი დაანგრეს ან გადააკეთეს. მასიური ხასიათი მიიღო ეკლესია- მონასტრებზე ქართული წარწერების წაშლა-ამოფხეკამ ან მათ ადგილზე სომხური წარწერების ჩასმამ. სამწუხაროდ, ეს პროცესი დღემდე გრძელდება.

თუ გავითვალისწინებთ ზემოთ აღნიშნულ ისტორიულ-პოლიტიკურ ძვრებს, რაც ამ კუთხეში ჯერ ოსმალების შემოსევებს და „გურჯისტანის ვილაიეთის“ შექმნას და შემდგომ სომხების მასიურ გადმოსახლებას მოჰყვა, გასაგებია, როგორი სირთულეების გადალახვით მოაღწია ჩვენამდე ჯავახეთის სოფლების ქართულმა დასახელებებმა. ოსმალების დროს ბევრი ქართული დასახელება ითარგმნა თურქულად ან განიცადა ფონეტიკური ცვალებადობა. XIX საუკუნეში სომხების მასიური ჩამოსახლების შემდეგ მოხდა მათი ნაწილობრივი არმენიზაცია, მაგრამ მათი აბსოლუტური უმრავლესობა დღესაც ქართულია. ჯავახეთის მოსახლეობის დემოგრაფიული სურათის სომხების სასარგებლოდ ხელოვნურად შეცვლას კიდევ ერთხელ ხელი შეუწყო სამცხე-ჯავახეთის მკვიდრი გამაჰმადიანებული ქართული მოსახლეობის მიმართ 1944 წლის 15 ნოემბერს ჩადენილმა ენით აუწერელმა სისასტიკემ, როდესაც ერთ ღამეში დაცლილ იქნა მესხეთის და ჯავახეთის 220

სოფელი და 330 ათასი ადამიანი გაყრილ იქნა შუა აზიის რესპუბლიკათა ტრამალებში. მათი უმრავლესობა გზაში დაიღუპა. გადარჩენილი 68000 ადამიანის (მათ შორის ჯავახეთიდან გადასახლებული: სულამეების, ვარძელაშვილების, ყარაღალაძეების, ხარშილაძეების გოგალაძეების, გვრიტიშვილების, აბაშიძეების, ავალიშვილების და სხვ.) შთამომავალნი კი დღესაც ელიან წინაპართა სამშობლოში დაბრუნების ნებართვას. დღეისათვის ჯავახეთის დაახლოებით 390 სოფლიდან 280 ნასოფლარადაა ქცეული, ხოლო დასახლებული 110 სოფლიდან მხოლოდ 30-შიღა სახლობენ ქართველები (ბევრ მათგანში სომხებთან ერთად). დანარჩენი სოფლები მთლიანად სომხებით და მცირედით დუხობორებითაა დასახლებული. თვითონ ქალაქ ახალქალაქშიც თითზე ჩამოსათვლელი ქართული ოჯახიღა ცხოვრობს. ჯავახეთი უხსოვარი დროიდან ჯავახების საცხოვრებელი, სამყოფი კუთხეა, ჯავახი კი ისტორიულადაც (ზაბახი) და ამჟამადაც არის თავისი კუთხის – ჯავახეთის მაცხოვრებელი ქართველი, ისე როგორც მესხი, გურული, მეგრელი, კახელი, იმერელი, სვანი და ა. შ., გამორჩეული თავისი ისტორიით, დიალექტით, ხასიათით.

§2. სამცხე- ჯავახეთის ისტორიული და თანამედროვე საზღვრები

XIII ს. მონღოლთა ბატონობის დროსაც კი მესხეთის მთავრის კუთვნილი ქვეყანა იწყებოდა ტაშისკარიდან და გრძელდებოდა „აღმართ ვიდრე კარნუ ქალაქამდე“ (პორფიროგენეტი, 271). XIV საუკუნეშიც ტაშისკარიდან ვიდრე ბასიანამდე „მესხთა ქუეშე დაწესებული ქუეყანა იყო“ (იქვე, 712). რაც შეეხება ბასიანისა და კარის (ყარსის) მხარეს, პ. ინგოროყვას სამართლიანი დაკვირვებით, იგი წარმოადგენდა გარდამავალ ზონას, რომელიც როგორც პოლიტიკურად, ისე ეთნიკურად საქართველოსთან იყო დაკავშირებული მთელი ისტორიული პერიოდის მანძილზე (ინგოროყვა, 1954: 544).

XV ს. სამცხე-საათაბაგო გადაჭიმული იყო „ქართლის საზღვრიდან ქართლის ყელამდე და ბაიბურთისა და ჭანეთის საზღვრამდე; და განი დევაბონისა და ირიჯლუს და ყანლუს მთებიდან ღადოსა და გურიის მთებამდე და ზღვამდე“ (ბატონიშვილი, 1973: 122).

XVII ს. თურქი ისტორიკოსის ჩელების მტკიცებით, „მდინარე არეზისა და ზანგის ჩრდილოეთით 40 დღის სავალი კავკასიონის მთების ჩათვლით ხაზართა ზღვამდე, დაღესტნად და საქართველოდ ითვლება. მისი დასავლეთი მხარე არზრუმს აღწევს“. XVIII ს. ანტიოქელი პატრიარქი მაკარიც, რომელმაც თითქმის მთელი მესხეთი ფეხით მოიარა, ადასტურებს, რომ ადრე საქართველოს სამხრეთი საზღვარი იყო მდინარე ევფრატი და ევფრატის აქეთა ტერიტორიები სულ საქართველოდ ითვლებოდა (Жузе, 1905: 12).

ისტორიული მესხეთის ფარგლებში, შედიოდა მტკვრის აუზის მთელი ზემო ნაწილი კოლას ვრცელი მიდამოებით, ჭოროხის აუზი მთლიანად დაწყებული სპერის მხარიდან ვიდრე აჭარის წყლის ხეობამდე, ჯავახეთი, თორთუმ-ისპირი, ბაიბურთი, ჭანეთი, ტაოსკარი, ოლთისი, ბანა, ფანასკერტი, არტანუჯი, შავშეთი, აჭარა. ჭოროხის აუზს ზოგადად კლარჯეთიც ერქვა (ნაკრაძე, 1905: 3).

ამას გარდა, „მესხეთის ძირეულ ნაწილს შეადგენდა მცირე მოცულობის სექტორები მეზობელი არაქსისა და დასავლეთ ევფრატის ხეობებისა“. ისტორიული მესხეთის მთელი ეს ტერიტორია შეადგენდა 34 230 კვ. კმ-ს (ინგოროყვა, 1954: 297). ეს ტერიტორიები გვიან წარმოქმნილ ახალციხის საფაშოში აღარ შედიოდა. XVIII-XIX სს. ახალციხის საფაშოს მთელი მიწა-წყალი მოიცავდა მხოლოდ 21 950 კვ. ვერსს. დანარჩენი ზემოაღნიშნული ტერიტორიების ნაწილი 12 280 კვ. კმ. იყო ახალციხის საფაშოს გარეთ და აღარც გურჯისტანის ვილაიეთად ითვლებოდა (გაბაშვილი, 1948: 98).

XVIII-XIX სს. ახალციხის საფაშო 24 სანჯაყისაგან შედგებოდა. ახალციხის საფაშოს სამხრეთიდან ესაზღვრებოდა ყარსისა და არზრუმის, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთიდან ტრაპიზონის საფაშო.

ყარსის საფაშოს საზღვრები გადიოდა აღბაზის მთიდან ტალბურუნის მთებზე, ჩილდირის ტბის სამხრეთ სანაპიროზე (ჩილდირის ტბა მთლიანად ახალციხის საფაშოში შედიოდა), ჩილდირის ტბის სანაპიროებიდან სამხრეთ-დასავლეთით საზღვარი მისდევდა კასარდაღის (ყარსის) მთებს, აქედან გადადიოდა არზრუმის საფაშოში და გასდევდა სოღანლუღის ქედსა და ირიჯლუს (ვახუშტით) – კირაჩლის მთებს, შემდეგ უხვევდა ჩრდილო-დასავლეთით ლაზეთისაკენ, საიდანაც სავრის

მთებს იქით იწყებოდა ტრაპიზონის საფაშოს საზღვარი და მდინარე ჭოროხიდან ჩადიოდა მაჭახელ-ბორჩხამდე და შავ ზღვამდე.

ყარსის საფაშოს ესაზღვრებოდა სანჯაყები: ახალქალაქი, ჩილდირი, არტაანი, გელა (კოლა). არზრუმის საფაშოს ესაზღვრებოდა სანჯაყები: ოლთისი, ნარიმანი, კისკისი, ხოლო ტრაპიზონის საფაშოს – ართვინ-მაჭახელისა და აჭარის სანჯაყები.

ყველა ამ 24 სანჯაყის ტერიტორია ერთად აღებული შეადგენდა 21 950 კვ. ვერსს. რა თქმა უნდა, ახალციხის საფაშოს ამდაგვარად წარმოდგენილი ტერიტორია, ისტორიულ სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიასთან შედარებით, შემცირებული იყო. მის შემადგენლობაში ახლა აღარ შედიოდა მტკვრის აუზისა და ჭოროხის აუზის სათავეები.

მიუხედავად ასეთი შეკვეცისა, ახალციხის საფაშო თურქეთის იმპერიაში თავისი მოცულობითა და მოსახლეობის რაოდენობით მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული ერთეული იყო.

როცა 1828 წ. თურქეთთან ომი დაიწყო და ახალციხის საფაშოში ფრონტი გაიხსნა, ქართველი ხალხი ხალისით ჩაება ამ ომში. მისი სურვილი იყო თავისი ისტორიული მიწა-წყლის განთავისუფლება და ახალციხის საფაშოს შემოერთება, შესაძლებლობა იქმნებოდა რუსეთის არმიის დახმარებით მთლიანად განთავისუფლებულიყო სამხრეთ საქართველო და მისი საზღვრები ისევ ძველ, ისტორიულ საზღვრებამდე გადაწეულიყო. თვით კავკასიის მთავარსარდლობაც ფიქრობდა, რომ ომის დამთავრების შემდეგ შესაძლებელი იყო რუსეთის მხარეზე დარჩენილიყო ახალციხისა და ყარსის საფაშოები მთლიანად (Цгиал, 1268: 19- 33).

როცა ომი დასასრულს უახლოვდებოდა, 1829 წ. 3 ივნისს პასკევიჩმა ნესელროდეს თურქეთთან მომავალი ზავის თაობაზე ახალი სასაზღვრო ზოლის გავლების სამნაირი პროექტი წარუდგინა.

პირველი პროექტით რუსეთსა და თურქეთს შორის საზღვარი უნდა გავლებულიყო ჭოროხის შესართავთან, ჭოროხის გაყოლებით ახალციხის საფაშოს საზღვრამდე და აქედან ყარსის საფაშოს საზღვრამდე ისე, რომ რუსეთის მხარეს დარჩებოდა ჭოროხის აქეთა მხარე, მთელი ახალციხისა და ყარსის საფაშოები, აგრეთვე დიადინისა და ბაიაზეთის სანჯაყები, ვიდრე ევფრატამდე და ქვის ხიდამდე (Акты, т. VII, 784).

მეორე პროექტით, საზღვარი კვლავ ჭოროხის შესართავიდან იწყებოდა და მდინარის აყოლებით ახალციხის საფაშოს საზღვრამდე მიდიოდა, საიდანაც საზღვარი უნდა გავლებულიყო მთებზე. პირველად გამოივლიდა იმ მთას, რომელიც მაჩხალის სანჯაყს გამოყოფს ზემო და ქვემო აჭარიდან და ფოცხოვის სანჯაყს – ლივანიდან. ფოცხოვის სანჯაყიდან საზღვარი გაგრძელდებოდა მივიდოდა მტკვრამდე ჩილდირის სანჯაყში. მტკვრიდან გადაივლიდა კისირ-დაღის მთებს და მივიდოდა ჩილდირ-ქეფრის ხიდამდე, აქედან მდინარე ყარსჩაიმდე, შემდეგ მდინარე არფაჩაიმდე. არფაჩაიდან გაივლიდა ბაიაზეთის საფაშოს და მიაღწევდა ძველი ერევნის საზღვრამდე. ე. ი. მეორე პროექტით რუსეთის მხარეს დარჩებოდა: აჭარა ჭოროხამდე, ბათუმი, ქობულეთი, ახალციხის სანჯაყები: მაჭახელი, ზემო აჭარა, ქვემო აჭარა, ქვაბლიანი, ოცხე, აწყვერი, ასპინძა, ხერთვისი, ჭეჭერეჟი, ფოცხოვი, ჩილდირი, ახალქალაქი, ახალციხე. ახალციხის საფაშოს 13 სანჯაყი მთლიანად.

მესამე პროექტით საზღვარი გაივლიდა ჭოროხის შესართავიდან მდინარის აყოლებით ახალციხის საფაშოს საზღვრამდე, მიაღწევდა ოცხეს სანჯაყის აღმოსავლეთ საზღვარს, აქედან გადავიდოდა აწყვერის სანჯაყის საზღვრამდე და მთებზე გავლით კისირტაღამდე და ჩილდირ-ქეფრის ხიდამდე. ე. ი. პროექტით ჩვენს მხარეს დარჩებოდა ჭოროხის აქეთა მხარე. „თურქეთის გურია“ (აჭარა), აგრეთვე მთლიანად ქვაბლიანის, აწყვერის, ხერთვისის, ახალქალაქის, ჩილდირის სანჯაყები, ე. ი. მტკვრის მარჯვენა მხარე. ამ პროექტით ახალციხე, ჭეჭერაქის, ფოცხოვის და სხვა სამხრეთით მდებარე სანჯაყები თურქთა მხარეს რჩებოდა.

როცა ომი დამთავრდა და ქ. ადრიანოპოლში ზავი დაიდო, ამ სამი პროექტიდან არც ერთი არ განხორციელდა. „თურქეთის გურია“ – აჭარა, რომელიც სამივე პროექტით უნდა შეერთებოდა საქართველოს, მთლიანად თურქეთის ფარგლებში დარჩა. შემდეგ მის განთავისუფლებას ნახევარსაუკუნოვანი ლოდინი კიდევ დასჭირდა.

ანდრიანოპოლის ზავის ძალით მეომარმა მხარეებმა ახალციხის საფაშო გაიყვეს. 16 სანჯაყი დარჩა კვლავ თურქეთის შემადგენლობაში, ხოლო 10 სანჯაყი: ახალციხის, აწყვერის, ახალქალაქის, ასპინძის, ხერთვისის, ქვაბლიანის, ფოცხოვის, ჩილდირის, ჭეჭერეჟის და აბასთუმნისა (ოცხე) – საქართველოს შემოუერთდა. შემოერთებული 10

სანჯაყის ტერიტორია შეადგენდა 4800 კვადრატულ ვერსს (Утверждение русского владычества на Кавказе, XII ,т .стр. 260).

1834 წ. 17 იანვარს სატმბოლში დაიდო რუსეთ-თურქეთის კონვენცია, რომელსაც საბოლოოდ უნდა მოეწესრიგებინა საზღვრის საკითხები. საზღვარს უნდა გადაეკვეთა ახალციხის საფაშო და უნდა ჩასულიყო იმ ადგილთან, სადაც ერთიმეორეს ხვდებოდნენ ახალციხის საფაშოს, ყარსის საფაშოს და საქართველოს საზღვარი.

რუსეთის შემადგენლობაში შემოვიდა 10 სანჯაყი, ფაქტიურად შემოგვიერთდა 8 სანჯაყი, ხოლო ჩილდირისა და ფოცხოვის სანჯაყების ტერიტორიის მხოლოდ მცირე ნაწილი. მთელი ჩილდირის ტბა, მისი გარემემონი ზარიშეტამდე და ქანარბელ-წყაროსთავის ხაზამდე მთლიანად თურქეთის ფარგლებში რჩებოდა. ხოზაფინის, ანუ კარწახის ტბა შუა იკვეთებოდა და საქართველოს უერთდებოდა მცირე ტერიტორია გვექტალის მთიდან სოფ. დადეშამდე და სოფ. წყაროსთავიდან ოლოდა-ერინჯამდე. ასევე თურქეთის ფარგლებში დარჩა ფოცხოვის სანჯაყის დიდი ნაწილი – ჯაყის წყლისა და მდინარე ფოცხოვის წყლის ზემოწელის მთელი სექტორი. ფოცხოვის სანჯაყიდან ჩვენს ფარგლებში დარჩა მცირე ნაწილი; ვალეს ზემოთ მდ. ფოცხოვის აყობებით: წყალთბილა, ყუდრია, სტეფანწმინდა, ჯაყისმანი. სამაგიეროდ, ქვაბლიანიდან, თურქეთის ფოცხოვის სანჯაყს უერთდებოდა ხერთვის-სათლეღის მიდამოები და თლილის იალაღის ერთი ნაწილი.

ასევე თურქეთის ფარგლებში რჩებოდა ახალქალაქის სანჯაყის მნიშვნელოვანი ტერიტორია – ისტორიული ერუშეთი, ვაშლობ-გელციხიდან ვიდრე კასრის სერამდე და ფოცხოვის საზღვრამდე. თურქეთის ფარგლებში მოხვდა: თათალეთი, კოტასი, ჩელეთი, ვაშლობი და სხვ.

ასე რომ, სინამდვილეში შემოგვიერთდა მხოლოდ რვა სანჯაყი. აქედან ორი სანჯაყი (ახალქალაქი-ქვაბლიანისა) არასრულად, რის სანაცვლოდაც გადმოგვეცა ფოცხოვისა და ჩილდირის სანჯაყების აღნიშნული ტერიტორია.

ახალციხის მხარის შემოერთებულ ნაწილს სამხრეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან ესაზღვრებოდა ყარსისა და ტრაპიზონის საფაშოები; ყარსის საფაშოდან: ჩილდირისა და კოლა-არტაანის სანჯაყები (სამხრეთით), რომელნიც 30-იანი წლების დასაწყისში, ჩილდირის საფაშოს გაუქმების შემდეგ, შევიდნენ ყარსის საფაშოს შემადგენლობაში, ხოლო ტრაპიზონის საფაშოდან ფოცხოვისა და აჭარის სანჯაყები.

აღმოსავლეთიდან მისი მოსაზღვრე გახდა ახლად შექმნილი სომხეთის ოლქი, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ქართლი, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთიდან იმერეთისა და გურიის პროვინციები.

შემოერთებული სამცხე-ჯავახეთის ე. წ. „ახალციხის პროვინციის“ სიგანე ზოგადად, მაგ., აწყვერის სანჯაყიდან არტაანის სანჯაყამდე, შეადგენდა 100 ვერსს, ხოლო სიგრძე ახალქალაქის სანჯაყიდან აჭარა-მესხეთის მთებამდე – 120 ვერსს (Евецкий, 179).

ახალქალაქის სანჯაყი მდებარეობდა საფაშოს სამხ. – აღმ. ნაწილში. სამხ.-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა აგრეთვე ჩილდირის სანჯაყი. ჩილდირისა და ახალქალაქის საზღვარი გრძელდებოდა ერუშეთში ნიალის ველიდან ვიდრე აბოცამდე (კასხის ქედი, ველციხე, ვაშლობი, ჩამარდო, ოლოდა, ერინჯა, დადეში, დლივი). ახალქალაქის სანჯაყი ფოცხოვის სანჯაყს, კასრის ქედიდან ზემო ნიალამდე – ჭაჭარაქის სანჯაყს, ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან – ხერთვისის სანჯაყს, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან – ქართლის მიწა-წყალს. საფაშოს აღმოსავლეთით იყო ერევნის სახანო. XVIII-XIX სს. ახალქალაქის სანჯაყი თავისი ტერიტორიით ერთ-ერთი დიდი სანჯაყი იყო მთელს საფაშოში.

ახალქალაქისა და ხერთვისის საზღვარი დასავლეთიდან იწყებოდა ზემო ნიალასთან და ლეხისი ზედა თმოგვის გადმოვლით ჩამოდიოდა ნაქალაქევამდე ისე, რომ ნიალა, ლეხისი, ზედა თმოგვი, ნაქალაქევ-წუნდა რჩებოდა ახალქალაქის სანჯაყში. ხერთვისის სანჯაყში რჩებოდა კვარშა, ჩუნჩხა, პტენა, დილისკა, ხოლო ქილდა, ზრესკი – ახალქალაქის სანჯაყში. დილისკიდან საზღვარი ჩადიოდა გენდარის წყალზე, გადაივლიდა თაფარავნის წყალს და ადიოდა მარჯვენა ნაპირის ჯავახეთში ს. კორხთან. მაშინდელი ახალქალაქის სანჯაყი მოიცავდა დღევანდელ ბოგდანოვკის რაიონს მთლიანად, ახალქალაქის რაიონის დიდ ნაწილს და ასპინძის რაიონის მნიშვნელოვან ტერიტორიას. შემოერთების შემდეგ, 30-იანი წლების დასაწყისში, მარცხენა ნაპირის ჯავახეთის სოფლები: დილისკა, პრტენა და ჩუნჩხა შევიდა ახალქალაქის სანჯაყის შემადგენლობაში, ხოლო მარჯვენა ნაპირის ჯავახეთიდან ახალქალაქის სანჯაყს გადაეცა სოფლები ორჯა და არაგვა (Цгиал, 1268: 92- 93).

ხერთვისის სანჯაყი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა ახალქალაქის სანჯაყს, ჩრდილო აღმოსავლეთით მას ეკვროდა ქართლის მიწა-წყალი, ხოლო დასავლეთიდან აწყვერის, ასპინძისა და ჭაჭარაქის სანჯაყები 1840 წლის 10 აპრილის დებულებით, ახალციხის საფაშოს ნაცვლად შეიქმნა ახალციხის მაზრა, რომელიც გაიყო სამ ადმინისტრაციულ უბნად: აბასთუმნის, ხერთვისის და ახალქალაქის უბნებად. აბასთუმნის უბანში შევიდა ფოცხოვის, ქვაბლიანის, აბასთუმნის, ახალციხის, აწყვერის სანჯაყები მთლიანად და ასპინძისა და ჭეჭერეჯის სანჯაყების ნაწილი, მტკვრის მარჯვენა მხარე, სოფელ ოშორამდე და ოთამდე. ხერთვისის უბანში შევიდა მთლიანად ხერთვისის სანჯაყი, აგრეთვე ასპინძის სანჯაყის მარცხენა ნაპირი მთლიანად და ჭეჭერაქის სანჯაყის ნაწილი, მტკვრის მარცხენა მხარე და ურავლის ხეობა. ახალქალაქის უბანში გაერთიანდა ყოფილი ახალქალაქისა და ჩილდირის სანჯაყები.

უბნების ასეთნაირი დანაწილება არ შეესაბამებოდა კუთხეთა მოთხოვნებს, ამიტომ ეს დაყოფა უარყოფილ იქნა და მის ნაცვლად შეიქმნა ორი უბანი – ახალციხისა და ახალქალაქისა.

ახალციხის საფაშოსა და ქართლ-იმერეთის საზღვარი ყოველთვის სტაბილური არ ყოფილა. იგი იცვლებოდა დროისა და ვითარების მიხედვით. ეს ცვლილება განსაკუთრებით შეიმჩნეოდა სამცხეში, სახელდობრ ბორჯომის ხეობაში.

1595 წ. ოსმალებმა ახალციხის დაპყრობილი მხარე აღწერეს და ბორჯომის ხეობა ცალკე ლივად გამოყვეს, რომელსაც „პეტრეს ლივა“ უწოდეს. იგი შეიცავდა საკუთრად პეტრეს რაიონისა და ქაშვეთის რაიონებს.

„სამცხე-ჯავახეთის საზღვარი „ფანავრითგან“ იწყებოდა და გასდევდა ქედს: მთა თავკვეთილი, შავნაბადა, კოდიანის მთა, ტბა ტაბისყურისა, მთა შარვაშეთისა. ჯავახეთში შედიოდა თავფარავნის სამხრეთ სანაპიროზე მდებარე სოფლები: ფოკანი, მახაროვანი, განზანი, ტბის დასავლეთით სოფ. შაორი, ფარვანა და სხვა. თავფარავნის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილს ქართლის საზღვარი სწვდებოდა, შესაძლებელია მისი ნაწილი ქართლსაც ეკუთვნოდა და ტბა შუაზე იყო გაყოფილი. იგივე ითქმის ტაბისყურის ჩრდილოეთ ნაწილზე“.

მაშასადამე, ქართლისა და ახალციხის საფაშოს ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარი გადადიოდა თავფარავნის ტბასთან: ტბის ჩრდილოეთი სანაპირო ეკუთვნოდა ქართლს.

1813 წ. კოლეჟსკი სეკრეტარ ოსტოვიცკის მიერ შედგენილი რუკის მიხედვით, საქართველოსა და ახალციხის საფაშოს შორის საზღვარი გადის თავფარავნის ტბის სამხრეთით ისე, რომ თითქმის მთელი თავფარავანი ქართლის საზღვრებშია მოქცეული და თურქეთის საზღვარი მხოლოდ მის სამხრეთ სანაპიროებს სწვდება. ამავე რუკით ტაბაწყურის ტბიდან ექვსიოდე კილომეტრით სამხრეთითაა გავლებული, რაც ძალიან საყურადღებო ფაქტია. ნუთუ საზღვრის ამ ზოლში XVIII ს. ბოლოს მოხდა რაიმე ცვლილება? საკითხი შემდგომ გამოკვლევას საჭიროებს.

ადრე ჯავახეთის საზღვრებში შედიოდა ტაბისყურის ტბა, რომელიც სოფლებით – ტაბისყურა, ღრტილა და სხვა – ქართლს ესაზღვრებოდა (ჯავახიშვილი, 1983: 54). ე. ი. საზღვარი მიდიოდა „ტაშისკარს ზეითი ტბის-ყურ ფანავრისამდე“. XVII ს. ახალციხისა და ქართლის საზღვარი ტაბისყურის ტბას კვეთდა. საზღვარი დასავლეთიდან „ოქროს ქვაბის“ მღვიმესთან იწყებოდა და ტბას შუაზე სერავდა ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით ისე, რომ აღმოსავლეთით წითელი საყდარი ქართლის მხარეს რჩებოდა, ხოლო ნასოფლარი კოთელია ახალციხის საფაშოში შედიოდა. ახალციხის მხარეს რჩებოდა აგრეთვე სოფ. ხუმრისი. მაშასადამე, ტაბისყურის ტბის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი ეკუთვნოდა ქართლს, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაწილი – ახალციხის საფაშოს.

დასავლეთიდან სამცხეს ესაზღვრებოდა გურია-აჭარის მთები (მეფისწყარო, სანისლია, ჭიაბერი, შავნაბადა და სხვა), ჩრდილოეთით იმერეთის მხარე, ფერსათის მთა „პირველწოდებული ღადო და ლომსია“, რომელსაც „ქართლის კერძოდ ეწოდების მახვილო“ (ბატონიშვილი, 1973: 128). ზეკარის აღმოსავლეთით საზღვარი თანდათან ქედს აქეთ გადმოდიოდა და იგი მტკვრის მარცხენა მხარეს თითქმის აწყვერისა და რველის მიდამოებს უწვდებოდა. XVII საუკუნის 30-50-იან წლებში ალექსანდრე იმერეთის მეფემ ეს საზღვრისპირა მხარე ვახანის ციხე-ქვაბთან ერთად იოანე ამაბეგის ძე ომადმანიძეს უბოძა (ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. ს. 1789).

ვახუშტის თქმით, ქართლის საზღვარი XVIII ს. დვირამდე იყო, რომელიც, როგორც XIX ს. დოკუმენტებიდან ჩანს, ახალციხის საფაშოში შედიოდა. მტკვრის

ხეობაში სამხრეთ-დასავლეთით საზღვარი უფრო შორს იყო გადაწეული, დაახლოებით მოქცევსა და ჩითახევს შუა. გიულდენშტედტი, რომელმაც 1772 წ. ნახა ხეობა, ასახელებს სოფლებს: ახალდაბას, ბორჯომს, ქემერტს, კორტანეთს, ყვიბისს, ჭობისხევს და სხვ., როგორც ქართლის შემდგენელ ნაწილს და აღნიშნავს – „ყველა ეს სოფლები განადგურებულია და ამასთან ქმნიან საზღვარს საქართველოსა და თურქეთს შორის“ (გიულდენშტედტი, 1962: 177).

არქივში ნანახი 1828 წლის ახალციხის საფაშოს რუკის მიხედვით, რომელიც შედგენილი იყო ომის დაწყებამდე, საზღვარი გადიოდა დაახლოებით დვირს, ჩითახევსა და მოქცევს შორის.

1739 წლიდან „გაღმა და გამოღმა სადგერისა და ბაგინეთ-გუჯარეთის“ მხარეს ხელს ადებს ურბნელი ეპისკოპოსი ნიკოლოზ ხერხეულიძე (ქართული სამართლის ძეგლები, 1970: 747).

საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის დადგენის ბრძოლის ისტორია 1917-1938 წლებში სამი განსხვავებული პერიოდისაგან შედგება. პირველი პერიოდი მოიცავს 1917-1918 წლებს, უფრო ზუსტად, დროის მონაკვეთს რუსეთის იმპერიის დამხობიდან (1917 წლის თებერვალ – მარტი) საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენამდე (1918 წლის 26 მაისი); მეორე პერიოდი ესაა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის წლები (1918 წლის 26 მაისი – 1921 წლის თებერვალ-მარტი); მესამე პერიოდი წარმოადგენს დროის მონაკვეთს საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დაპყრობიდან და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შექმნიდან (1921 წლის თებერვალ-მარტიდან) 1938 წლამდე.

პირველ პერიოდში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ამიერკავკასიის კომისარიატის მოღვაწეობას, ამიერკავკასიასა და ოსმალეთს შორის, უფრო კონკრეტულად საქართველოსა და ოსმალეთს შორის საზღვრის დადგენის საკითხს. საზღვრის დადგენა აუცილებელი გახდა შემდეგ ვითარებაში: 1918 წლის 3 მარტს საბჭოთა რუსეთმა, რომელსაც ომის გაგრძელება აღარ შეეძლო, სეპარატული ზავი დადო გერმანიასა და მის მოკავშირეებთან (ავსტრია-უნგრეთთან, ბულგარეთთან, ოსმალეთთან). ოსმალეთმა ისარგებლა მძიმე მდგომარეობით და სცადა მიტაცება იმ ტერიტორიების, რომელიც სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებით (1878 წ.) და

ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებით (1878 წ.) დამარცხებულმა ოსმალეთმა რუსეთს დაუთმო. ოსმალეთის მცდელობას წინ აღუდგა ამიერკავკასიის კომისარიატი. სადავო ტერიტორიების საკითხი უნდა გადაეწყვიტა ამიერკავკასია-ოსმალეთის ტრაპიზონის საზავო კონფერენციას 1918 წლის 14 მარტს. ამიერკავკასიის დელეგაცია ოსმალეთის მოთხოვნებს არ დაეთანხმა და კონფერენცია უშედეგოდ დამთავრდა. ოსმალეთმა დაიპყრო მთელი სამცხე-საათაბაგო (ბორჯომამდე) და მთელი აჭარა. 1918 წლის 26 მაისს საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა აღდგა. საქართველო-ოსმალეთის საზღვრის დადგენისათვის ბრძოლა სხვა ვითარებაში გაგრძელდა (ვარდოსანიძე..., 2014: 4-5-6).

მეორე პერიოდი (1918 წლის 26 მაისი – 1921 წლის თებერვალ მარტი) განსხვავებულია იმით, რომ საქართველო უკვე დამოუკიდებელი სახელმწიფოა. 1918 წლის 4 ივნისს ბათუმში დაიდო საქართველო – ოსმალეთის ბათუმის საზავო ხელშეკრულება. ამ ხელშეკრულებით ოსმალეთს გადაეცა ბათუმის ოლქი (ბათუმისა და ართვინის ოკრუგები) და ყარსის ოლქი (არტაანის, ოლთისისა და ყარსის ოკრუგები), ასევე სამცხე-საათაბაგოს უდიდესი ნაწილი: ხერთვისი, ახალციხე, ახალქალაქი და სხვ. საქართველოს საზღვრებში დარჩა აწყური და აბასთუმანი (სასაზღვრო ხაზი აწყურიდან და აბასთუმნიდან სამხრეთით 2 კილომეტრზე გადიოდა). საქართველო-ოსმალეთის 1918 წლის 4 ივნისის ბათუმის ხელშეკრულებამ ძალა დაკარგა 1918 წლის ოქტომბერში, მას შემდეგ, რაც ოსმალეთი პირველ მსოფლიო ომში დამარცხდა და იძულებული გახდა მუდროსის ზავზე მოეწერა ხელი (ვარდოსანიძე... 2014: 6-7).

მესამე პერიოდი (1921 წლის თებერვალ-მარტი – 1938 წელი). 1921 წლის თებერვალ – მარტში საქართველოში დამყარდა საბჭოთა რუსეთის სამხედრო_საოკუპაციო რეჟიმი. 1921 წლის 16 მარტს მოსკოვში ხელმოწერილ იქნა საბჭოთა რუსეთ-ოსმალეთის ხელშეკრულება. ამ ხელშეკრულებით საბჭოთა რუსეთმა საქართველოს ისტორიული ტერიტორია (ართვინი, ლაზეთი, ტაო-კლარჯეთი) ოსმალეთს დაუთმო. 1921 წლის 13 ოქტომბერს ქალაქ ყარსში ოსმალეთმა საქართველოს, სომხეთის, აზერბაიჯანის და რუსეთის საბჭოთა რესპუბლიკების მონაწილეობით დადეს ხელშეკრულება, რომელიც 1921 წლის 16 მარტის მოსკოვის ხელშეკრულებით დადგენილ საზღვარს ემთხვეოდა (ვარდოსანიძე... 2014: 12-13).

გ3. სამცხე-ჯავახეთი სომხური და ქართული წყაროების მიხედვით

სამცხე – ისტორიული „ოდრხის“ ქვეყანა – ქართული წყაროების მიხედვით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი ცნობილი კუთხეთაგანია. დღეს სამცხე მოიცავს მესხეთის უდიდეს ნაწილს (ადიგენის, ასპინძისა და ახალციხის მუნიციპალიტეტები).

სომხურ ვიკიპედიაში ჯავახეთის შესახებ შემდეგი წერია: „ჯავახეთი სომხეთის ისტორიული მხარეა. სომხურ წყაროებში იგი პირველად მოხსენიებულია მოვსეს ხორენაცისთან, ხოლო „აშხარაცუცის“ მიხედვით ზედა ჯავახეთის პროვინცია შედიოდა გუგარქის მაზრის შემადგენლობაში. დღეს ჯავახეთში შედის საქართველოს სამცხე-ჯავახეთის (6 რაიონი) და ქვემო ქართლის რეგიონის წალკის რაიონი“ (Jump up http://raa.am/JAVAKHK/2_1.htm).

აქვე შეიძლება ითქვას, რომ ჯავახეთში არ შედის 6 რაიონი. მის შემადგენლობაშია სამცხე-ჯავახეთის 2 რაიონი: ახალქალაქი, ნინოწმინდა და ასპინძის რაიონის მცირე ნაწილი (სოფლები: ხიზაბავრა, სარო, ვარგავი და თოკი). ასე რომ, ზემოთ მოყვანილი სომხური ცნობა არ შეესაბამება დღევანდელ რეალობასაც კი. რაც შეეხება წალკის რაიონს, იგი თრიალეთშია და არა ჯავახეთში.

ქართული წყაროების მიხედვით, ჯავახეთი საქართველოს უძველესი კუთხეა. ლეონტი მროველი ქართველთა მითოლოგიური წინაპრების დახასიათებისას ჯავახოსს ქართლოსის ძის ძედ ასახელებს, რომელსაც მცხეთოსმა „მისცა ფანავრითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა და ამან ჯავახოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი წუნდა და ქალაქი არტანისა“. აქედან მოყოლებული ჯავახეთი უდიდეს როლს თამაშობდა საქართველოს ეკონომიკურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ჯავახეთის, უფრო ზუსტად, ჯავახთა სიძლიერე-სიმდიდრეზე ბევრად იყო დამოკიდებული საქართველოს სიძლიერე. აქვე შეგვიძლია დავიმოწმოთ „ქართლი ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანის ტექსტი, რომელიც გამოსცა ილია აბულაძემ, სადაც ქართლოსის ვაჟის მცხეთოსის შესახებ წერია, რომ მას ჰყავდა 3 ვაჟი – ოფლოსი, ოდრხოსი, ჯავახოსი: „*Բւ եղէն սմա երեք որդիք ասունիք Աւփլոս, Աձրխոս, Զաւխխոս...*“ (ამას ჰყავდა სამი სახელოვანი შვილი: ოფლოსი, ოდრხოსი, ჯავახოსი“) (აბულაძე, 1953: 12).

ამ ძმათა სახელებიდან ნაშრომის განსახილველ საკითხებს უკავშირდება ოძრხოსი და ჯავახოსი. ეს ცნობა იმას ნიშნავს, რომ მე-12 საუკუნეში, როცა სომხურად ითარგმნა „ქართლის ცხოვრება“, სომხები ჯავახეთს სომხურ მიწად არ აღიქვამდნენ.

ჯავახეთს აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქართლი, კერძოდ, თრიალეთი, „მთა შავრაშეთი და ტბის – ყურის გამჭრელი ხაზი, მთა ბარძიმისა და ფარავნის გამჭრელი ხაზი ბოლოლის მთამდე“.

„სამცხე-ჯავახეთის საზღვარი „ფანავრითგან“ იწყებოდა და გასდევდა ქედს: მთა თავკვეთილი, შავნაბადა, კოდიანის მთა, ტბა ტაბისყურისა, მთა შარვაშეთისა. ჯავახეთში შედიოდა თავფარავნის სამხრეთ სანაპიროზე მდებარე სოფლები: ფოკანი, მახაროვანი, განძანი, ტბის დასავლეთით სოფ. შაორი, ფარვანა და სხვა. თავფარავნის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილს ქართლის საზღვარი სწვდებოდა, შესაძლებელია მისი ნაწილი ქართლსაც ეკუთვნოდა და ტბა შუაზე იყო გაყოფილი, ასევე ითქმის ტაბისყურის ჩრდილოეთ ნაწილზე“ (ლომსაძე, 1965: 270).

ჯავახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი ფარავანზე და ტაბისყურეზე გადიოდა ყოველთვის. გეოგრაფიულად ზემო ჯავახეთში არსებული მყოფი ფარავანი პოლიტიკურად ქართლში იგულისხმებოდა.

სამცხისა და ჯავახეთის სასაზღვრო ხაზის დადგენა კოდიანიდან მტკვრამდე დიდი სიზუსტით ხერხდება ვახუშტის მიხედვით. ჯავახეთს ეკუთვნის კოდიანი, რომელიც ესაზღვრება სამცხეს, კოდიანის მთები ჯავახეთის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარია. აქედან მოყოლებული საზღვარი გადის ოთის მთაზე, შემდეგ კი საზღვრის თანმიმდევრობა მიჰყვება: ბოქთა, ღართა, შორეთა (ტაიჭა), კოხტა (ტამალა), ტამალის წყალი („კოხტის ხევი“), მტკვრის მარჯვენა ნაპირი ნიჯგორამდე.

ვახუშტი დაბეჯითებით მიჰყვება მტკვრის ნაპირს სამცხისა და ჯავახეთის საზღვრის გასაყოფად. ხერთვისი, მისი აზრით, სასაზღვრო ხაზზე მდებარეობს, ამიტომ ამ პუნქტს აღწერს როგორც სამცხეში, ასევე ჯავახეთში. სამცხეში: „ამ კეცხეით (იგულისხმება შულავერის ხევი – მ. ბ.) ხერთვისს ერთვის ჯავახეთის მდინარე მტკვარი ... ხერთვისს არს კიდი მტკუარსა ზედა“. ჯავახეთის აღწერასაც ვახუშტი იწყებს ისევ ხერთვისიდან.

„ხოლო აწ ვიწყებთ ჯავახეთს და სად ერთვის მტკუარს ჯავახეთის მტკუარი, ამ ორს მდინარეს შორის არს ხერთვისი, მტკურის აღმოსავლეთის კიდეზე და ჯავახეთის მტკურის სამკრით. და შენი არს აქა ციხე ფრიად მაგარი, და დგანან აქ იენგიჩარნი“.

როგორც ჩანს, ვახუშტი ხერთვისს სამცხეში ასახელებს ჭაჭარაქის ხევის (ალბათ ჭაჭკრის ხევი – მ. ბ.) ადგილის დასაზუსტებლად, რადგანაც სამცხის აღწერისას იგი არტაანის მტკვარს მიჰყვება, ხოლო ხერთვისის ხიდი სწორედ არტაანის მტკვარზე იყო გადებული და არა ჯავახეთისაზე, დღევანდელ ხერთვისსა და ნარმანს შორის. ამასთან, ხერთვისი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზეა და ბუნებრივია, ვახუშტი მას ჯავახეთში განიხილავს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ხერთვისს ზეით, ჭაჭარაქის კეცს (ჭაჭკრის ხევი მ. ბ.). ქარზამეთის კეცს, ქარზამეთსა და ვარძიას კი ვახუშტი სამცხის ფარგლებში მოაქცევს. წუნდა კი ჯავახეთია, ჯავახეთის დასავლეთი საზღვარი. „ხოლო დასავლით მზღვრის ჯავახეთს ძუელად მტკუარი, და აწ ნიჯგორს ხერთვისს ზეითი და წყაროსთავის დასავლით წარსული მცირე გორანი“. „ძველად და ახლა“, ალბათ, იგულისხმება მტკვრის ზემო ნაწილი, რომელიც დღეს თურქეთის ტერიტორიაზეა, თორემ ნიჯგორ-ხერთვისს ზეითი კვლავ მტკვარს მიჰყვება. ვახუშტი ჯავახეთის დასავლეთი საზღვრის დადგენისას ისტორიულ ტრადიციას ითვალისწინებს და „ძველში“ გულისხმობს ლეონტის ცნობას ფარნავაზის მიერ ერისთავების დადგენისა და მათთვის სამფლობელოების გამოყოფის შესახებ: „მეხუთე გაგზავნა წუნდას ერისთავად და მისცა ფანვარიტგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტაანი“. ვახტანგის შვილები მირდატი და დაჩი „დაევაჭრნენ“ ერთმანეთს. დაჩიმ მისცა მირდატს „ჯავახეთი ფარავნიტგან მტკურამდე“ – წერს ჯუანშერი. იმავეს იმეორებს ვახუშტი „ცხოვრება სამცხე-კლარჯეთისაში“: „გაუცვალა დაჩი მეფემან ძმასა თჳსსა მირდატს ქუეყანა და დაიპყრა თჳთ ეგრისის იქით დასავლეთის ნაწილი და მირდატს მისცა ჯავახეთი ფანავრიდამ მტკურამდე“. ვახუშტი სამცხე-საათაბაგოს აღწერის შესავალში მცხეთოსის მიერ ჯავახოსისათვის მიცემულ ტერიტორიას ასე საზღვრავს: „ხოლო ფანავრის დასავლეთი და მტკურის აღმოსავლეთი, ვიდრე თავადმდე მტკურისა, მისცა მცხეთოს ძესა ჯავახოსს და ამის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჯავახეთი“.

ჯავახეთის დასავლეთი საზღვრის გასარკვევად ასევე მნიშვნელოვანია XVI საუკუნის ძეგლის „მესხური მატიანის“ ცნობა: „შეიყარა კოკოლამა ყარახან, წამოვიდა

თმოგუზე მოსაშუშლებლად, ვედარ მოუსწრა. ციხე ორივ წაერთმივნა. ყუელიდამა თმოგუს წავიდა ბატონი ყუარყუარე და ბატონი მანუჩარ ახალციხეს წამოვიდა და ბატონი დედისიმედი თმოგუს დადგა“.

მანუჩარი თმოგვიდან მიდის ჯავახეთს. ამრიგად, XVI საუკუნეში თმოგვი ჯავახეთში არ შედის.

„მესხურ მატიანეს“ იყენებს ვახუშტი წყაროდ და იმავე ამბებს შემდეგნაირად აღწერს: „კოკოლამ ყარახან შეიყარა თმოგვს მოსაშველებლად. რამედ ვედარ მოუსწრა, დედისიმედიც ყუელიდამ თმოგუს მოვიდა. იქიდან მანუჩარ ჯავახეთს წავიდა, ფოსო და ჯავახეთი დაარბივა და გურგაქს ქაჯის ციხე გაუმაგრა ზასრდელთა“.

დამოწმებულ ციტატებში ორი ციხეა დასახელებული – ყუელისა და თმოგვისა, მაგრამ „იქიდან“ სიტყვაში უეჭველად იგულისხმება თმოგვი და არა ყუელი.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტის მიერ სამცხესა და ჯავახეთს შორის საზღვრის გავლება მტკვარზე ხერთვისის ზევით ნებისმიერი კი არ არის, არამედ ემყარება გარკვეულ ისტორიულ ტრადიციას.

ჯავახეთის დასავლეთ საზღვართან დაკავშირებით გამოთქმულია სხვა მოსაზრება: „სომხურ გეოგრაფიაში“ სხვათა შორის ნათქვამია: მტკვარი, რომელიც გამოდის ტაოდან კოლას კანიონიდან, დის ჯავახეთის ძირობაზე, ჩადის სამცხეში, უხვევს აღმოსავლეთისაკენ და მოედინება ქართლის ზემო ქვეყანაზე.

აქედან ცხადია, რომ მტკვრის დასავლეთითაც ჯავახეთია და არა სამცხე, როგორც ეს ვახუშტის ჰგონია (სამცხეში მტკვარი შემდეგ ჩადის) (ბერძენიშვილი, 1985: 90).

ტერიტორიის ზემო და ქვემო ნაწილებად დაყოფა ტოპონიმიში უეჭველად უკავშირდება გეოგრაფიულად მაღლა („ზემოთ“) და, შესაბამისად, დაბლა მდებარე ერთეულებს. ზემო, როგორც წესი, უფრო მთიანეთს ნიშნავდა. გარდა ამისა, ასეთი დაყოფის დროს მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მდინარე, რომლის სათავეში, ზემო წელში მდებარე ტერიტორიულ ერთეულს „ზემოს“ არქმევდნენ, შედარებით დაბლა მყოფს – „ქვემოს“. ასეთი დაყოფის კლასიკური მაგალითია ქართლის სამ ნაწილად დანაწილება: ზემო ქართლი მტკვრის სათავეში მდებარე ქართლი ანუ მესხეთი იყო. საინტერესოა ერთი ფაქტიც: მას შემდეგ, რაც მესხეთი მოსწყდა საქართველოს, ზემო ქართლმა შედარებით ქვემოთ ჩამოინაცვლა და ბორჯომის ხეობას ეწოდებოდა. თუ

აუცილებლად ჩავთვლით ჯავახეთის დაყოფას ზემო და ქვემო ნაწილებად, მხოლოდ ბარის ჯავახეთი იქნება ქვემო ჯავახეთი (ბერიძე, 2002: 8-10).

ბარის ჯავახეთი კი იყო მტკვრის ჯავახეთი, რომელიც უპირისპირდებოდა მთიან ჯავახეთს როგორც რელიეფით, ისე კლიმატითა და სამეურნეო პირობებით.

ქვემო ჯავახეთად არის მიჩნეული ერუშეთის ნაწილი, რომელიც ამჟამად საქართველოშია: „დასავლეთით ჯავახეთი მტკვრის მარცხენა ნაპირზედაც ვრცელდებოდა, აქ საზღვარი სამცხესა და ჯავახეთს შორის გადიოდა წყალგამყოფ მთებზე, რომლებიც სამცხის ხევებს ჩრდილოეთით უქცევდა პირს, ჯავახეთისას კი სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და აღმოსავლეთით. ეს მთებია კასრისა და გუმბათისა, სადაც ქარზამეთის ხევი იღებს სათავეს, ყარაჩაგილა თოხლიურთი ბუზმარეთის მიდამოებში და ვანის მთა, რომლის განშტოება დადემსა და ბნელასთან ჩამოდის მტკვარზე“ (ბერიძე, 2002: 10-11).

ამრიგად, ჯავახეთი აღმოსავლეთით ესაზღვრება თრიალეთ-ქართლს, ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთით – სამცხეს, სამხრეთ-დასავლეთითა და დასავლეთით – თურქეთს და სამხრეთ-აღმოსავლეთით – სომხეთს.

საქართველოს ერთიანობის დროს ჯავახეთის პოლიტიკური ცენტრი სხვადასხვა დროს ხან წუნდა იყო, ხან თმოგვი, ხან ახალქალაქი, ეს მაშინ, როდესაც ჯავახეთი ისტორიული ზემო ქართლის, მესხეთის თუ სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაში ერთ ადმინისტრაციულ, ეთნიკურად შეკრულ ერთეულს წარმოადგენდა.

ოსმალეთის გაბატონების შემდეგ ჯავახეთი შედიოდა გურჯისტანის, ანუ ჩილდირის ვილაიეთში, იმავე ახალციხის საფაშოში (ბერიძე, 2002: 11-12).

ისტორიული სამცხე-საათაბაგო დაიყო მცირე ადმინისტრაციულ ერთეულებად – ლივებად, სანჯაყებად და ნაპიებად. ჯავახეთი მოექცა სამი დიდი ლივის ფარგლებში. ეს ლივებია: ხერთვისის, ახალქალაქისა და ჩილდირისა.

„ამ დანაწილებას საფუძვლად უნდა ჰქონოდა გაცილებით ძველი ტრადიცია, რომელიც ქართულ სამეფოშივე იქნებოდა შემუშავებული, ლივების ცენტრებად არჩეულია ყველაზე მნიშვნელოვანი პუნქტები XVI ს-ის ჯავახეთისა – ხერთვისი და ახალქალაქი“ (ბერძენიშვილი, 1985: 126).

1828 წლიდან ჯავახეთში რუსული ადმინისტრაციული მმართველობა დამყარდა. ამ შემთხვევაშიც გათვალისწინებულია ისტორიული ტრადიცია, უფრო ზუსტად,

ვიდრე ოსმალობის დროს. ჯავახეთი მოქცეულია თბილისის გუბერნიის ახალქალაქის „უეზდში“. ახალქალაქის უეზდი მოიცავდა ზუსტად ჯავახეთის ისტორიულ საზღვრებს და დასავლეთით ვრცელდებოდა მხოლოდ მტკვრის მარჯვენა ნაპირამდე. უეზდი დაყოფილი იყო ორ – ბარალეთისა და ბოგდანოვკის უჩასტოკად.

დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ჯავახეთის ტერიტორია მთლიანად მოიცავს ახალქალაქისა და ნინოწმინდის რაიონებს, აგრეთვე – ასპინძის რაიონის ნაწილს.

ვახუშტის ცნობით, ჯავახეთის მხოლოდ ორ მცირე ქალაქში – გოკიოსა და ბარალეთში, მესხებს გარდა, სახლობდნენ „სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი“. როგორც ჩანს, ისტორიულად ჯავახობა მესხობას არ გამოირიცხავდა. ამას ისიც ადასტურებს, რომ ვახუშტი ჯავახ-შავშ-კლარჯთ ასახელებს მხოლოდ მაშინ, როდესაც სამცხე-საათაბაგოს შიდა ამბებზე ლაპარაკობს, მაგრამ როცა საუბარი უფრო ფართო მასშტაბის მოვლენებს ეხება, მაშინ ყველას მესხთ უწოდებს. ასე მაგალითად: სარგის ჯაყელის დროს მოვიდნენ „კურთხევასა მისსა ჯავახნი, ტაოელნი, შავშნი და კლარჯნი“ – ამბობს ვახუშტი, ხოლო „იაცუბ ყეენის“ ლაშქრობის ამბებს ასე აღწერს: „ყეენმა მცირე ხანსა შინა შემუსრა ახალქალაქი და გამოიყვანა მუნით მესხნი წარჩინებულნი“. ახალქალაქი კი ჯავახეთის ქალაქია. შ. ლომსაძე ამის შესახებ წერს: „ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, ოდითგანვე ქართველი ხალხი ცხოვრობდა ქართული ენითა და კულტურით. მესხეთი მთელი ზემო ქართლის ტერიტორიის ზოგადი სახელია. იგი მოიცავს: სამცხეს, ჯავახეთს, თორს, კოლა-არტაანს, შავშეთს, კლარჯეთს, ერუშეთს, აჭარას, იმერხევს, ტაოს, სპერს და სხვა. „ყოველთა ამათ ადგილებთა და ქუეყანათა კრებით ეწოდება მესხნი“ (ვახუშტი–მ. ბ.). ამრიგად, „მესხი“ კრებითი სახელია აღნიშნულ პროვინციებში მცხოვრები ქართველი ხალხისა... ამ ეთნიკურმა ტერმინმა („მესხი“– მ. ბ.) წარმოშვა ტოპონიმური ტერმინი... ჩვენ აქ საქმე გვაქვს ზოგად და კონკრეტულ სახელებთან ... კერძოდ, სახელი ჯავახი, კლარჯი (თემობრივ დანაყოფი) უდრის მესხს (ტომობრივ დანაყოფს) და ორივე უდრის ქართველს (ერთ ეროვნულ ერთეულს). ასე რომ, ჯავახეთის მკვიდრი (კერძოდან ზოგადისაკენ) ერთდროულად არის ჯავახიც, მესხიც, ქართველიც. მათი ერთმანეთში აღრევა ან დაპირისპირება შეცდომა იქნება“ (ლომსაძე, 2011: 272-273).

ჯავახეთი დიდი ჰაიქის ჩრდილოეთში მდებარე გუგარქის ქვეყნის ცხრა პროვინციიდან ერთ-ერთი ყოფილა. იგი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II ათასწლეულში ჰაიასა ქვეყნის ჩამოყალიბებისას მისი ნაწილი ყოფილა. „ზაბახა“ ფორმით მოხსენებული ყოფილა მეფე არგიშტი I-ის (ჩვ. წ. აღ. 786-764 წწ.) ეპიგრაფიკულ წარწერებში (Jump up↑ http://raa.am/JAVAKHK/2_1.htm).

ჩვ. წ. აღ-მდე VI–IV საუკუნეებში ჯავახეთი შედიოდა ერვანდიანთა სამფლობელოს შემადგენლობაში. ჩვ. წ. აღ-მდე III საუკუნეში იგი გამოეყო სომხეთს და გადავიდა საქართველოს მფლობელობის ქვეშ, მაგრამ ხელახლა დაპყრობილ იქნა ა. არტაშესის (ჩვ. წ. აღ. 189-160 წწ.) მხრიდან გუგარქის მაზრისა და სხვა ტერიტორიებთან ერთად. დიდი ჰაიქის შემადგენლობაში დარჩენილა არშაკუნების დინასტიის განადგურებამდე. არშაკუნების დროს მოხსენიებულია როგორც ვარძაკუნთა ფეოდალური ადგილ-მამული.

სომხეთის პირველად გამოყოფის შემდეგ გუგარქის სამეფო დაექვემდებარა სასანიანთა სპარსეთის ცენტრალურ სამფლობელოებს. VII საუკუნის მეორე ნახევარში იგი დაიპყრეს არაბებმა. X საუკუნეში ჯავახეთი სომეხთა ბაგრატიონების სამფლობელოში იყო, მისი დამხობის შემდეგ მოკლე დროით, XI საუკუნის ნახევარში დაემორჩილა საქართველოს თურქ-სელჩუკების შემოსევამდე. XII საუკუნის ბოლოს, როგორც ჩრდილოეთი სომხეთის სხვა პროვინციები, ჯავახეთი თმოგვის ციხესთან და ახალქალაქთან (ახალი ქალაქი) ერთად გადაეცა ჯაყელების ფეოდალთა საგვარეულოს, როგორც მემკვიდრეობითი სამფლობელო. იქაური სომხური სასულიერო ცენტრი იყო დაბა ზრესკი. ეს ტერიტორია 1266 წელს იყო სამცხე-ჯავახეთის სამფლობელოს ქვეშ. 1587 წ. იგი დაიპყრეს ოსმალთა თურქებმა და შეიტანეს ჩილდირის (შემდგომში ახალციხე) ვილაიეთში, როგორც ცალკე სანჯაყი (ოლქი).

„სომხური, ქართული, არაბული, თურქული და სხვა წყაროები მოგვითხრობენ, რომ ჯავახეთი უძველესი დროიდან დასახლებული იყო სომხებით. ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველის მიხედვით, IV საუკუნის დასაწყისში წმინდა ნუნე, წმინდა ნინოსთან ერთად ქადაგების დროს ჯავახეთში, ფარვანა ტბასთან მყოფ მწყემსებს გაესაუბრა სომხურად“ (Jump up↑ http://raa.am/JAVAKHK/2_1.htm).

სომხური ვიკიპედიის მიხედვით „XVI-XVIII საუკუნეებში თურქული ხარკის სიების მონაცემებით ჯავახეთისა და მის მიმდებარე ტერიტორიებზე მცხოვრებთა დიდი ნაწილი სომეხი იყო. 1828-29 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად ჯავახეთი შეუერთდა რუსეთის იმპერიას. 1830 წ. დასავლეთ სომხეთის, არზრუმის, ბასენის, ბაზერდის, დერჯანის და სხვა ოლქებიდან 7300 სომეხი ოჯახი კარაპეტ ეპისკოპოს ბაგრატუნის მეთაურობით გადმოსახლეს და დაასახლეს, ახალციხის, ახალქალაქისა და წალკის ტერიტორიებზე. მათ აღადგინეს და დააარსეს 60 სოფელი და 50 ეკლესია. ადგილობრივი 1716 ოჯახიდან (დაახლოებით 10-11 ათასი სული) სომხების, 639 ოჯახი მაჰმადიანების და 179 ოჯახი ქართველების. მათ გვერდით ფეხი მოიკიდა 58 ათასმა დასავლეთის სომხებმა (Jump up↑ http://raa.am/JAVAKHK/2_1.htm).

სომხური ვიკიპედიის მიხედვით მოცემული მონაცემები არ არის სწორი. ამისათვის შეგვიძლია დავიმოწმოთ ს. ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, სადაც ნებისმიერი სახელი თავისი სტრუქტურითა და სახელით არის ქართული. ასევე შეგვიძლია დავიმოწმოთ მ. ბერიძის „მესხეთის ტოპონიმთა სტრუქტურისა და ისტორიისათვის“, სადაც ნათქვამია, რომ დღეისათვის ჯავახეთი, როგორც ეთნიკურად მთლიანი, შეკრული ერთეული აღარ არსებობს. მხოლოდ რამდენიმე სოფელში სახლობენ ჯავახნი. დღევანდელი ჯავახეთის ეთნიკური სიჭრელე საქართველოს ბოლო საუკუნეების ისტორიის შედეგია. სურათი რომ ნათელი იყოს, დავიმოწმებთ ერთ ცნობას. „ახალქალაქის რაიონის სოფელ ხანდოში, სადაც დღეს არც ერთი ქართველი აღარ ცხოვრობს, XVI საუკუნის ბოლოს, კერძოდ, 1595 წელს ცხოვრობდნენ: გულიაბაზუკას ძე, კაკაბა ძმა მისი, თევდორე ძმა მისი, პაპა ძე მისი, ბერეკა ძმა მისი, ბალია ძმა მისი, იაკობ ძმა მისი, სახელად ასითა, ხარება, მაცაცა ძმა მისი, შაქარა ძე მისი, ხარებას ძე, იაზა ძმა მისი, მერაბა, ბადურა მირზას ძე, მამუკა, ხუხუნა ძმა მისი, პაპუნა, ხუხუნა მათეს ძე, დავითა, შიოს ძე, გელა, გუბას ძე, ქიტია ძმა მისი, ინდუა გულას ძე, ვარძელ ძმა მისი“ და სხვა კიდევ ერთი ამდენი. ესენი მხოლოდ მამაკაცები არიან, თანაც ოჯახის უფროსები, რადგან მხოლოდ მათ აკისრებდნენ გადასახადს და ამიტომ მხოლოდ მათი სახელები მოიხსენიებოდა აღწერისას, ამ სიაში ქალთა და ბავშვთა სახელებიც რომ მოხვედრილიყო, ეს სია კიდევ უფრო გაიზრდებოდა. ოსმალებმა მთელი მესხეთი აღწერეს. ჩვენ ვიცით ჯავახეთის

მაშინდელი ყველა სოფლის მოსახლე მამაკაცთა სახელები. 1595 წლისათვის ჯავახეთში მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ (ბერიძე, 2002: 12-13).

მაჰმადიანობის გავრცელება-გაღრმავება განსაკუთრებული სიძლიერით იჩენს თავს XIX საუკუნეში, მას შემდეგ, რაც ეს მხარე ოფიციალურად შემოუერთდა საქართველოს. „უფრო გაცხოველდა მუსლიმანური ეკლესიის საქმიანობა, რომლისთვისაც სასულიერო მოძღვრებს სპეციალურად ანატოლიიდან იწვევდნენ. მოღვაწეები ადრე ამაჰმადიანებდნენ ხალხს და გამალებით ასწავლიდნენ ადგილობრივ ახალგაზრდობას თურქულ ენას“. მაგრამ არც გამაჰმადიანებით დამთავრებულა ჯავახეთის სარწმუნოებრივ-ეთნიკური ნაირგვარობის წარმოქმნა.

1830 წელს ჯავახეთში რუსეთის მთავრობამ შემოასახლა სომხები არზრუმიდან.

1830 წელს ჯავახეთში შემოასახლეს ბერძენთა დიდი ჯგუფი. ისინი დასახლდნენ წალკასა და ახალქალაქში.

1841-1845 წლებში ჯავახეთში ჩამოასახლეს რუსი სექტანტები – დუხობორები. ისინი ძირითადად ფარავნის ტბის გარშემო დასახლდნენ.

მ. ბერიძის მიხედვით, ჯავახეთის რუსული ტოპონიმები შეიძლება იქნეს განხილული, როგორც კუნძულოვანი, რადგან, მას შემდეგ, რაც გაჩნდა რუსული მოსახლეობა, იგი მოწყვეტილი აღმოჩნდა მატერიკულისაგან, მოხდა იზოლაცია და იქცა „კუნძულად“.

ძირითადი კილოკავებისა და მატერიკულობის შედარებითი ანალიზის საფუძველზე ირკვევა, რომ ძირითადი და მატერიკული კილოკავები, ტერიტორიული დაშორებისა და უცხო ენის გარემოებით გამოწვეული მცირეოდენი განსხვავების მიუხედავად, დიალექტის სტრუქტურული ელემენტების ურთიერთ მჭიდრო კავშირის გამო ერთ მთლიანობას წარმოადგენს. ასევე შეიძლება დაისვას საკითხი კუნძულოვანი ტოპონიმის შესახებაც. ერთი განსხვავებით, რომ კუნძულოვანი კილოკავი და მატერიკული განიხილება მათი ერთგვარობის ან მცირე განსხვავებულობის თვალსაზრისით. ამ დონეზე და ამგვარად განიხილება კუნძულოვანის მიკროტოპონიმია. მაგრამ, როდესაც საქმე ოიკონიმებს ეხება, დგება საკითხი მათი ურთიერთმიმართებისა და არა იგივეობისა. ოიკონიმიაში აისახება გარკვეული დამოკიდებულება ყოფილ სახელებთან, თავს იჩენს ერთგვარი ნოსტალგია, რადგან გადასახლება ძალდატანებით მოხდა და იქმნება ტოპონიმური

დუბლები მცირე ფორმოვანი ცვლილებებით. ტამბოვოს გუბერნიიდან გადმოსახლებული დუხობორი არქმევს ტამბოვკას. ჯავახეთში ეს არის მიგრაციის ისტორიაც. ე.ი. ენობრივი, სოციალურ-ფსიქოლოგიური და ისტორიული ფაქტორი განსაზღვრავს სახელდებას.

ცალკეა აღსანიშნავი ტერმინი რუსი და მისგან ნაწარმოები ტოპონიმები ჯავახეთში. ეს ტერმინი გაჩნდა 1828 წლიდან, როდესაც პირველად გამოჩნდა რუსეთი ჯავახეთში და დაკავშირებულია პასკევიჩის სახელთან. რუსი გზა, რომელიც მთელ ჯავახეთს გასდევს, უწოდა ადგილობრივმა მოსახლეობა. ასევე 1828 წლის ამბებს უნდა უკავშირდებოდეს რუსი წყალი, რომელიც სათავეს იღებს თურქეთის საზღვართან და უერთდება ხანჩალის ტბას ფერმებთან. სახელდებისას დღევანდელი ჯავახეთის რუსები რომ იყოს ამოსავალი, მაშინ იქნება დუხაბორის გზა და არა რუსის გზა, ანდა დუხაბორის წყალი, ისევე როგორც გვაქვს ამავე ხანჩალის ტერიტორიაზე დუხაბორის წყარო.

დანარჩენი „რუსული ტოპონიმები“ ნიშნავს რუსი (დუხობორი) მოსახლეობის მიერ შერქმეულ სახელებს.

დუხობორთა რელიგიური სექტა, რომელიც შედარებით გვიან ყალიბდება, თავის სოციალურ საფუძვლებს პოულობს XVI-XVII საუკუნეებში.

ისინი იყვნენ ანტისაეკლესიო მოძრაობის მემკვიდრეები. თვით სახელწოდება „Духоборы“ ამტკიცებს ახალი სექტის აქტიურ ხასიათს, როგორც სულისათვის მებრძოლს (ქეგლ, 1955: 17-18).

დუხობორები ამტკიცებდნენ, რომ ისინი განსაკუთრებული ხალხი იყო მთელ რუს ხალხში. ამ მიზნით თავიანთ ყოფა-ცხოვრებაში ხელოვნურად შეჰქონდათ დიდი ცვლილებები. აწესებდნენ ახალ ადათებს, ცვლიდნენ ტანსაცმელს, დაკრძალვისა თუ სხვა წეს-ჩვეულებებს.

ჯავახეთის დუხაბორები გამოირჩევიან როგორც ჩაცმულობით, ისე ყოფითი და საყოფაცხოვრებო დეტალებით. მათ სასაფლაოებიც კი განსხვავებული ჰქონდათ.

სარწმუნოებრივი საფუძველი ჰქონდა დუხობორთა შეთანხმებას შეეცვალათ თვით ახლო ნათესაური ტერმინოლოგია: ერთმანეთისადმი ნათესაურ მიმართვაში ისინი ახალ სიტყვებს იყენებდნენ: მამას „ბერიკაცს“ ეძახდნენ, დედას – „დედაბერს“, ცოლს „стряпушка“-ს.

დუხოზორებმა ჯავახეთში ააშენეს მოლოჩნიე ვოდაში და ადრე ტამბოვოს მიდამოებში არსებული სოფლების იდენტური სოფლები. ამათგან სახელები შეუცვალეს ადგილობრივ სოფლებს: პუბლიკანს დაარქვეს ვლადიმეროვკა. დღეს ვლადიმეროვკაში რუსები აღარ ცხოვრობენ, მათი ადგილი დაიკავეს ეშტიიდან და ფოკიდან გადმოსულმა სომხებმა. დუხოზორთა კვალი, გარდა სოფლის სახელისა, ემჩნევა ხევთა სახელებს: სუხოე რეჩ, მატრიოშკი ბალკა, ვენეცკი ბალკა და სხვა.

ფარავანს დაარქვეს როდიონოვკა. როდიონოვკაში უკვე უმრავლესობა სომხები ცხოვრობენ. ბუღდაშენს დაარქვეს გორელოვკა.

აღსანიშნავია ერთი ტენდენცია: რუსული სახელები ადგილობრივთათვის რუსებს გულისხმობს უეჭველად, ამიტომ იმ სოფლებში, სადაც უკვე სჭარბობს სომხობა ან მხოლოდ ისინი ცხოვრობენ, დუხოზორთა დარქმეული სახელები ნაკლებადლა იხმარება და ძირითადად ადმინისტრაციულ მიმოქცევაშია. ასე რომ, გარდა ახალი ხულგუმოსი ფეხს იკიდებს პუბლიკანი, ფარავანი და სხვა (ბერიძე, 2008: 294-296).

ასეთი გამორჩეული ცხოვრებით ცხოვრობდა დუხოზორთა სექტა ჯავახეთში და, ბუნებრივია, კვალი ტოპონიმისაგან უნდა დატყობოდა. დუხოზორებამდე ჯავახეთში ჩამოსახლდნენ ბერძნები, სომხები, ქურთები და სხვ. მაგრამ მათ სოფელთა სახელები არ შეუცვლიათ, მათ კი ჩამოიტანეს რუსეთიდან თავიანთი რუსული სახელები და, სადაც დასახლდნენ, ან შეუცვალეს სოფელს სახელი, ან ახალი დაარქვეს.

სომხური ვიკიპედიის მონაცემებით, 1840-იანი წლების დასაწყისში, რუსეთის სხვადასხვა რაიონებიდან განდევნილმა რუსმა სექტანტებმა – დუხოზორებმა პროვინციის დასავლეთ ნაწილში (დღევანდელი ნინოწმინდის რაიონი) დააარსეს 8-9 სოფელი. 1886 წელს პროვინციაში ითვლებოდა 110 სოფელი, რომელშიც შედიოდა 63,8 ათასი მცხოვრები, რომელთაგან 46,386, ესე იგი 72,7% სომხები იყვნენ, მაჰმადიანები – 10,7 %, რუსი დუხოზორები – 10,4 %, ქართველები 5, 8 %) (Jump up <http://www.yerablur.am/viewmenu/1089/>).

ქართული წყაროების მიხედვით ჩვენ გვაქვს ასეთი მონაცემები, რომ დუხოზორების გარდა აქ ჩამოსახლდნენ სხვებიც. ამის დასამოწმებლად შეგვიძლია გამოვიყენოთ შ. ლომსაძის „სამცხე-ჯავახეთში“ მოცემული ისტორია სომეხთა ჩამოსახლების შესახებ. XIX საუკუნის პატრიოტი ქართველები შემოფოთებული

ამბობდნენ: „ჩვენი წინაპარი მამა-პაპის სისხლით მორწყულ მიწაწყალს, მთა ბარს და ტყე-ღრეს გვტაცებენ ხელიდან. ეკლესიებს გვირღვევენ, ხატებს გვიძარცვვენ“.

ლტოლვილ სომეხთა და სხვა მოძმეთა შევრდომა-შეფარება ქართველობას არც ადრე უარუყვია და არც ახლა უარყოფს მას. ქართველობა ამას ღებულობდა როგორც დროებით შემოხიზვნას. დადგებოდა დრო, როცა ოსმალეთისაგან შემოხიზნული სომეხობა კვლავ თავის სამშობლოს დაუბრუნდებოდა. გაჩამებული სომეხი მოახალშენენი უკანვე გადასახლდებოდნენ თავიანთ მამაპაპეულ სამშობლოში (ერზრუმ-ყარს-ბაიაზეთში) და არანაკლებ გაჩამებული და უსამართლოდ განდევნილი ქართველი მაჰმადიანები კვლავ მშობლიურ სამცხე-ჯავახეთს დაუბრუნდებოდნენ, თუ ასე მოხდებოდა, მართლაც სამართლიანობა აღდგენილი იქნებოდა და ორივე ერს თავისი მამაპაპეული კერა დაუბრუნდებოდა. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. 1878 წელს, როცა ბერლინის ტრაქტატის ძალით ყარსის ვილაიეთი რუსეთს შემოუერთდა, იქ ადრე ჯავახეთიდან გადასახლებული ქართველი მაჰმადიანები ხელახლა გაასახლეს თურქეთის სიღრმეში: მოსალოდნელი იყო, რომ საქართველოში შემოსახლებულ სომეხებს მაინც თავიანთ მამაპაპეულ მიწა-წყალზე დააბრუნებდნენ, მით უმეტეს, რომ მრავალ სომეხ მოახელშენეს იქით ეწეოდა სამშობლოს სიყვარული.

ცარიზმმა ანგარიში არ გაუწია არც ქართველთა და არც სომეხთა სურვილს და ყარსის ოლქის დაცარიელებულ ადგილებში დასასახლებლად მოუწოდა რუს სექტანტებს დუხოზორებსა და მალაკნებს, აგრეთვე ბერძნებსა და სამსახურგავლილ სალდათებს. ყველა მათ მიწის საკმაოდ დიდი ფართი ეძლეოდათ, როგორც სახაზინო გლეხებს (ლომსაძე, 1975: 358-362).

რუსეთის მფლობელობის ქვეშ მყოფმა ახალქალაქის პროვინციამ სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების უმაღლეს მწვერვალს მიაღწია. ახალქალაქი გახდა სახელოსნო ცენტრი. სოფლები კი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ამიერკავკასიის მარცვლეულისა და სურსათის წარმოების დარგში. ახალციხეში გაიხსნა კარაპეტიანის, ხოლო ახალქალაქში მესროპიანის სახელობის ვაჟთა სამრევლო სკოლები. 1856 წელს დამთავრდა ახალქალაქის წმინდა ჯვრის ეკლესიის რესტავრაცია. 1880 წლის დასაწყისში გაიხსნა რუსული სკოლები, 1889 წელს ქალაქის სკოლები. ასევე გაიხსნა თეატრის ჯგუფი.

1918 წლის მაისში ახალქალაქის რაიონში თურქების შემოჭრის გამო მცხოვრებთა დიდმა ნაწილმა გადაინაცვალა ბაკურიანის ტყეებში და წალკის რაიონებში. გადასახლებული 80 ათასი სომხიდან 35-40 ათასი გარდაიცვალა. ნოემბრის ბოლოს, როცა თურქები გაეცალნენ იქაურობას, ჯავახეთის ტერიტორიაზე პრეტენზია წამოაყენა მენშევიკურმა საქართველომ. დეკემბერში ახალქალაქისა და ლორისათვის დაწყებული სომხურ-ქართული ომი დამთავრდა ინგლისის ჩარევით. ჯავახეთი დარჩა საქართველოს ზედამხედველობის ქვეშ. თუმცა სომხეთის რესპუბლიკამ დიდი ხნის განმავლობაში (1918-1920) არ დაიშალა დიპლომატიური ცდები მისი დაბრუნებისათვის. ამ საქმეში ჩაერია საბჭოთა სომხეთი ახალქალაქისა და წალკის დედა სამშობლოსთან შეერთების მოთხოვნით, მაგრამ ქართველი და აზერბაიჯანელი ბოლშევიკების დახმარებით 1921 წლის ივნისში მისაკუთრეს სომხეთის ტერიტორიებიდან ახალქალაქი და სხვა ადგილები. 1921 წლის 6 ნოემბერს საბჭოთა სომხეთსა და საქართველოს შორის დაიდო ხელშეკრულება ქართული საზღვრის თაობაზე.

ახალქალაქის უწინდელი ოლქის დიდი ნაწილიდან შეიქმნა ადმინისტრაციული ოლქი (შემდგომში რაიონი). ჩრდილოეთის სომხური სოფლებიდან ტაბაწყური, მოლითი და ჭიხარულა შევიდნენ ბორჯომის, ხოლო დამალა უფრო გვიან შექმნილი ასპინძის რაიონების შემადგენლობაში. 1930 წელს ახალქალაქის რაიონს გამოეყო აღმოსავლეთი ნაწილი და შეიქმნა ბოგდანოვკის (ამჟამად ნინოწმინდის) რაიონი.

ჯავახეთის სომეხი კათოლიკეები (ფრანგები) ეკუთვნიან რომის კათოლიკური ეკლესიის აღმოსავლეთ ევროპის თემს, რომლებიც ახალქალაქში დასახლდნენ მე-19 საუკუნიდან. დღეს სამცხე-ჯავახეთში სომეხი კათოლიკეების რაოდენობა აღწევს 50 ათასს და დანაწილებული არიან ახალქალაქის რაიონის სოფლებში: ალასტანში, ტურცხში, ბავრაში, ხულგუმოში, კარტიკამში, ნინოწმინდის რაიონის სოფლებში: ეშტია, ჟდანოვაკანში, თორიაში, ასფარაში, ახალ ხულგუმოში, კათნატუში და ახალციხის რაიონის შემდეგ სოფლებში: სხვილისში, ყულალისში, წყალთბილაში, წინუბანში, ნაოხრებსა და ჯულღაში (<http://www.yerablur.am/viewmenu/1089/>).

ქართული წყაროების მიხედვით ჯავახეთის სომეხ კათოლიკეებთან დაკავშირებით არსებობს ასეთი მოსაზრება, რომ არტაანიდან გადმოსახლებულ სომხებში, რომლებიც დასახლდნენ კარტიკამში, ხულგუმოსა და ბავრაში,

იგულისხმება ველები ქართველები, რომელთა ისტორია ნაწილობრივ შესწავლილიც არის.

შ. ლომსაძეს აღწერილი აქვს დიდი არტაანის ლივის სოფ. ველის მცხოვრებთა ისტორია: „ჩილდირის ტბის მახლობლად, დიდი არტაანის რაიონში მდებარე სოფელმა ველმა XVI ს. ბოლოს თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგ მძიმე ბრძოლები გადაიხადა. 1578 წელს ჩილდირის ციხე, თეთრციხე, ქაჯთაციხე, ველისციხე მეზობლად მხარეებს შორის ხელიდან ხელში გადადიოდა. ველის მოსახლეობა შესამჩნევად შემცირდა. 1595 წ. თურქების მიერ დაპყრობილ ველში 30 კომლიდა ცხოვრობდა. ველი იმ გამონაკლის სოფლების რიგს ეკუთვნის, რომელთაც დიდი მსხვერპლის ფასად შეინარჩუნეს ქრისტიანული სარწმუნოება. XVIII ს. დასაწყისში იგი მაჰმადიანურ ოკეანეში დარჩენილ კუნძულს ჰგავდა. 1737 წ. კაპუცინების ორდენის მოძღვრებმა სოფ. ველის მცხოვრებთა ერთი ნაწილი გააკათოლიკეს. რაც დრო გადიოდა, სოფელი თანდათან კათოლიკურ სარწმუნოებაზე გადადიოდა“ (ლომსაძე, 2011: 363)

XVIII ს. ბოლოს ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებას ჩამოცილებულ ველებთან სულიერ წინამძღვრობაში ერთიმეორეს ეცილებოდნენ ანტიოქიის პატრიარქი, სომხური კათოლიკური, სომხური გრიგორიანული და ლათინური ეკლესიები.

ველის მცხოვრებთა შორის თანდათან ფეხი მოიკიდა თურქულმა ენამ.

1829 წ. მარტში, როცა დამარცხებულმა აჰმედ ხიმშიაშვილმა ახალციხიდან უკან დაიხია, გზად სოფ. ველს მიუსია თავისი ლაშქარი და საშინლად გაძარცვა.

1829 წ. ზაფხულში ველები გადმოვიდნენ ჯავახეთს და დასახლდნენ ახალქალაქის გარშემო მუთიბეგ ფალავანდიშვილის საბატონო სოფლებში: ბავრას, ხულგუმოს, კარტიკამს.

1830 წ. ეს სოფლები შეისყიდა ჯერ ზავილეისკიმ, მერე კი ხაზინამ, სოფლებში ჩასახლებულმა ველებმა უკან წასვლა აღარც მოისურვეს. სწორედ ამ დროს მათ გარშემო ჩამოსახლდნენ არზრუმელი სომხებიც.

5 ახალ სოფელში ჩასახლებულ ველებს ეკლესიაში კვლავ სომხური რიტი დაუკანონეს. ამგვარ ვითარებაში ჩაყენებული ხალხი თანდათან ივიწყებდა თავის ვინაობას, რადგან შთამომავლობა სხვა ჰქონდათ, ენა სხვა და სარწმუნოება სხვა. XIX

საუკუნეში ველელებს სომხური სასულიერო სასწავლებელი გაუხსნეს (ლომსაძე, 2011: 363-365).

ასევე შეგვიძლია დავიმოწმოთ მ. ბერიძის მოსაზრება ველელთა შესახებ, სადაც ნათქვამია, რომ ჯავახეთის ადგილთა სომხური სახელწოდებებიდან ცალკეა გამოსაყოფი სამი სოფლის – კარტიკამის, ბავრისა და ხულგუმოს მიკროტოპონიმია, რომელიც მთლიანად თურქულია. თუ სხვა შემთხვევაში თურქული ენის გავლით სომხურში მოხვედრილი ბარბარიზმები ედება მიკროტოპონიმიის სახელდებას საფუძვლად, აქ განსხვავებულ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. მოსახლეობა სომხურია, მაგრამ ისინი არტაანიდან, კერძოდ სოფელ ველიდან XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გადმოსახლებული ქართველები არიან. სარწმუნოება კათოლიკური ჰქონდათ და გამაჰმადიანებას ამიტომ გადაურჩნენო.

ცნობილია, რომ ტოპონიმებს სოციალური ფუნქცია აქვთ და ისინი ისევე, როგორც ენობრივ სამყაროსთან დაკავშირებული ყველა მოვლენა, საზოგადოების გარკვეულ ენაზე მოლაპარაკე ჯგუფის კუთვნილებაა. ამ თვალსაზრისით უნდა გავარჩიოთ ორი შემთხვევა: ერთი, როდესაც ენაში ან დიალექტში შემოდის რომელიმე უცხო სიტყვა, რომელიც შემდეგ დროთა განმავლობაში შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ადგილის სახელად, მაგალითად, თურქული სიტყვა იაილა (სამოვარი) შემოვიდა ჯავახურ დიალექტში და შემდეგ, გაფორმებული ქართული სუფიქსით იქცა ტოპონიმად – იაილები. რა თქმა უნდა ეს არის თურქულენოვანი მოსახლეობის მიერ შერქმეული ტოპონიმი, მაშინ, როდესაც ლაბაიენც ახპურ (სოფ. სათხე, ნინოწმინდის რაიონი) სომხური ტოპონიმია, რადგანაც შერქმეულია ამჟამად მკვიდრი სომხური მოსახლეობის მიერ.

შეუძლებელია დღევანდელ ღალინ ბერთ-ს (სოფ. სათხე, ნინოწმინდის რაიონი) ადრე ქართული სახელი არ რქმეოდა. ცნობილია მხოლოდ თურქული და სომხური სახელები ღალა-კალა (თურქ-ციხე) და ბერთ (სომხ. ციხე).

სომეხთა ჩამოსახლების პროცესი განსაკუთრებით შეეხო ჯავახეთს. მთიანი ჯავახეთი 1828-30 წლებში მთლიანად დაიკალა მაჰმადიანი ქართველი მოსახლეობისაგან. გადასახლებულმა ქართველებმა თან წაიღეს ადგილთა სახელწოდებანი, ამიტომ მათ ნაცვლად გადმოსახლებულ სომხებს აღარავინ დახვდა, რომ ესწავლებინა ამა თუ იმ ხევის, მთის სახელი.

ეს გარემოება კი, რომ სოფელთა სახელები ქართული დარჩა, უნდა აიხსნას ისევ და ისევ ადმინისტრაციული ჩარევით.

ახალქალაქის შემოგარენის სოფლებში კი სხვა პროცესი მოხდა. არტაანელმა ქართველებმა შემოინახეს ქართული ენა, მაგრამ შემდეგ სომხური სკოლა რომ შემოიღეს, რადგანაც მათთვის მშობლიური ენა არ იყო სომხური, ამ ენას ქართული კი არ დაუპირისპირეს, არამედ თურქული. გამაჰმადიანებას გადარჩენილი ველები გასომხდნენ XIX-XX საუკუნეებში. ამის მიზეზად უცხოენოვანი სკოლის, სასწავლებლის მასიურობა უნდა ჩავთვალოთ, რომელიც აჩქარებს მშობლიური ენის დავიწყებას. ასე რომ, თუ ენის დავიწყებას თაობათა ცვლა სჭირდებოდა, დღეს ეს პროცესი უცხოენოვანი სკოლის წყალობით უფრო სწრაფად მიმდინარეობს.

ამრიგად, აღნიშნულ სოფლებში თითქოს აღარაფერი დარჩა ქართული, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთ საინტერესო გარემოებას: სომხურსა და თურქულს, ქართულისაგან განსხვავებით, ყ ბგერა არ გააჩნიათ, მაშინ, როდესაც ეს ბგერა პროდუქტიულია სწორედ ზემოთ აღნიშნული სოფლების მეტყველებაში, მათ მიერ შერქმეულ ადგილის სახელებში. კ-იან თურქულ სიტყვებში: კარა, ზ, კაია... კათოლიკე ქართველთა, ამჟამად უკვე სომეხთა მეტყველებაში, ისევე როგორც ჯავახეთის ქართველთა მეტყველებაში, კ ყ-თია შეცვლილი – ყარა, ყაია, მაშინ, როდესაც სომხურში, სადაც თურქული კ ღ ბგერით გადმოიცემა, ეს სიტყვები ასეთ სახეს იღებენ – ღარა, ღაია. რამდენიმე მაგალითი სოფ. ხულგუმოს ტოპონიმიდან: ყაზ თაფალარ (სადოვარი), ყაიაბაში (გორა), ყარაულთაფე (გორა), ყარაჯუხ (მთა) და სხვა.

ამ სოფელთა მიკროტოპონიმია, როგორც უკვე აღინიშნა, მთლიანად თურქულია, მაგრამ თანდათან ხდება მისი თარგმნა სომხურად. პროცესი ხელოვნურია, ამიტომ აღნიშნულ სოფელთა მიკროტოპონიმია მაინც თურქულად უნდა ჩაითვალოს და არა სომხურად.

სომხურ სახელწოდებებში უცხოენოვანია, კერძოდ, თურქულია ჰიდრონიმია. თურქული ტერმინები იხმარება ძირითადად ტბის, მდინარის, წყაროს სახელებად: ჩაი (მდ. ფარავანი), ღაზგელ (ბატის ტბა, სოფ. უჯმანა), მარალ გოლ (ირმის ტბა, სოფ. უჯმანა), ღარა ბულად (შავი წყარო, სოფ. მამწვარა).

მერყეობს ხევის სახელი, უფრო ხშირია სომხ.ძორ, შედარებით ნაკლებია დარა (თურქ.).

იშვიათად, მაგრამ მაინც გამოიყენება ტბის სახელად ლიჯ (სომხ. ტბა). მაგ., ხანჩალის ტბა ძირითადად გოლ-ად იწოდება.

საინტერესოა სომხურ სახელწოდებაში – სტან ეთნოსუფიქსის მატოპონიმებული ფუნქცია. მისი ფუნქცია ჯავახეთის მიკროტოპონიმიაში სიმრავლის აღნიშვნაა, ხარაბესტან (ნასოფლარები, სოფ. ხანჩალი), ჩიჩაგლისტან (ყვავილები, სოფ. ალასტანი), კორენგესტან (ექსპარსეთიანი, სოფ. ორჯა).

გაბატონებულია უბნის სახელად თურქული მაიალა... უბნების სახელები, ჩვეულებრივ, იმათი გვარებიდან მომდინარეობს, უბანში რომ ცხოვრობენ. მაგ.: შეხუ მაილა (შეხოიანების უბანი), არონე მაილა (აროიანების უბანი), სოფ. ეშტია და სხვა....უბნის სახელად იხმარება სპარსული შენ-იც, ოღონდ მხოლოდ და მხოლოდ ნორაშენ-ის შემთხვევაში (ახალშენი). ნორაშენი თითქმის ყველა სოფელს აქვს ახალდასახლების სახელად (ბერიძე: 2008: 290).

ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება ქართულ მიკროტოპონიმიაში: არხაჯები არხაჯი – დაცულ შემოყრილ სამოვრებს ჰქვია თურქულად, იათალები – იათალი საქონლის საზაფხულო სადგომია, ადები – ადას კუნძულს ან წყლისპირს უწოდებენ და სხვა.

– ნერ მრავლობითობის აღმნიშვნელი სომხური სუფიქსი დაერთვის არა მარტო სომხურ, არამედ ნასესხებ თურქულ ფუძესაც: ათად-ნერ-იათაღე-ბი (სოფ. ყვილალისი), არხან ჯ-ნერ სამოვრები (სოფ. ყვილალისი) და სხვა.

– ნერ მრავლობითის სუფიქსი ერთვის ადამიანის სახელებსაც. არც რუსულ, არც თურქულ მიკროტოპონიმიაში არ გვხვდება შესაბამისი ენების მრავლობითობის სუფიქსი ასეთი ფუნქციით. მაგ.: ბაქოზნერ, აშუდნერ (სათესები სოფ. აზავრეთი), მამონნერ (მინდორი სოფ. ალასტანი), მამუდნერ (სათესი, სოფ. განძა), ჰასანნერე (სათესი სოფ. განძა) და სხვა. ზემოთ ჩამოთვლილ თითოეულ შემთხვევაში – ნერ მრავლობითობის სუფიქსი ადამიანთა საკუთარ სახელებს (ბაქოზ, აშუდ, მამონ, მამუდ, ჰასან) დაერთვის.

გამოვყოფთ რამდენიმე სახელს, რომელიც ჯავახეთის სომხურ სახელწოდებებშიც გვხვდება და რომელსაც პარალელები ეძებნება ქართულ მიკროტოპონიმიაში. მაგ.:

ავჭალა, ავჭალიძორ, ღოჯაქარ, ქოტოი კობ (სოფ. ეშტია), კოჯორ (სოფ. ვლადიმეროვკა), ჭოჭჩაირ (სოფ. ალასტანი) და სხვა. ზემო ჩამოთვლილ სახელებში შეიძლება გამოიყოს შემდეგი ლექსიკური ერთეულები: ავ-ჭალა, ყოჩი, კობ-ი, საქვე, ჭელიჭოჭი. ამათგან ავჭალა თურქული ენის ნიადაგზე უნდა აიხსნას და დათვის ჭალას ნიშნავს, არაქართულ ნიადაგზე აიხსნება ჩუხური, კობ-ს გორაკს ეძახიან. ჭელი თიხვისას გატანილ სვეს ჰქვია და გვხვდება მიკროტოპონიმიაში. ხშირად გვხვდება აგრეთვე ჭოჭი (ბერიძე, 2008: 291).

აქედან გამომდინარეობს, რომ სომხურ-ქართული მიკროტოპონიმის მსგავსებას ემატება მესამე (თურქული) ენის გავლენაც.

§4. სამცხისა და ჯავახეთის ეტიმოლოგიები (სომხური და ქართული)

ფიზიკურ-გეოგრაფიული დარაიონების მიხედვით სამცხე-ჯავახეთში გამოიყოფა ახალციხის ქვაბული და ჯავახეთის პლატო. ქართული საისტორიო ტრადიციით სამცხე-ჯავახეთი ზემო ქართლს ანუ ისტორიულ მესხეთს ეკუთვნის, რომელიც მე-13–მე-14 ს-დან სამცხე-საათაბაგოდ იხსენიება. ის მოიცავდა ტაშისკარსა და ფარავნის დასავლეთით შავ ზღვამდე მდებარე ტერიტორიას და შემდეგ პროვინციებს აერთიანებდა: სამცხე-ჯავახეთი, გურია, ლიგანი, ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი, არტანუჯი, ოლთისი, ფანასკერტი, კოლა, არტანი და ერუშეთი.

მესხეთი ეტიმოლოგიურად ძველ ქართულ ტომს „მოსხებს ანუ მუშქებს“ უკავშირდება, მართალია იგი მთელი სამხრეთ-დასავლეთი ტომების კრებითი სახელი იყო, მაგრამ ვიწრო მნიშვნელობით სამცხეს გულისხმობდა, ხოლო ჯავახეთი „ზაბახას“ ფორმით უკვე ურარტულ წყაროებში მოიხსენიება.

მე-9–მე-10 საუკუნეებში სამცხე-ჯავახეთში დაწინაურდა ახალი საქალაქო ცენტრები ახალციხე და ახალქალაქი, რომელთაც ძველი ქალაქების ოძრხისა და წუნდის ადგილი დაიჭირეს. საქართველოს ძლიერების ხანაში მე-13 ს-მდე მესხეთი სამცხის საერისთავოში ერთიანდებოდა, მე-13 ს.-ში სამცხის სამთავრო მონღოლებმა ხასინჯუდ შეიწყნარეს, სამცხის მთავარმა ათაბაგის ტიტული მიიღო და განკერძოებისაკენ ლტოლვა დაიწყო. ათაბაგთა ასეთ მიდრეკილებას ხელი შეუწყო

ქართული სახელმწიფოს დასუსტებამ და მახლობელ აღმოსავლეთში ირან-ოსმალეთის მუდმივმა ქიშპობამ.

საბოლოოდ მე-17 საუკუნის დასაწყისში მესხეთი მთლიანად თურქეთის ხელში აღმოჩნდა. იგი ოსმალეთის პროვინციად (ახალციხის საფაშოდ) გამოცხადდა, დაიწყო ადგილობრივი მოსახლეობის გამაჰმადიანება-გათურქების მტკივნეული პროცესი, რასაც თან ახლდა უცხო (თურმანული) მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება.

ქართველი მეფეების მრავალგზის მცდელობას, რომ დაებრუნებინათ დაკარგული სამხრეთ-დასავლეთი ტერიტორიები, წარმატება არ მოჰყოლია და მხოლოდ რუსეთის გაბატონების შემდეგ, 1829 წ. ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებით გახდა შესაძლებელი მისი ერთი ნაწილის სამცხისა და ჯავახეთის შემოერთება.

ქართული წყაროების მიხედვით მეცნიერთა სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს სამცხის შესახებ. ვახუშტი ბატონიშვილი სამცხის სახელწოდებას „სამ ციხეს“ უკავშირებს: „ოდეს აღაშენა სუმბატ ბივრიტიანმან ციხე დემოთს, სამთა ციხეთათვის... ესე იგი არს სამციხეთა, ამით იწოდა სამცხე“ (ბატონიშვილი, 1941: 121; 17).

ამავე ვერსიას იზიარებს კ. ჰანი, რომელიც ამბობს, რომ სამცხე სამ ციხეს, სამ გამაგრებულ ნაგებობას ნიშნავდა (ბედოშვილი, 2002: 358). იგივე თქმულება თუ გადმოცემა ჩაუწერია ცნობილ ფრანგ მისიონერსა და მოგზაურს ჟან პოლ შარდენს. იგი წერს: „სამცხე არის ქართული სახელი და ნიშნავს „სამ ციხეს“, ადგილობრივი მცხოვრებთა გადმოცემით თითქოს ნოე კიდობნიდან გადმოსვლის შემდეგ ამ მხარეში დასახლებულა და მის ვაჟებს აქ თითო ციხე აუშენებიათ“ (მგალობლიშვილი, 1975: 296).

1850-იან წლებში ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა, მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ პლატონ იოსელიანმა წამოაყენა მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ სახელწოდება სამცხე მომდინარეობდა სატომო მესხ ტერმინისაგან. ამ თვალსაზრისის მიხედვით სამცხე უნდა გაგებულიყო როგორც სა-მესხ-ე (მესხებით დასახლებული ქვეყანა). რაც შეეხება მცხეთას, იგი მესხ-ეთ-ა ფორმისაგან მიღებულად წარმოიდგინებოდა (იოსელიანი, 1850: 53).

მოსე ჯანაშვილს სამცხის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით სულ სხვაგვარი მოსაზრება აქვს. იგი როგორც ერთ, ისე მეორე სახელწოდებას ცხება, დაცხება ზმნას უკავშირებს (ჯანაშვილი, 1900: 127-128).

მესხეთისა და სამცხის ურთიერთკავშირზე თავისი აზრი აქვს გამოთქმული ნ. მარსაც. მისი ვარაუდით, ტოპონიმ სამცხეში ზუსტად ის ეთნიკური ტერმინი (მესხი) უნდა გვქონოდეს, რაც მცხეთაში, ოღონდ სამცხეს ქართული სა – პრეფიქსი ემატებაო (მარი, 1938: 51).

ნ. მარის მოსაზრებას სამცხის სა-მესხ-ე ფორმისაგან მომდინარეობის შესახებ მხარი დაუჭირა ა. შანიძემაც (შანიძე, 1980: 23).

სამცხის ეტიმოლოგიის შესახებ ამავე აზრს ითვალისწინებდა არნ. ჩიქობავაც (ჩიქობავა, 1974: 75).

ზ. ჭუმბურიძის მოსაზრებით თუ სამცხეში სა – პრეფიქსსა და ე სუფიქსს გამოვყოფთ, გვრჩება მცხ ძირი, რომელიც მესხ-ისაგან არის მიღებული: სა-მესხ-ე ხმოვნის შეკუმშვის შემდეგ მოგვეცემდა სამსხე ფორმას, მაგრამ ხ-ს წინ ს ქცეულა ც-დ და საბოლოოდ მივიღეთ „სამცხე“. იგი ასკვნის, რომ მესხეთი და სამცხე იწარმოება ერთი ფუძისაგან (მესხი)... სამცხე ნიშნავს „სამესხეს“ (ჭუმბურიძე, 1987: 497).

გ. ბედოშვილს სამცხის შესახებ ასეთი აზრი აქვს გამოთქმული: ეთნიკური სახელების მიხედვით გაფორმებულ ტოპონიმებში არასოდეს არ გვაქვს სა-ე აფიქსი. თუ ტოპონიმის საყრდენი ფუძე ეთნიკური ტერმინია (ქართველი, მეგრელი, ინგილო, მესხი, იმერი, ჯავახი...), მაშინ საწარმოქმნო ელემენტებად აუცილებლად სა-ო, ეთ ან სა-ეთ აფიქსი უნდა გვქონდეს. მაგ.: სა-ქართველ-ო, სა-მეგრელ-ო, სა-ინგლ-ო, კახ-ეთ-ი და სხვა. მაშასადამე, ასევე დაუშვებელია სა-მესხ-ე ფორმა. სამცხე რომ ეთნონიმ მესხი -საგან მომდინარეობდეს, მაშინ სა - მესხ - ო უნდა გვქონოდეს და არა სა-მესხ-ე (ბედოშვილი, 2002: 361-363).

გ. ბედოშვილი ფიქრობს, რომ სამცხე წარმომდგარია არა სა-მესხ-ე-საგან, არამედ ტერმინ სა-მცხეთ-ო-საგან ბოლოკიდური თო მარცვლის მოკვეცის გზით.

მ. ნაჭყებიაც ამბობს, რომ ენამ არ იცის ეთნოტოპონიმთა სა – ე აფიქსით გაფორმების არც ერთი შემთხვევა; დაუშვებელია სა-ქართველ-ე, სა-თუშ-ე, სა-ინგილ-ე... ტიპის სახელწოდებათა არსებობა. მაშასადამე, ასევე დაუშვებელი უნდა ყოფილიყო სა-მესხ-ე ფორმის წარმოქმნაც! სამცხე წარმომდგარია „სა-მცხეთ-ო“-სგან,

ბოლოკიდური – თო მარცვლის მოკვეცის გზით და ნიშნავს „მცხეთის კუთვნილ ადგილმამულებს“, „მცხეთის საპატრიარქოს საგამგებლო ტერიტორიას“. „სამცხე უეჭველად მომდინარეობს ტერმინ სამცხეთო-საგან; ტოპონიმი სამცხეთო სწორედ იმ მრავალსაუკუნოვანი საეკლესიო ბრძოლა-მოღვაწეობის პირდაპირი შედეგია“ (ნაჭყებია, 2006: 154).

უკანასკნელ პერიოდში კვლავ გამოითქვა ვარაუდი სამცხე ფორმის „სა-მეს-ხეთი-საგან მომდინარეობის შესახებ (ა. ლომთაძე).

გურამ ყორანაშვილი ამბობს: „მუშქები რომ ქართველური წარმოშობის ტომები (მესხები) იყვნენ, ამაში ეჭვი არავის არ ეპარება. პოპულარული ხასიათის წიგნში „საქართველო და ქართველები“ (გამოიცა ზაზა აბაშიძის რედაქტორობით) ასევე აღნიშნულია მოსხების (მესხების) და მუშქების იგივეობა და უარყოფილია მოსაზრება ეთნიკურად მისი დაკავშირება ფრიგიელებთან და სომხებთან, მაგრამ დიაკონოვის თვალსაზრისით ძველი სომხები წარმოადგენდნენ თრაკიულ-ფრიგიული ერთობის შტოს და ასაბუთებს, სომხების წარმოშობას აღმოსავლეთის მუშქებისაგან. მის მოსაზრებას არ ეთანხმება გურამ ყორანაშვილი და ამბობს, რომ ესენი სწორედ სომხების წინაპრები იყვნენ და არა ქართველების.

ცნობილია, რომ სომხებს აქვთ თავიანთი ეთნიკური თვითსახელწოდება (აუტოეთნონიმი) ჰაი, ჰაიკ (მრავლობით რიცხვში), ქვეყნისა ჰაიასტან, აიასტან. ეს ძირი კი მოიპოვება ქვეყანა ჰაიასას დასახელებაში, რომელიც გვხვდება ძვ. წ. XV-XII საუკუნეების ხეთურ წერილობით წყაროებში. იგი მდებარეობდა ჭოროხსა და ყარა-სუს შორის, რა ტერიტორიაც შემდეგ დიაოხმა დაიკავა.

ერთი სიტყვით, მესხები (მუშქები) ჩვენი ეთნიკური სამყაროს შემადგენელ ნაწილს შეადგენენ (ყორანაშვილი, 2015: 172).

ეთნონიმ „მესხს“ ქართულ მეცნიერებაში ბევრი შეეხო. ივანე ჯავახიშვილი ჯერ კიდევ 1913 წელს აღნიშნავდა: „მოსხი“ ამ სატომო სიტყვის მეგრულ-ჭანური გამოთქმაა; ხოლო ამავე სიტყვის სვანურ გამოთქმას უნდა გვიხატავდეს „მეს-ხი“ ქართველის გამოთქმას კი უნდა, რასაკვირველია, „ო-სა“ და „ე“-ნის მაგიერ ხმოვანი „ა-ნი“ ჰქონოდა, ესე იგი „მასხი“ ყოფილიყო“; ამ სახელწოდებას ბოლოში ქართული ეროვნების აღმნიშვნელი საკვეცი „ხი“ უზის, რომ ყველა ეს სახელები: მუსკი, მოსხი, მუშკი, მეშხი ერთისა და იგივე ქართული ტომის მესხების საკუთარი სახელია.

სამეცხეს უწინ ეწოდებოდა ოძრკე და ამის შესაბამისად ლეონტი მროველი მის ეპონიმად ოძრაკოსს მიიჩნევდა.

გურამ ყორანაშვილის აზრით, მესხები უფრო ქართის შტოს უნდა ჰკუთვნებოდნენ, მსგავსად ჯავახებისა, ამ ორი ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფის დიალექტები ხომ ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან. ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს მესხები გადავიდნენ საქართველოს სამხრეთ ტერიტორიებზე, ვინაიდან ეს ტერიტორიები ხელსაყრელ გეოგრაფიულ გარემოს წარმოადგენდა. ამ გარემოების გამო ისინი აღმოჩნდნენ ძველი ასურელების თვალსაწიერში და წერილობით წყაროებშიც (ყორანაშვილი, 2015: 173-174).

„სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულში სამცხის შესახებ ასეთი მონაცემები გვაქვს: სამცხე მოხსენიებულია ოძრხეს სახელწოდებით. მე-13-მე-14 საუკუნეებში ქალაქი განვითარდა და მოსახლეობას ეწოდათ მესხები, საიდანაც ქვეყანას ეწოდა სამცხე (ქართულად მესხების ქვეყანა), წინათ ეწ. იშხანების სოფელი (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-բախչյան, Բաքսեղյան, 1986: 106-107).

მართალია, მესხი ზოგადი ტერმინია ისტორიულად, მაგრამ „სამცხის თემის მოსახლეობა კონკრეტულ შემთხვევაშიც უმეტესად მესხად იწოდებოდა.

სომხურ წყაროებში ნათქვამია, რომ ჯავახეთის ადრინდელი სახელი ყოფილა ზაბახა და მას განუცდია ცვლილებები: კერძოდ „ზ“ შეცვალა „ჯ“-მ, ევროპულ ენებით მოსაუბრეებმა „ბ“ შეცვალეს „ვ“-თი და დაარქვეს ჯაბახა, სომხებმა კი ბოლო „ა“ შეუკვეცეს, დაამატეს „ქ“ ასო და გაკეთდა ჯავახქ ფორმა.

სომხურ წყაროებში არის განსხვავებული მოსაზრება ჯავახეთის ეტიმოლოგიის შესახებ. ვაჰან სარგსიანი გვაწვდის მოსაზრებებს ჯავახქ ტოპონიმის შესახებ. იგი ამბობს, რომ ჯავახეთის შესახებ პირველი მონაცემები მოგვცა მოვსეს ხორენაციმ. ხორენაცი ამბობს, რომ ვაღარშაკ მეფემ ჯავახეთის ოლქის ნახევარი მისცა სოფელ შარაის მკვიდრს – გუმარს მემკვიდრეობით. შემდგომ წლებში სომხურ და სხვა წყაროებში ჯავახეთის სახელწოდება მოიხსენიება სხვადასხვა ფორმით: ჯავახ, ჯავალ, ჯავალის, ძავალის, ჯავახქ, ჯავახქ, ჯავახეთი, ჯევახეთ და სხვა (Մարգարյան, 1999: 5-8).

დღესდღეობით კი მიღებული არის ჯავახქ ფორმა, რომელიც მოიხსენიება ურარტულ წყაროებში არგიშტის მეფობის დროს (ჩვ. წ. აღ-მდე 786-764 წლებში).

ეს სომხური მონაცემები უკვე განხილული გვაქვს და ასევე შედარებულია ქართულ წყაროებთან.

ჯავახეთის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ასევე ერვანთ ლალაიანი. იგი ამბობს, რომ ქართლის ცხოვრებაში ასე წერია: იგი მემკვიდრეობით გადაეცა ქართველთა მეფის ქართლოსის შვილს ჯავახოსს, რომლის სახელის საპატივსაცემად დაერქვა ჯავახეთი.

შოპენი ჯავახეთის სახელს უკავშირებს (სომხურ ქერს-ყაიქ), რაც ქართულად ნიშნავს მარცვალს, ვინაიდან ყველაზე კარგი მარცვალი აქ მოდისო (ლალაიანი, 1983: 35).

ვაჰან სარგსიანი ჯავახქ ტოპონიმის შესახებ აკეთებს ასეთ დასკვნებს:

1. ჯავახქ ტოპონიმი სომხურად ჭაპად – გადაჭიმული, გაშლილი, გავრცელებული, განფენილი სიტყვისაგანაა მიღებული, ვინაიდან ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით, იგი მდებარეობს ფართო და გაშლილ ადგილზე, აქვს უამრავი ტბა. გამორიცხული არაა, რომ ჯავახქ სახელი ტბებიდან ერთ-ერთს ერქვა. მსგავსი ვარაუდი შეიძლება ასევე ჩაპლახ – ტბის სახელი, რომელიც მდებარეობს ახალქალაქის მთებში.

2. სომხეთის მთებში შემორჩენილია უამრავი ტოპონიმი, რომელთა შორის ცნობილია ჭაპად სიტყვა, ან სიტყვაში გამოყენებული ჭაპადჯურ, წავალქ, წაპალვარ, წავლუნ. ამ სინონიმებში ძირითადად სომხური სიტყვებია, მხოლოდ ბგერათცვლილებაა.

3. ჯავახქ სიტყვის წარმომავლობა, რომელიც დაკავშირებულია ზაბაჰა სიტყვასთან, უნდა შეიცვალოს ზაბალა ან ძაბალა ფორმით, რომელიც შეესატყვისება ჭაპად სიტყვას.

4. წამოყენებულ მოსაზრებებს შორის მთავარ როლს თამაშობს ბასკური ენა, რომელმაც შემოგვინახა ჭაპად და წავალ სინონიმები, მათი დახმარებით წარმოიშვა უამრავი ტოპონიმი: ზაბალა, ზაბალეთა, ზაბალაითო, არეთხაბალეთა.

5. მართალია, ჯავახქ ტოპონიმი დიდი ხნის წინ დადასტურდა, მაგრამ არ შეიძლება გამოვრიცხოთ სომხური და ბასკური ენების კულტურული, პოლიტიკური ურთიერთობა, რომელიც მომდინარეობს ძვ. წ. IV-III ათასწლეულებიდან და სწორედ აქედან მოდის ჭაპად სიტყვიდან წარმოშობილი სომხური ტოპონიმები – სომხურ-ბასკური ტომების ენობრივი გაერთიანება (Մարգարյան, 1999: 40-41).

თავი II

სამცხისა და ჯავახეთის ტოპონიმები ხუთტომეულის მიხედვით

§1. სომეხთა ჩამოსახლება და განსახლება სამცხესა და ჯავახეთში მე- 19 საუკუნის I ნახევარში ხუთტომეულის მიხედვით

ტოპონიმთა ლექსიკონი ადგილობრივ სომხურ მოსახლეობაზე დაყრდნობით გვაწვდის ცნობებს მათი ჩამოსახლების შესახებ. მითითებულია აგრეთვე თუ, რომელი პროვინციიდან მოვიდა სომხური მოსახლეობა თითოეულ სოფელში. უმრავლესობა ოსმალეთიდან ჩამოსახლებული სომხებია. კერძოდ, ერზრუმიდან ჩამოსახლდნენ სამცხე-ჯავახეთის სოფლებში. არზრუმიდან არიან ასევე არტანის მხრიდან ჩამოსახლებული სომხები ბავრაში, ხორენიაში, კარტიკაშში. ახალქალაქის რაიონის სოფ. დადუმის მცხოვრებთა წინაპრები მოსული არიან აშკალიდან, მუშიდან და ყარსიდან. მურჯახეთში, ხავეთში – ყარსიდან, კიროვაკანში – წალკიდან ჟდანოვაკანში სოფელ – პეშტიდან.

ჩვენი ქვეყნის არაქართული მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ კვლევას, დღეს შექმნილი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების ფონზე, გარდა ზოგად მეცნიერულისა, პრაქტიკული მნიშვნელობაც ენიჭება. განსაკუთრებით აქტუალურია საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე მრავალრიცხოვანი უცხო ეთნიკური ერთეულის, სომხების ყოფისა და კულტურის შესწავლა მათი კომპაქტურად განსახლების რეგიონში, სამცხე-ჯავახეთში. საქართველოში სომეხთა მიგრაციებს ხანგრძლივი ისტორია აქვს, რომლებიც მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის მთელ მანძილზე მიმდინარეობდა. აქ ნათლად ჩანს ამ მიგრაციული პროცესების ძირითადი ეტაპები, ნაჩვენებია მათი ხასიათი და განმსაზღვრელი ფაქტორები, ის თავისებურებები, რომელიც მან მიიღო „საქართველოს კოლონიზაციის“ რუსული გეგმის ზეგავლენით. მე-18 საუკუნის

ბოლომდე საქართველოში სომეხთა შემოსვლას ძირითადად პოლიტიკური, ეკონომიკური და რელიგიური ფაქტორები განაპირობებდა. თავიანთ ისტორიულ სამშობლოში მაჰმადიანური სახელმწიფოების მიერ შევიწროებული სომეხები საქართველოსკენ ილტვოდნენ. მათ შემოსვლა-დასახლებას ქართველი მეფე-მთავრები არეგულირებდნენ და მიგრანტებს თავისი ინტერესების შესაბამისად (მტრის ხშირი თავდასხმებისაგან გაუკაცრიელებული ადგილების დასასახლებლად და ვაჭრობა-ხელოსნობის გამოსაცოცხლებლად) იყენებდნენ.

მე-18 ს-ის ბოლოს რუსეთმა კავკასიაში გაბატონებაზე რეალური პრეტენზიები განაცხადა. ამიერიდან საქართველოში სომეხების შემოსახლება რუსეთის იმპერიის ინტერესების ჩარჩოში მოექცა. რუსეთისა და სომხეთის ინტერესები ამ საქმეში ერთმანეთს დაემთხვა. საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში სომეხების დიდი მასის შემოყვანა-დამკვიდრება ძირითადად ქართველების დენაციონალიზაციასა და საქართველოს ეთნიკურ აჭრელებას ითვალისწინებდა. ეს კი იმპერიულ ძალებს ეთნოკონფლიქტების მართვის დიდ საშუალებას უქმნიდა.

რუსეთის საქართველოში გაბატონების შემდეგ სომეხთა მასიურად ჩასახლების პროცესმა ინტენსიური ხასიათი მიიღო. რუსეთის არმიის წარმატებები ირანისა და თურქეთის წინააღმდეგ ომებში მახლობელი აღმოსავლეთიდან დედაბუდიანად აყრილი ქრისტიანი ლტოლვილების (მეტწილად სომეხების) საქართველოში შემოსახლებისა და აქედან გამაჰმადიანებული ქართველების აყრა-გადასახლების ნიშნით მიმდინარეობდა.

ასეთი პოლიტიკის ტიპიურ გამოვლინებას წარმოადგენდა სამცხე-ჯავახეთის შემოერთების შემდეგ (1829 წ.) მრავალრიცხოვანი (30 ათასი) სომეხის გადმოყვანა თურქეთიდან და მათი ჩასახლება ომის დროს ოსმალეთში გაქცეული მუსლიმანების, მეტწილად გამაჰმადიანებული ქართველების, დაცარიელებულ სოფლებში.

სომეხები საქართველოს მოსახლეობის დაახლოებით 9%-ს შეადგენენ. ისინი მრავალ რაიონში ცხოვრობენ. მეტ-ნაკლებად დიდი რაოდენობით არიან თბილისში, ქვემო ქართლში, სამცხე-ჯავახეთში, აჭარისა და აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკებში. საქართველოში სომეხების ჩამოსახლება მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით მიმდინარეობდა მრავალი საუკუნის განმავლობაში. იგი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული რთულ ისტორიულ პროცესებთან, რომლებიც განსაზღვრავდნენ

საქართველოსა და სომხეთში არსებულ სოციალურ-ეკონომიკურსა და პოლიტიკურ მდგომარეობას.

მე-9, მე-10 საუკუნეში სელევკიდური სირიის მეფე ანტიოქ მესამის სარდლებმა არტაქსემ და ზარიადმა სომხური სახელმწიფოები შექმნეს და მეზობელი ქვეყნების (მათ შორის ქართული) მიწების ხარჯზე დაიწყეს სამფლობელოების გაფართოება. სტრაბონის ცნობით, სომხების მიერ დაპყრობილ ქართულ მიწებზე სომხური სახელმწიფო ენად გამოცხადდა. მართალია, მომავალში ქართველმა მესვეურებმა დაიბრუნეს ეს მიწები, მაგრამ გუგარქში (ცურტავის ეპარქია) ორენოვანი ქართულ-სომხური მრევლის არსებობა, რაც მე-7 საუკუნეში ეპისტოლეტა წიგნით მოწმდება, გვიჩვენებს, რომ ჩამოსახლებული სომხების დიდი ნაწილი კვლავ საქართველოში დარჩა.

საქართველოში სომხების ჩამოსახლების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართულ-სომხურმა საეკლესიო განხეთქილებამ. სომხეთის ეკლესიის მიერ შერისხული დიოფიზიტური მრევლის დიდი ნაწილი, როგორც ეტყობა, თავშესაფარს მეზობელ ქართულ პროვინციებში პოულობდა და იქვე მკვიდრდებოდა.

მე-9–მე-10 საუკუნეებში ამიერკავკასიაში მიმდინარე ბრძოლა ჰეგემონიისათვის, რომელშიც აქტიურად მონაწილეობდნენ ქართველი და სომეხი მეფე-მთავრები, საბოლოოდ საქართველოს გაერთიანებით და ძლიერი ქართული სახელმწიფოს შექმნით დასრულდა. სომხეთმა კი შექმნილ სირთულეებს თავი ვერ გაართვა და ბიზანტიური პოლიტიკის მსხვერპლი გახდა. მე-11 ს.-ის პირველ ნახევარში სომხეთი ბიზანტიამ უშუალოდ შეიერთა, იქ თავისი ადმინისტრაციული სისტემა შექმნა. მოსახლეობის დიდი ნაწილი კი იმპერიის ფარგლებში ბულგარეთსა და მცირე აზიაში გადაასახლა.

ქართულმა პოლიტიკურმა წრეებმა, კავკასიის არაქართული მიწების შემოერთებასთან ერთად იქ მცხოვრები ქრისტიანების მართლმადიდებლურ მრწამსზე გადმოყვანა დაიწყეს მიზნად. მათ რიცხვში მოექცნენ საქართველოს ქვეშევრდომი სომხებიც. მე-11 საუკუნისა და მე-12 -ის დასაწყისში საქართველოს სამეფო კარი (ბაგრატ მეოთხე, დავით აღმაშენებელი) მონოფიზიტობისადმი ერთგვარ ლოიალობას იჩენდნენ. მე-12 საუკუნის ბოლოდან კი საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ უფრო აქტიური ღონისძიებების გატარება დაიწყო და სომხების

ასიმილაციას შეეცადა. ამ დროისათვის საქართველოს სამეფო კარზე სხვა არაქართველებთან ერთად მრავლად იყვნენ სომხური წარმოშობის პირებიც. უცხო ეთნიკურ ელემენტებს ფართოდ იყენებდნენ საქალაქო ცხოვრების გამოსაცოცხლებლად. ამის მაგალითია თუნდაც აღმაშენებლის მიერ გორში სომხების ჩამოსახლება.

მონღოლთა გაბატონებისა და შემდგომში ქვეყნის პოლიტიკური დაშლილობის მიუხედავად, საქართველო მომდევნო ხანებშიც ქრისტიანობის დამცველად რჩებოდა მახლობელ აღმოსავლეთში. ამიტომაც თავიანთ სამშობლოში მაჰმადიანებისაგან შევიწროებული სომხები კვლავ საქართველოს აფარებდნენ თავს. ისინი უფრო სომხეთთან მოსაზღვრე რაიონებს ეტანებოდნენ, რომ სამშობლოში პოლიტიკური სიტუაციის გამოსწორების შემდეგ ისევ უკან დაბრუნებულიყვნენ.

საქართველოს სამეფო ხელისუფლება, თავის მხრივ, სომეხ მიგრანტებს ფართოდ იყენებდა გარეშე მტერთა შემოსევების შედეგად გაუკაცრიელებული მიწების დასახლების და ქვეყნის შიგნით ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარების მიზნით. ამდენად, მიგრაციების ასეთ ფორმებს საქართველოს სამეფო ხელისუფლება და ფეოდალური საზოგადოება არა თუ წინ აღუდგებოდა, პირიქით, ხელს უწყობდა. სომხების მასობრივ შემოყვანას სამეფო კართან დაახლოებული სომხური წარმოშობის პირებიც უწყობდნენ ხელს, რომელთაც, ცხადია, წმინდა სომხური ინტერესები ამოძრავებდათ. მაგ., მე-15 საუკუნის პირველ ნახევარში ლორეში სომხების ჩამოსახლების ინიციატორად ალექსანდრე პირველის სიმამრი პეგინ ორბელიანი გვევლინება. მოხდა ისე, რომ ქართულ ქალაქებსა და ზოგ სხვა ადგილებში სომხები ეროვნულ უმრავლესობაშიც კი აღმოჩნდნენ. ამიერკავკასიაში რუსეთის გამოჩენამდე მიგრაციული პროცესები, ძირითადად, ქართველ პოლიტიკოსთა მიერ იმართებოდა და იმ დროისათვის რაიმე ეროვნული საშიშროება არ იგრძნობოდა. მე-18 საუკუნის დასაწყისში პეტრე I-მა თურქეთში მცხოვრებ სომხებს დასასახლებლად რუსეთის მიერ დაპყრობილი კასპიისპირეთისაკენ მოუწოდა. გაჩნდა პირველი სომხური კოლონიები ჩრ. კავკასიაში, ასტრახანში, დონზე და სხვა. სომხეთის მესვეურებმა რუსეთთან ურთიერთობის დამყარების შემდეგ საქართველოს მიმართ შეიცვალეს ორიენტაცია. ამიერიდან ისინი კავკასიაში რუსული პოლიტიკის დასაყრდენად იქცნენ. შეიცვალა მიგრაციების ხასიათიც. მართალია, ერეკლე მეორე კვლავაც

აქტიურად იყენებდა სომხებს. რუსეთის საიმპერატორო კარის ხელშეწყობით საქართველოში შემოდიოდნენ და მკვიდრდებოდნენ. მე-18 საუკუნის ბოლოსათვის რუსეთის ზეწოლით გიორგი მე-12 იძულებული გახდა ყარაბაღელი მელიქები თავიანთი ქვეშევრდომებით დაესახლებინა ქვემო ქართლში.

რუსულ-სომხური პოლიტიკის საერთო ინტერესებმა მკვეთრად იჩინეს თავი რუსეთის საქართველოში გაბატონების შემდეგ. ირანიდან და თურქეთიდან სომხების მასობრივი გადმოსახლებები მმართველი აპარატის უშუალო ხელშეწყობითა და მხარდაჭერით ხორციელდებოდა. ერთგვარი გეგმაც კი შეიქმნა, რომელიც მიზნად ისახავდა სომხებისა და ბერძნების მეშვეობით საქართველოს ზღვისპირა რაიონების ათვისებას, რადგან მალარიის საშიშროების გამო ამ ადგილებში რუსი კოლონისტების ცხოვრება შეუძლებელი იყო. ისინი აქაურ კლიმატს ვერ ეგუებოდნენ, ხოლო ქართული მოსახლეობა მთავრობას სანდოდ არ მიაჩნდა. საქართველოს ეთნიკური აჭრელება კი მომავალში ეთნოკონფლიქტების გაღვივების პერსპექტივას ქმნიდა. ეს პროცესები, რუსეთის იმპერიული პოლიტიკის წყალობით მეთოდურად და დიდი წარმატებით მიმდინარეობდა.

მე-19 საუკუნის მანძილზე რუსული გეგმის მიხედვით რამდენიმე მასობრივი სომხური მიგრაცია მოხდა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ, აღმოსავლეთ და დასავლეთ პროვინციებში. მე-20 საუკუნის დასაწყისში სომხების მასობრივი შემოსვლა გამოიწვია 1915 წელს თურქების მიერ ჩატარებულმა გენოციდმა. ამის შემდეგ მთელ რიგ რაიონებში, კერძოდ, ქვემო ქართლსა და ჯავახეთში, სომხების სასარგებლოდ მკვეთრად შეიცვალა მოსახლეობის ეთნიკური ბალანსი. შემოსული სომხები ზოგ რეგიონში ეროვნულ უმრავლესობაში აღმოჩნდნენ, რაც 1918 წელს სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტის საბაზი გახდა. მართალია, იმჟამად ქართულმა მხარემ შეძლო სომხების იერიშის მოგერიება, მაგრამ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ისტორიული ტერიტორიის ერთი ნაწილი – ლორე მაინც სომხებს გადაეცა.

1829 წელს რუსეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო საზავო ხელშეკრულება. ხელშეკრულებაში გათვალისწინებული იყო, რომ ერთი სახელმწიფოდან მეორეში გადასვლის უფლება ჰქონდა ნებისმიერ მსურველს. სომხებმა გამოთქვეს სურვილი, რომ დასახლებულიყვნენ სამცხე-ჯავახეთში. სომხების ასეთ სურვილს რუსული

ხელისუფლებაც უწყობდა ხელს, რადგან ახლადშემოერთებულ ადგილებში თავიანთი ერთგული ქრისტიანი ქვეშევრდომების დასახლებით მაჰმადიანურ ქვეყნებთან ძლიერ ზონას ქმნიდნენ; ამასთანავე, სომხების ჩამოსახლება ომის დროს დაცარიელებულ მაჰმადიანთა სოფლებში, სადაც მზა საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები იყო, გადმოსახლებისათვის აუცილებელ სამთავრობო ხარჯებს ამცირებდა; თანაც ხელისუფლება ვარაუდობდა, რომ ვაჭრობა-ხელოსნობით საქვეყნოდ განთქმული სომხების გადმოყვანა თურქეთიდან ამ ქვეყნის პოტენციალს დაასუსტებდა, ხოლო რუსეთს საშუალებას მისცემდა ეკონომიურად დაპირისპირებოდა მახლობელი აღმოსავლეთის მაჰმადიანურ ქვეყნებს; ბოლოს, ამ ძირძველ ქართულ კუთხეში სომხების ჩამოსახლებით იგი ეთნოგრაფიულად აჭრელდებოდა და ქართველობა ეროვნულ უმცირესობაში აღმოჩნდებოდა.

სომხების გარდა გადმოსახლების სურვილი გამოთქვა ბერძენთა ერთმა ნაწილმა. სომხების გადმოსახლებას ხელმძღვანელობას უწევდნენ სომხური გრიგორიანული და კათოლიკური ეკლესიები. ამ დროს სამცხე-ჯავახეთში შემოსახლდა 5 ათასი კომლი, ძირითადად არზრუმის ვილაეთიდან.

დიდი რაოდენობით სომხების შემოყვანამ სამცხე-ჯავახეთში მათ სასარგებლოდ შეცვალა ეთნიკური პროპორცია. მაგ., ჯავახეთში ისინი ადგილობრივ ქართველებზე უფრო მრავალრიცხოვანი აღმოჩნდნენ, რამაც იმთავითვე შეუქმნა ხელსაყრელი პირობები სეპარატისტულ განწყობილებას სომხურ მოსახლეობაში.

სომეხთა ჩამოსახლება ცნობილი ამბავია, რასაც სპეციალურად შეეხო შოთა ლომსაძე: „ქართველი და სომეხი ხალხების მეგობრობას ღრმა ისტორიული ფესვები აქვს. საქართველო ბევრი სომეხი ლტოლვილისათვის მეორე სამშობლო იყო“ (ლომსაძე, 2011: 342).

XVIII ს. ბევრი სომეხი მელიქი ქართველ თავადობას ღებულობდა და ქვემო ქართლში კომპაქტურ სომხურ მოსახლეობას ქმნიდა. ერეკლეს ერთხანს სომხური კაპიტალის იმედიც ჰქონდა და ფართოდ უღებდა კარს სომეხ კოლონისტებს. მაგ., 1780 წ. ერევნიდან, ხოლო 1787 წ. ყარაბაღიდან შემოსახლა 7000-ზე მეტი ქრისტიანი სომეხი (Дунровин, 121-122) . მათი ერთი ნაწილი შემდეგ განჯას გადასახლდა. ამავე დროს საქართველო დევნილი სომეხი პატრიოტების ნამდვილი თავშესაფარიც იყო. ბევრი სომეხი საქართველოს მეშვეობით აბამდა კავშირს რუსეთთან. საქართველოს

სამხედრო ძალის დახმარების იმედით დგებოდა პროექტები სომხური ოლქების განთავისუფლებისა და წინააზიაში დამოუკიდებელი სომხური პოლიტიკური ერთეულის გაჩენისა. ერთ-ერთი პროექტის ძალით პირველად იგი უნდა შექმნილიყო ყარაბაღ-ყარადაღის მიდამოებში, სადაც მმართველად დაჯდებოდა რომელიმე სომეხი მელიქი (Бытков, 142). მაგრამ სომეხი ხალხის ეს და სხვა პროექტები მაშინ არ განხორციელებულა და დევნილი სომეხი კოლონისტების შემოსვლა საქართველოში ისევ გრძელდებოდა.

1723 წ. ივლისში პეტრე I-მა ირან-თურქეთში მცხოვრებ სომეხებს დასასახლებლად მოუწოდა რუსეთის მიერ დაპყრობილ კასპიის ზღვის სანაპიროებზე (გილანი, ბაქო, შემახია, დერბენტი). ჩამოსახლებულებს პეტრე პირდებოდა ფართო ეკონომიურ თავისუფლებას და ყოველნაირ შეღავათს. იმ დროს მართლაც ბევრი სომეხი გადასახლდა კასპიის სანაპიროებზე, განსაკუთრებით ყარაბაღის ოლქიდან. ამის შემდეგ მთელი XVIII ს. მანძილზე აღარ შეწყვეტილა სომეხ ვაჭარ-მრეწველთა დინება რუსეთში. გაძლიერდა რუსეთის ქვეშევრდომობაში მყოფი სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიაც. ისინი ძალიან გამდიდრნენ, რის მეშვეობითაც შესაძლებელი გახდა ახლო ურთიერთობის დამყარება რუსეთის მმართველ წრეებთან, რასაც მოჰყვა ქრისტიან სომეხთა გამოხსნის საკითხის გააქტიურება.

ციხლარისა და ნოვო-ნახჩევანის სომხური კოლონიების წარმატებები ვაჭრობა-მრეწველობის საქმეში სომეხთა გადმოსახლების საკითხს აჩქარებდა.

XVIII ს. 80-იან წლებიდან, როცა სომეხი მელიქები მეტად შეავიწროვეს ირანის ხანებმა, მათ თავშესაფარი სთხოვეს ერეკლე მეფეს. ერეკლემ ისინი შეივრდომა და სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ქვემო ქართლი, ბამბაკი, შორაგელი) დაასახლა. გაჩნდა მცირე სათავადოები, რომელთაც სათავეში მოექცნენ დევნილი სომეხი მელიქები: მელიქ აბოვი, ჯიმშიდ შაჰნაზარას შვილი და ფრიდონ ბეგლარის შვილი. ეს მელიქები ფაქტიურად საქართველოს თავადებად იქცნენ. შემდეგ მელიქ-აბოვმა თავის სათავადოში გადმოასახლა 700-ზე მეტი ყარაბაღელ სომეხთა ოჯახი და დაასახლა ბოლნის-დმანისის მიდამოებში. მელიქ აბოვი ხშირად ადგენდა რაზმებს, თავს ესხმოდა ჯავახეთს, მოქონდა იქიდან ნადავლი და მოყავდა ხალხი, რომელსაც ასახლებდა თავის სათავადოში (ლომსაძე, 2011: 342-343).

ასევე გადმოსახლეს სომხები გიორგი XII-ის მიერ ნაწყალობევ მამულში მელიქ ჯიმშიდმა – აჯიქილისაში და მელიქ ფრიდონმა – უზუნლარში. მელიქ ჯიმშიდმა გიორგი მეფისაგან შემდეგ მიიღო შულავერიც.

ამრიგად, სომეხი ხალხის გაერთიანება და თავმოყრა ირანის სამფლობელოებიდან დაიწყო საქართველოს სამეფოს ინიციატივით XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, რომელმაც აღმავლობა განიცადა რუსეთთან შეერთების შემდეგ. ამ გზამ სომეხ ხალხს საშუალება მისცა შეენარჩუნებინა დათრგუნვილი სამშობლო (ლომსაძე, 2011: 344-345).

დიდძალი სომხობა, დაახლოებით 35 000 სული შემოსახლდა რუსეთ-ირანის ომის დროს 1826-28 წლებში, მათი ერთი ნაწილი ქვემო ქართლში დასახლდა.

XIX ს. დასაწყისში თურქეთის სამფლობელოში ცხოვრობდა 200 000 კომლი სომეხი. მაშინ აქ მცხოვრებ ყველა სომეხს უნდოდა, გამოჰქცეოდა თურქეთის ხელისუფლებას და შემოსახლებულიყვნენ საქართველოში, რუსეთში გადასახლებაზე კი უარს ამბობდნენ. ბევრი მათგანი იარაღით გამოდიოდა რუსების მხარეზე და ებრძოდა თურქებს.

1828 წ. 27 დეკემბერს არზრუმის სურფ-კარაპეტას სახელობის მონასტრის ეპისკოპოსმა და ოთხმა სომეხმა არქიმანდრიტმა გენერალ-მაიორ პანკრატევს წარუდგინეს თხოვნა, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ ისინი თურქეთის მთავრობისაგან დიდ შევიწროებას განიცდიდნენ, რომ მათ განუკითხავად მარცვავენ ქურთები, უნგრევენ საყდრებს და ბღალავენ მათ წმინდა სალოცავებს. სომეხი მომღვარნი რუსეთის მოქმედ ნაწილებს ეპატიუებოდნენ არზრუმში და ქვეშევრდომობასა და დახმარებას სთავაზობდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მთელ სომხებს აიკლებენ და ტყვეებად დაყიდიანო.

1828 წ. 15 ოქტომბერს, როცა პასკევიჩმა აიღო არზრუმი, ბაიბურთი და წამოვიდა თბილისისაკენ, მას ხვდებოდნენ სომეხი მოსახლენი და ეხვეწებოდნენ: ნუ დაგვტოვებთ მტრის ხელში, თან წაგვიყვანეთო.

1829 წ. 18 ნოემბერს გრაფი ჩერნიშევი პასკევიჩს ატყობინებდა, რომ მისი თხოვნა 10 000 სომხური ოჯახის გადმოსახლების შესახებ საიმპერატორო კარმა დააკმაყოფილა და ნება დაერთო ქურთი ტომებისათვის განკუთვნილი თანხა გამოეყენებინა გადმოსახლებისათვის.

1829 წ. დეკემბერში შეიქმნა გადმოსახლების კომიტეტი, რომელმაც შეადგინა 13 მუხლისაგან შემდგარი დებულება. ისინი დაიყოფოდნენ საქმიანობის მიხედვით „კლასებად“, ვაჭრებად, ხელოსნებად, მიწის მუშებად. მიწის ფართი სოფელს გამოეყოფოდა ოჯახების რაოდენობის მიხედვით.

პასკევიჩმა ყარსის, არზრუმის, ბაიაზეთის საფაშოებში მყოფ რუსეთის ჯარების უფროსებს მისცა მითითება, რომ ყველა ქრისტიანისათვის, ვინც მოიწადინებდა საქართველოში გადმოსახლებას, მიეცათ სპეციალური ბილეთი და გაეწიათ ყველანაირი დახმარება. გადმოსახლება უნდა დაწყებულიყო 1830 წლის გაზაფხულზე.

კომიტეტი ვალდებული იყო გადმოსახლებულები უზრუნველყო პროდუქტებით ახალი მოსავლის მიღებამდე: ღარიბ-ღატაკებს პური და ფული 5 მანეთიდან 7 მანეთამდე.

თურქეთის მთავრობა ერთხანს შეეცადა ჩაეშალა სომეხთა გადმოსახლება. არზრუმის სერასკირი ჰაჯი ჰასან-ფაშა მათ ათასწაირ დაპირებას აძლევდა. ისევ სტამბოლიდან გამოგზავნილი სომეხი ეპისკოპოსი ბართლომე, ხალხს უქადაგებდა, რომ გაჭირვებისათვის არ უნდა გაეწირათ საკუთარი სამშობლო, წინაპართა საფლავები, მაგრამ თურქთაგან გაწამებულმა ხალხმა უპასუხა: თვით ქრისტე რომ ჩამოვიდეს ზეციდან, მაიც არ დავრჩებითო. პასკევიჩმა იმისათვის, რომ დაეჩქარებინა ქართველი მაჰმადიანების გასახლება მესხეთიდან, თვითნებურად მისცა აქაურ ბეგებს მამულების გაყიდვის უფლება, თუ ისინი სასწრაფოდ თურქეთში გადასახლდებოდნენ. ქართველ მაჰმადიანებს ექცეოდნენ როგორც თურქებს, ავიწროებდნენ, უქმნიდნენ ეკონომიკურ და რელიგიურ წინააღმდეგობებს. გამაჰმადიანებული და ფანატიზმით გაბრუებული მესხი გლეხკაცობა მტრის ანკესზე წამოეგო, ბევრი მათგანი მართლაც აიყარა მშობლიური მიწა-წყლიდან და თურქეთისაკენ მიმავალ გზას დაადგა.

ახალციხის საფაშოში არზრუმელი სომეხების ჩამოსახლების ინიციატორი იყო გენერალი ვასილ ბებუთოვი, რომელიც 1828 წ. აგვისტოდან საფაშოს დროებითი მმართველობის უფროსად ითვლებოდა 1830 წლის თებერვლამდე. 1830 წ. მაისში დაიწყეს გადმოსახლება არზრუმის სომეხებმა.

გადმოსახლებულ არზრუმელებს და ბაიაზეთელებს გამოუძღვნენ მათი მწყემსმთავრები: არზრუმელი არქიეპისკოპოსი კარაპეტ და არქიმანდრიტი სერაფიმ. არზრუმელი კოლონისტები ერთხანად მდ. არფაჩაისთან გააჩერეს, სადაც გაიარეს კარანტინი და მიიღეს განაწესი, თუ ვინ სად დასახლდებოდა. კომიტეტმა ახალციხეში მიავლინა კაპიტანი ჭილაევი დრეშერნის განკარგულებაში., რომელსაც თვალყური უნდა ედევნებინა წესრიგისათვის. ჭილაევს დაევალა მიეზომა კოლონისტებისათვის მიწა. ასახლებდა გადმოსახლებულებს ადგილზე და სოფლებს აბარებდა (ლომსაძე, 2011: 354-355).

არზრუმის გადმოსახლებულთაგან ახალციხის საფაშოში გადმოვიდა 5 000 ოჯახზე მეტი, სამზადისი კი 3 000-მდე ოჯახზე იყო გაწეული. ისინი წინასწარ გამოყოფილ სახაზინო მიწებზე ვერ დაეტიენ და თვითნებურად დაიკავეს საეკლესიო და საბატონო მიწებიც. გადმოსახლებულები საცხოვრებლად მკვიდრდებოდნენ ახლად მიტოვებულ სოფლებში, სადაც სახლების ერთი ნაწილი ჯერ კიდევ არ იყო დანგრეული, ხოლო სოფლის ყანები დათესილი იყო. ერთი სიტყვით სამეურნეო ცხოვრების თვალსაზრისით ძველ სოფლებში ბევრი საკითხი მოგვარებული იყო და ცხოვრების დაწყება აქ უკეთესი ჩანდა.

კოლონისტთა ერთი ნაწილი დასახლდა ისეთ სოფლებშიც, სადაც მკვიდრი მოსახლეობაც ცხოვრობდა. მთავრობამ მემამულენი აიძულა, 6 წლით უარი ეთქვათ მათ სოფლებში ჩასახლებული კოლონისტებისაგან გადასახადის აღებაზე.

თითოეულ ოჯახზე 6 სულის გადაანგარიშებით გამოდის, რომ თურქეთიდან შემოსახლებულა დაახლოებით 90 000 სული. სომეხი ეპისკოპოსის გეორქას მოწმობითაც, ყარსიდან, არზრუმიდან, ბაიაზეთიდან 1839 წელს გადმოსასახლებლად დაძრულა სულ 95 000 კაცი.

ახალციხეში გადმოსახლეს 2 000-მდე არზრუმელი ხელოსან-ვაჭარი, რომლებიც 1830 წ. ივლისში უკვე ადგილზე იყვნენ. ძველ ქალაქში მათ დანგრეული თუ ნახევრად დანგრეული ქოხმახები გამოიყენეს საცხოვრებლად. განადგურებულ ქალაქში ამდენი კოლონისტის დაბინავება გაჭირდა. იყო შემთხვევა, როცა გადმოსული უბინაო კოლონისტები დაერივნენ ქალაქის ძველ მაცხოვრებლებს: მოხუცებს, ქვრივ-ობლებს და ძალით უსახლდებოდნენ სახლებში, ართმევდნენ საკუთარ საცხოვრებელს, რაც იმით მთავრდებოდა, რომ ან იყრებოდნენ და მიდიოდნენ ახალციხიდან ან

ურიგდებოდნენ მდგომარეობას. იყო შემთხვევები, როცა კოლონისტები იტაცებდნენ სხვა სოფლის მიწის ნაკვეთებს.

გადმოსახლების შესახებ სომეხი ავტორის ცნობები:

ბევრ კოლონისტს უცხო გარემოს შეგუება უჭირდა. გადმოსახლებულთა ერთი ნაწილი ახალციხის საფაშოდან კვლავ მშობლიურ არზრუმს უბრუნდებოდა. უკან გადმოსახლებას პირველი სამი წლის განმავლობაში (1830-1833) მასიური ხასიათი ჰქონდა. 1834 წ. ახალციხიდან სომეხთა უკან გაქცევა თანდათან შემცირდა. რაც დრო გადიოდა, სომეხი კოლონისტები თანდათან ეგუებოდნენ სამცხე-ჯავახეთში ცხოვრებას, მტკიცედ მკვიდრდებოდნენ და მხრებს შლიდნენ.

XIX საუკუნის პატრიოტი ქართველები შეშფოთებული ამბობდნენ: ჩვენი წინაპარი მამა-პაპის სისხლით მორწყულ მიწა-წყალს, მთა-ბარს და ტყე-ღრეს გვტაცებენ ხელიდან, ეკლესიებს გვირღვევენ, ხატებს გვიძარცვვენ.

ლტოლვილ სომეხ და სხვა მოძმეთა შევრდომა-შეფარება ქართველობას არც ადრე უარუყვია და არც ახლა უარყოფდა მას. ქართველობა ამას ღებულობდა როგორც დროებით შემოხიზვნას. დადგებოდა დრო, როცა ოსმალეთისაგან შემოხიზნული სომხობა კვლავ თავის სამშობლოს დაუბრუნდებოდა. გაწამებული სომეხი მოახალშენენი უკანვე გადასახლდებოდნენ თავიანთ მამაპაპეულ სამშობლოში (ერზრუმ-ყარს-ბაიაზეთში) და არანაკლებ გაწამებული და უსამართლოდ განდევნილი ქართველი მაჰმადიანები კვლავ მშობლიურ სამცხე-ჯავახეთს დაუბრუნდებოდნენ, თუ ასე მოხდებოდა, მართლაც სამართლიანობა აღდგენილი იქნებოდა და ორივე ერს თავისი მამაპაპეული კერა დაუბრუნდებოდა. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. 1887 წ. როცა ბერლინის ტრაქტატის ძალით ყარსის ვილაიეთი რუსეთს შემოუერთდა, იქ ადრე ჯავახეთიდან გადასახლებული ქართველი მაჰმადიანები ხელახლა გაასახლეს თურქეთის სიღრმეში: მოსალოდნელი იყო, რომ საქართველოში შემოსახლებულ სომხებს მაინც თავიანთ მამაპაპეულ მიწაწყალზე დააბრუნებდნენ, მითუმეტეს, რომ მრავალ სომეხ მოახელშენეს იქით ეწეოდა სამშობლოს სიყვარული. ცარიზმმა ანგარიში არ გაუწია არც ქართველთა და არც სომეხთა სურვილს და ყარსის ოლქის დაცარიელებულ ადგილებში დასასახლებლად მოუწოდა რუს სექტანტებს დუხოზორებსა და მაღაკნებს, აგრეთვე ბერძნებსა და სამსახურგავლილ სალდათებს.

ყველა მათ მიწის საკმაოდ დიდი ფართი ეძლეოდათ, როგორც სახაზინო გლეხებს (ლომსაძე, 2011: 360-362).

სომხურ ტოპონიმურ ლექსიკონში ზოგიერთი სოფლის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია ძველი პერიოდის მიხედვით. მაშინ როდესაც სამცხე-ჯავახეთის სოფლების დიდი უმრავლესობა, კერძოდ, იმ სოფლებისა, სადაც ჩამოსახლებული სომეხი მოსახლეობა ცხოვრობს, ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია მე-20 საუკუნის 60-70-იანი წლების მიხედვით მაგ.: ზარზმის შესახებ ნათქვამია, რომ იქ 1907 წ. ცხოვრობდა 44 აზერბაიჯანელი, ზანავში 1905 წელს – 318, ხევამენში 1907 წელს – 166 აზერბაიჯანელი, ადიგენში 1907 წელს – 464, ანდაში 1907 წელს – 212, არზნეში 1907 წელს – 106 და აზმანში 1907 წელს – 278 აზერბაიჯანელი მოსახლე (ჰაკობიანი..., Հակոբյան... Մելիք Բախუյան, Բարսեղյան, հ. I, II, III, IV, V, Երեւան, 1986; 1988; 1991; 1998; 2001:).

ტერმინი „აზერბაიჯანელი“ ოფიციალურად არ იხმარებოდა 1936 წლამდე და გამოიყენებოდა „თათარი“, რაც მაჰმადიან ქართველსაც აღნიშნავდა.

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეული ატყუებს მკითხველს, იმის საჩვენებლად, რომ ამ სოფელში ქართველები არ ცხოვრობდნენ XX საუკუნის დასაწყისში.

ჩამოთვლილ სოფლებში მე-20 საუკუნის 60-70-იან წლებში ქართული მოსახლეობა ცხოვრობდა, რის შესახებაც „ლექსიკონი“ არაფერს ამბობს.

არტაანიდან გადმოსახლებულ სომხებში, რომლებიც დასახლდნენ კარტიკამში, ხულგუმოსა და ბავრაში, იგულისხმება ველები ქართველები, რომელთა ისტორია ნაწილობრივ შესწავლილიც არის.

ჩილდირის ტბის მახლობლად, დიდი არტაანის რაიონში მდებარე სოფელმა ველმა XVI ს. ბოლოს თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგ მძიმე ბრძოლები გადაიხადა. 1578 წელს ჩილდირის ციხე, თეთრციხე, ქაჯთაციხე, ველისციხე მეზრდოლ მხარეებს შორის ხელიდან ხელში გადადიოდა. ველის მოსახლეობა შესამჩნევად შემცირდა. 1595 წ. თურქების მიერ დაპყრობილ ველში 30 კომლიდა ცხოვრობდა.

ველი იმ გამონაკლის სოფლების რიგს ეკუთვნის, რომელთაც დიდი მსხვერპლის ფასად შეინარჩუნეს ქრისტიანული სარწმუნოება. XVIII ს. დასაწყისში იგი მაჰმადიანურ ოკეანეში დარჩენილ კუნძულს ჰგავდა. 1737 წ. კაპუცინების ორდენის მოძღვრებმა სოფ. ველის მცხოვრებთა ერთი ნაწილი გააკათოლიკეს. რაც დრო

გადიოდა, სოფელი თანდათან კათოლიკურ სარწმუნოებაზე გადადიოდა (ლომსაძე, 2011: 363).

XVIII ს. ბოლოს ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებას ჩამოცილებულ ველელთა სულიერ წინამძღვრობაში ერთიმეორეს ეცილებოდნენ ანტიოქიის პატრიარქი, სომხური კათოლიკური, სომხური გრიგორიანული და ლათინური ეკლესიები.

ველის მცხოვრებთა შორის თანდათან ფეხი მოიკიდა თურქულმა ენამ .

1829 წ. მარტში, როცა დამარცხებულმა აჰმედ ხიმშიაშვილმა ახალციხიდან უკან დაიხია, გზად სოფ. ველს მიუსია თავისი ლაშქარი და საშინლად გაძარცვა.

1829 წ. ზაფხულში ველელები გადმოვიდნენ ჯავახეთს და დასახლდნენ ახალქალაქის გარშემო მუთიბეგ ფალავანდიშვილის საბატონო სოფლებში – ბავრას, ხულგუმოს, კარტიკამს.

1830 წ. ეს სოფლები შეისყიდა ჯერ ზავილეისკიმ, მერე კი ხაზინამ. სოფლებში ჩასახლებულმა ველელებმა უკან წასვლა აღარც მოისურვეს. სწორედ ამ დროს მათ გარშემო ჩამოსახლდნენ არზრუმელი სომხებიც.

5 ახალ სოფელში ჩასახლებულ ველელებს ეკლესიაში კვლავ სომხური რიტი დაუკანონეს. ამგვარ ვითარებაში ჩაყენებული ხალხი თანდათან ივიწყებდა თავის ვინაობას, რადგან წარმომავლობა სხვა ჰქონდათ, ენა სხვა და სარწმუნოება სხვა. XIX საუკუნეში ველელებს სომხური სასულიერო სასწავლებელი გაუხსნეს (ლომსაძე, 2011: 363-365).

§2. ახალციხე და ახალქალაქი ხუთტომეულის მიხედვით

ჩვენ საჭიროდ ჩავთვალეთ წარმოგვედგინა ხუთტომეულის ის ნაწილი, რომელიც ახალციხისა და ახალქალაქის შესახებ გვაწვდის სომხურ ისტორიულ ცნობებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ბევრი რამ სადაოდ მიგვაჩნია, მაინც ვთარგმნეთ და შევიტანეთ ჩვენს შრომაში. ტოპონიმური კუთხით საინტერესოა სახელთა სომხური დაწერილობანი. ასევე მნიშვნელოვანია ზოგიერთი ისტორიული ფაქტი, რომელიც დააინტერესებს ისტორიკოსებს.

ახალციხე. ქალაქი ახალციხე სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში მითითებულია შემდეგი დასახელებებით: **ახალცხა** (აխააღცხა); **ახალციხ** (აխააღცხ); **ახალციხე** (აխააღცხე); **ახასხა** (აխაასხა); **ახლცხა** (აღცხა); **ახსკა** (აღსკა); **აღსიხა** (აღსიღცხა); **სამცხე** (სამცხე); **ოდრხე** (ოდრხე) (ჰაკობიანი., ჯაკიქიან, ოსიპ-ქაქიქიან, ოსიპიან, ხ I, 1986: 106).

სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონში **სამცხეზე** დაწვრილებითი მონაცემები არა გვაქვს. მითითებულია, რომ ის არის სამცხე-საათაბაგო, ვილაიეთი, ციხე დიდი ჰაიქის გუგარქის გუბერნიაში, რომელსაც უწოდებდნენ **ახალცხას** (აღცხა). იხილეთ **ახალციხე** (ჰაკობიანი., ჯაკიქიან, ოსიპ-ქაქიქიან, ოსიპიან, ხ IV, 1998: 490).

როგორც ირკვევა, სომეხი ტოპონიმისტები **სამცხეს (ოდრხეს)** აიგივებენ **ახალციხესთან**, როგორც სინონიმს.

ტოპონიმთა ხუთტომეულში მოცემული ვარიანტები: **ახასხა** (აღაასხა); **ახლცხა** (აღცხა); **ახსკა** (აღსკა), თურქული სიტყვების არმენიზებული ფორმითაა გადმოცემული.

„სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულში, ახალციხეზე გვაქვს ასეთი მონაცემები: ქალაქი **ახალციხე** მდებარეობს თბილისიდან 214 კმ-ის დაშორებით, მდინარე ფოცხოვის ორივე ნაპირზე. ქალაქის ბოლოს ფოცხოვი უერთდება მდინარე მტკვარს. იგი გადაჭიმულია ფაზისის რაიონის ქვაბულიდან ზეკარის გადასასვლელიდან შირაქისაკენ და არარატის გზაზე, რაბათად წოდებულ კლდიან მთაზე. დააარსა ერისთავმა გუარამმა ლომსიანთა ციხე-ქალაქი, რომელიც ძველად შედიოდა გუგარქის გუბერნიაში. ქალაქი აშენდა მე-10–მე-11 ს-ში. მე-12 საუკუნეში იგი თამარ მეფემ განაახლა და უწოდა ახალციხე, რომელიც ქართულად ნიშნავს „ახალ ციხეს“. შემდგომ წლებში ციხის გარშემო დასახლება გაფართოვდა, ქალაქი თანდათან განვითარდა და მოსახლეობას ეწოდათ მესხები, საიდანაც ქვეყანას ეწოდა სამცხე (ქართულად მესხების ქვეყანა). წინათ ე. წ. იშხანების სოფელი. 1236 წელს მონღოლებმა დაიპყრეს და გაანადგურეს ციხე. მე-13–მე-14 საუკუნეებში

საათაბაგო იყო. იგი გახდა პოლიტიკურად და ეკონომიკურად განვითარებული ცენტრი. ეკონომიკური და სამეურნეო საქმიანობა ხელთ ჰქონდათ სომეხ ვაჭრებსა და ხელოსნებს. 1579 წელს მოექცა თურქების ბატონობის ქვეშ. 1828 წელს რუსეთის ჯარებმა პასკევიჩის მეთაურობით თურქები განდევნეს ახალციხიდან, 1830 წელს ყარსიდან. ახალციხისა და ახალქალაქის რაიონში ჩამოსახლეს დაახლოებით 6000 სომეხი ოჯახი, მათგან 2536 მარტო ახალციხეში. მდ. ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირზე სომხებმა დააარსეს ახალი უბანი და სურდათ დაერქმიათ ახალი არზრუმი. პასკევიჩმა უარყო მათი სურვილი და უწოდა პლანი. გარდა ჩამოსახლებულებისა, 1833 წელს ახალციხეში იყო 411 სომეხი, 44 ქართველი, 117 ებრაელი და 24 თურქი ოჯახი. სომხები ვაჭრობასა და ხელოსნობას მისდევდნენ (ოქრომჭედლობას, კერვას, მეიარაღეობას და სხვა). 1851 წ. ჰყავდა 12474, 1874-76 წ. 13300, 1900 წ. 16116 მცხოვრები (მათგან 13000 სომეხი). 1831 წ. ახალციხეში გაიხსნა საოლქო სკოლა რუსული, სომხური და ქართული განყოფილებებით. 1870 წელს ჰქონდა 5 ვაჟთა სამრევლო სკოლა 385 მოსწავლითა და 18 მასწავლებლით, 2 ქალთა სამრევლო სკოლა 122 მოსწავლით და 14 მასწავლებლით. მე-18–მე-19 ს-ში ამიერკავკასიის კათოლიკური ცენტრი იყო. 1917 წლის დეკემბრიდან თურქები 6–თვიანი ხელშეკრულების თანახმად დაეპატრონენ ახალციხეს. 1918 წლიდან გათავისუფლდა და შევიდა საქართველოს შემადგენლობაში. 1940 წელს ჰყავდა 19000 მცხოვრები ქართველები, სომხები და სხვა (ჰაკობიანი., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, h I, 1986: 106).

1926-40 წლებში ახალციხეში მოქმედებდა სომხური სახელმწიფო თეატრი. 1941 წლიდან სომხური დრამატული ჯგუფი. აქვს საშუალო სკოლები, საავადმყოფო, თეატრი, ბიბლიოთეკა 1885 წლიდან გამოდიოდა სხვადასხვა გაზეთი და ჟურნალი. 1930-44 წლებში გამოვიდა რაიონის გაზეთი ქართულ და სომხურ ენებზე.

ძველი ძეგლებიდან ცნობილია ახალციხის ციხე მე-10–მე-11 საუკუნეებისა, იგი ცნობილია თავისი გუმბათით (აშენებული 1752-53 წწ.), სპეციალურად გათლილი ქვით. ცნობილი ეკლესიებია: ჰოვანესის სახელობის ეკლესია, წმინდა მარიამის სახელობის, წმ. სტეფანეს დედა ეკლესია, ერემიანის ეკლესია, რომელიც აშენებულია მე-15 საუკუნეში. იყო ორი ებრაული სინაგოგა. ქალაქიდან ცოტა მოშორებით იყო და

არის საფარის მონასტერი, რომელიც აშენებულია მე-13 საუკუნეში. აქ არის ეკლესია და რამდენიმე წმინდა სალოცავი.

ქალაქი 1828 წელს შედიოდა ახალციხის საფაშოში, ხოლო 1829 წლიდან რუსეთის სახელმწიფოში. ქართველები მას უწოდებენ ასევე სამცხეს, რომელიც მეზობელ აჭარასთან ერთად არტაშეს I-ის მეფობის დროს (ჩვ.წ.ად. 185) შეუერთდა დიდ ჰაიქს და შექმნა ადმინისტრაციული ნაწილი გოდერძის სახელობის. (ჩვ. წ. ად. 37 წ.) სამცხე შემოუერთდა საქართველოს. მისმა ამირსპასალარმა სარგის ჯაყელმა 1266 წ. მონღოლების დახმარებით ახალციხე გამოყო საქართველოდან და აქცია დამოუკიდებელ სამთავროდ. მე-14 საუკუნეში სამცხე საათაბაგო იყო. 1625 წლის ბოლომდე იყო ნახევრად დამოუკიდებელი. 1840 წელს შევიდა ზემო იმერეთის მხარეში. იგი დაყოფილი იყო ქობლიანის, აწყურის და ურაველის ქვერაიონებად. აქვს მოსავლიანი მიწები, სუფთა ჰაერი და სამკურნალო წყლები. მე-20 საუკუნის დასაწყისში ჰქონდა 185 სოფელი. 60-ზე მეტი სომხებით იყო დასახლებული. ადრიდანვე მოსახლეობის უმრავლესობას სომხები და ქართველები შეადგენდნენ. 1891 წლის მონაცემებით ჰყავდა 15914 მცხოვრები. აქედან 12495 – სომეხი, ქართველი და რუსი – 782, ლატვიელი – 97, ებრაელი – 2540. I მსოფლიო ომის შემდეგ მოსახლეობის რაოდენობა იყო 93441. აქედან 25473 – სომეხი, რუსი – 789, ქართველი – 7840, ქურთი – 1981, თურქი, მაჰმადიანი და სხვა ერი – 50756. ახალციხე ჩრდ-აღმ. ესაზღვრება საქართველოს სხვა მხარეებს, სამხრეთიდან ყარსის ოლქს, სამხრეთ-დასავლეთიდან არზრუმის ოლქს, დასავლეთიდან – ლაზეთს. აქ მოედინება ჭოროხის, შავშეთის, არდაჰანისა და პარხარის შენაკადები (ჰაკობიანი., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, h I, 1986: 107).

წინათ ოლქის ცენტრი ჩილდირი იყო. მისი განადგურების შემდეგ მთავარი ქალაქი გახდა ახალციხე, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა 24 ოლქი: ახალციხე, ნარიმანი, ოლთისი, ფანასკერტი, თავსკერტი, ჩილდირი, ჯავახეთი, აწყური, ფოცხოვი, შავშეთი, ზემო და ქვემო იმერხევი, არტანუჯი, არტაანი, ართვინი, ზემო და ქვემო აჭარა, თრიალეთი, პარხალი, კისკიმი და სხვა. მცხოვრებლები სომხები იყვნენ. შემდეგ დამკვიდრდნენ ქართველები და თურქები. 1870 წელს იყო 39 ქალთა და ვაჟთა სამრევლო სკოლა, 1610 მოსწავლით და 71 მასწავლებლით. სოფლებში იყო 30-მდე სკოლა 953 მოსწავლით და 71 მასწავლებლით.

წინათ სამცხეს ეწოდებოდა **ოდრხე**, რაიონის მეორე ქალაქია **ვალე**. ვალის 49 სოფლიდან 15 სომხებითაა დასახლებული. ეს სოფლებია: წყალთბილა, სხვილისი, სამელი, ნაოხრები, წინუბანი, ჯულდა, აბათხევი, დიდი პამაჯი, პატარა პამაჯი, წყრუთი, წირა, ყულაღისი, ორალი, ხაკი, ჭაჭარაქი. 1828 წელს ყარსის რაიონიდან აქ გადმოსახლდა 2536 ოჯახი, დაახლოებით 13000 სომეხი მცხოვრები. რაიონში არის 52 განათლების ცენტრი (18 სომხური) სკოლა, საავადმყოფო, თეატრი, მუზეუმი.

1966 წლის მონაცემებით არსებობდა შემდეგი სოფლები: აბათხევი, აბი, აგარა, აწყური, ანდა, ანი, ანდრიაწმინდა, ბოგა, გიორგიწმინდა, ღრელი, გურკელი, დიატომიტი, ზიკილია, ელიაწმინდა, ივლიტა, ხეოთი, ხაკი, წახვეთი, წინუბანი, წკარმა, წირა, წღალთბილა, წღრუთი, წნისი, კლდე, ყულაღისი, ჭაჭარაქი, მინაძე, მიქელწმინდა, მუგარეთი, მუსხი, ნაოხრები, შურდო, ჭვინთა, დიდი პამაჯი, პატარა პამაჯი, პერსა, ჯულგა, საყუნეთი, სამელი, სხვილისი, ტატანისი, თისელი, ტყემლანა, ურაველი, ორალი (ჰაკობიანი., ჯაკიფიან, შელიქ-ჩაქიუან, ჩაჩუხიუან, h I, 1986: 108-109).

ქართული წყაროების მიხედვით ვიცით, რომ ახალციხე ნამდვილად ქართული სახელია. ისტორიულ წყაროებში ვიდრე ახალციხეს უწოდებდნენ, მას **ლომსია** ერქვა.

ახალქალაქი. ქალაქი ახალქალაქი სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში მოიხსენიება **ალახ** (ალაქ), **ახალ** (ახალ), **ახალგოლარ** (ახალცილარ), **ახალგორ** (ახალციორ), **ახალქალექ** (ახალქალექ), **ახალქალაქ** (ახალქალაქ), **ახალქელექ** (ახალქელექ), **ახალქალაქ** (ახალქალაქ), **ახალქალაქი** (ახალქალაქი), **ახლქელექ** (ახლქელექ) **ნორ ქალაქ** (ნორ ქალაქ) სახელწოდებებით (ჰაკობიანი., ჯაკიფიან, შელიქ-ჩაქიუან, ჩაჩუხიუან, h I, 1986: 109).

ტოპონიმთა ხუთტომეულში მოცემული **ალახ** (ალაქ), **ახალ** (ახალ) ფორმები არის ახალქალაქის შემოკლებული ქართული ვარიანტები.

ახალგორ (ახალციორ), ამ მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ამ ქალაქს ჰქონდა სინონიმური სახელი (ახალი გორი). **ახალგოლარ** (ახალცილარ) სახელში (არ) არის თურქული ვარიანტის მრ. რ. მაწარმოებელი.

ახალქალაქ (ახალქალაქ), **ახალქალექ** (ახალქალექ), **ახალქელექ** (ახალქელექ), ეს არის ქართულ სახელთან მაქსიმალურად ახლოს მდგომი სომხური ვარიანტები, მათგან ყველაზე მეტი არმენიზებული ვარიანტი არის **ახალქალაქ** იმიტომ რომ **ლ**

თანხმოვანი გადმოცემულია ღ თანხმოვნით, ხოლო ახალქელაქ (Ахалцхелѣ), ახალქალაქ (Ахалцхалѣ) სახელებში ეს გამოწვეული უნდა იყოს თურქული ენის ზეგავლენით.

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში ახალქალაქი მოხსენიებულია ნორ ქალაქ - ის (სოი ქაღაქ) ფორმით. ნორ ქართულად ნიშნავს ახალს. ჯავახეთის სომხურ სოფელთა ახალ უბნებს ყველას ნორაშენი ჰქვია. ზოგიერთ უბნის სახელწოდებას დიალექტური ფორმითაც ხმარობენ მაგ.: თაზაქალაქ (ახალი ქალაქი) თაზა სომხური დიალექტური ფორმაა, რომელიც ნიშნავს ახალს.

სომეხი ტოპონიმისტები აღნიშნავენ, რომ ახალქალაქი სპარსულად ნიშნავს „თეთრ ქალაქს“, ხოლო ქართულად „ახალ ქალაქს“ სახელწოდებებით (ჰაკობიანი., ჯაკიფიას, შხიჰ-ჩაჩუას, ჩაჩუხიას, ხ I, 1986: 111).

ახალქალაქის ეტიმოლოგიაზე საუბრობს ჰრ. აჭარიანი თავის ლექსიკონში, რომლის მიხედვით „ქალაქი ერქვა ასურეთის დედაქალაქს, გაშენებული იყო ნინუანიდან სამხრეთისაკენ ტიგროსზე და ხალდების დროს მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ასურეთის ცხოვრებაში“ (ჰრ. აჭარიანი, ჯრ. ადამიას, ჯაქსენს არმასთასის ჩაჩუას, ხ I, 1979: 542).

ქალაქს ასევე უკავშირებენ არაბულ gala – „სიმაგრე“ (ჰრ. აჭარიანი., ჯრ. ადამიას, ჯაქსენს არმასთასის ჩაჩუას, ხ I, 1979: 543).

„სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულში ახალქალაქის შესახებ მოცემულია ასეთი მონაცემები, რომ ქალაქი მდებარეობს ჯავახეთის მტკვრის მარცხენა სანაპიროს მაღლობზე. ტყეები ნაკლებადაა, მაგრამ ტბები უხვადაა (ლევანი, მრუდე ტბა, ზრესი, ხოზაფინი, სამსარი და სხვა). ადრე რაიონი შედიოდა დიდი ჰაიქის გუგარქის ქვეყანაში, ეკავა ჯავახეთის ოლქის ერთი ნაწილი. 387 წელს ჯავახეთი შეუერთდა ქართულ საოლქოს. მე-9 საუკუნეში ჯავახეთის სამხრეთი ნაწილი – გოგაშენი შეუერთდა ბაგრატიანთა სომხურ სამეფოს. 1065 წელს თურქ-სელჩუკებმა დაიპყრეს ახალქალაქი. 1266 წელს ახალქალაქის რაიონი და ახალციხე გაერთიანდა, შეიქმნა სამცხე-საათაბაგოს ნახევრად დამოუკიდებელი სამთავროდ. 1637 წელს იგი დაიპყრეს თურქებმა და შექმნეს ახალციხის გუბერნიის ახალქალაქის მაზრა. 1828 წელს რუსეთის ჯარებმა დაიპყრეს ახალქალაქი, ხოლო 1829 წელს საბოლოოდ შეუერთეს რუსეთს. 1829-30 წლებში

კარინიდან, არდაჰანიდან და ხნუსიდან ჩამოსახლებულმა სომხებმა შექმნეს ახალქალაქისა და მის გარშემო მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი და დააარსეს 50 სოფელი. მოსახლეობის რაოდენობა იყო 75000, მათ შორის 90,8% სომხები, ხოლო 5,7% ქართველები, 3,5% სხვა ერი, ეს არის 1970 წლის მონაცემებით. 1966 წლიდან რაიონში იყო შემდეგი სოფლები: აბული, აგანა, აზავრეთი, აზმანა, ალათუმანი, ალასტანი, აფნია, არაგოვა, ბალხო, ბავრა, ბარალეთი, ბეჟანო, ბზავეტი, ბოღალი, ბუღაშენი, ბურნაშეთი, გოგაშენი, გოკიო, გომანი, გულუკამი, დადეში, დამკალა, დაფნია, დილისკა, ერინჯა, ზაქვი, თახჩა, თოთხამი, იხტილა, ლომა-ტურცხი, ხანდო,

ხავეთი, ხოსპია, ხორენია, ხულგუმა, კარწახი, კარტიკამი, კიროვაკანი, კოთელია, კორხი, კოჩიო, კუმურგა, ჰოკამი, ლადო, მაჭატია, მარტუნი, მერენია, მიასნიკიანი, მოდეგა, მურჯახეთი, ჩამძვრალა, ჩუნჩხა, პტენა, დიდი სამსარი, პ-ატარა სამსარი, სირკვა, სულდა, ვაჩიანი, ვარევანი, ტრკნა, ტურცხი, ქარსები, ოლავერდი, ორჯა, ფილიპოვკა (ჰაკობიანი., ჯასიქიუსი, შხიქ-ჩაქიუსი, ჩაჩიუსი, h I, 1986: 111).

ძველად აქ გადიოდა ახალციხე – კუმაირის ვადარშაპატისაკენ მიმავალი მთავარი გზა. ქართველი მეფეების გიორგისა და დავითის მეფობის დროს 1008-1012 და 1044-1047 აშენდა მრავალი ციხე-სიმაგრე და კოშკი. ქალაქი მე-11–მე-12 საუკუნეებში გადაიქცა ძლიერ ციხედ. მე-12–მე-14 საუკუნეებში ჯავახეთი ზაქარიანელების მემკვიდრეობითი ადგილ-მამული იყო. 1637 წელს დაიპყრეს თურქებმა, 1772 წელს დაიბრუნა ერეკლე მეფემ, 1828 წელს რუსების ხელშია, 1829 წლის სექტემბერში ახალქალაქი და მისი რაიონები შეუერთდნენ რუსეთს. ომის დროს განადგურდა ქალაქი. 1829-1830 წელს მის მიმდებარე რაიონებში დასახლდნენ ყარსიდან, არდაჰანიდან და ხნუსიდან ჩამოსახლებული სომხები. 1831 წელს ახალციხეში ჩამოსახლებულთა ერთი ნაწილი გადმოსახლდა ახალქალაქში. მათ ციხის ნანგრევებთან დააარსეს ახალი ქალაქი. რაიონის ძველმა ხელოსნებმა ადადგინეს სახელოსნოები, მანუფაქტურები და შეუდგნენ მუშაობას. ქალაქში ამუშავდა დაახლოებით 19 სახელოსნო (ოქრომჭედლობა, ტყავის, სამკერვალო და სხვა). 1860 წელს ახალქალაქის რაიონში იყო 2967 მცხოვრები, 1893 წელს 4303 მცხოვრები, აქედან 4084 სომეხი.

ახალქალაქის ჯვრის ეკლესია აშენდა 1865 წელს. ეკლესიის გვერდით მოქმედებდა მესროპის ვაჟთა (დააარსდა 1836 წ.) და სანდხტიანის ქალთა სკოლები. 1889 წელს

ახალქალაქში გაიხსნა სასწავლებელი. ახალქალაქი მოიხსენიება სხვადასხვა სახელით. სპარსულად „თეთრი ქალაქი“, ქართულად „ახალი ქალაქი“. გათხრების შედეგად აღმოჩენილია ქალაქისა და ციხის უძველესი ნანგრევები, ეკლესიები და სასაფლაოები. ასევე 1294, 1362, 1451 წლების წარწერები. ქალაქში საკუთარი სახლები 1 ან 2 სართულიანია, სახელმწიფო ბინები კი 3 ან 4 სართულიანი. სასმელი წყალი ძალიან ცივია, იგი 7 კმ-ის სიშორიდანაა მოყვანილი. 1969 წელს ჰყავდა 12500 მცხოვრები, 97% სომეხი, დანარჩენი ქართველი და სხვა (ჰაკობიანი..., ჯაყიქიან, შელიქ-ჩაქიქიან, ჩაქიქიან, 1986: 110-111).

„რაიონში არის 75 განათლების ცენტრი, სკოლა-ინტერნატი, მუსიკალური სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, მუზეუმი, სასტუმრო. 1916 წლიდან გამოდიოდა გაზეთი „ჯავახი“. 1934 წლიდან გაზეთი „ფაროსი“ (ერთი გვერდი ქართული, 3 სომხური).

ახალქალაქში არის შემდეგი ტბები: ფარვანა, დუმანი, ტაბაწყური, საღამო, ხოზაფინი, ხანჩალი და სხვა.

რაიონში გადარჩენილი ისტორიული ძეგლებიდან აღსანიშნავია აბულის ეკლესია (მე-10 ს.), ზრესკის უდაბნო, ბარალეთის ეკლესია (მე-11 ს.), ახალქალაქის ციხე (ჰაკობიანი..., ჯაყიქიან, შელიქ-ჩაქიქიან, ჩაქიქიან, 1986: 111-112).

§3. სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა განსხვავებული ტრანსკრიფციის სახელები

დღევანდელი სომხური მოსახლეობა სამცხე-ჯავახეთში გაჩნდა 1830 წლიდან. 1828 წელს პასკევიჩის მეთაურობით რუსებმა აიღეს ახალციხის საფაშო და იგი რუსეთს შემოუერთეს. მაშინვე დაიწყო ადგილობრივი მოსახლეობის გადასახლება და სწორედ მათ ადგილზე ჩამოასახლეს სომხები ყარსის, არზრუმის და ბაიაზეთის ვილაიეთებიდან. ეს პროცესი განსაკუთრებით შეეხო ჯავახეთს. 1828-30 წლებში მთლიანად დაიცალა ჯავახეთი მაჰმადიანი ქართველი მოსახლეობისაგან. გადასახლებულმა ქართველებმა თან წაიღეს ადგილთა სახელწოდებანი, ამიტომ მათ ნაცვლად გადმოსახლებულმა სომხებმა ბევრ ხევს, მთას, სოფელს თავიანთი სახელწოდებანი დაარქვეს, რამაც გამოიწვია ტოპონიმთა ფონეტიკური ცვლილება.

გარდა ამისა, სომეხთ ჩამოსახლების შემდგომ ფონეტიკურად შეიცვალა იმ გეოგრაფიული ობიექტების სახელები, რომლებიც კოლონისტი სომხებისათვის ცნობილი ხდებოდა ადგილობრივ ქართველთაგან. ეს ფონეტიკური ცვლილებანი უფრო მეტად გამოწვეულია იმით, რომ სომხურ ენას ზოგიერთი ბგერა ქართულისაგან განსხვავებით არა აქვს. მაგ.: ყ თანხმოვანი, რომელსაც სომხური მოსახლეობა წარმოთქვამს ღ ბგერით. მაგ.: აზღურ, წღალთბილა, ღულალის, წულრუთ და სხვა. ზოგიერთი ბგერათაცვლილება გამოწვეულია იმითაც, რომ მოსახლეობას უჭირს მჟღერი თანხმოვნების წარმოთქმა. გარდა ამისა ფონეტიკურ ცვლილებაზე გავლენას მესამე (თურქული ან რუსული) ენაც ახდენს.

ქართულსა და სომხურს განსხვავებული ფონემატური სტრუქტურა აქვს. სომხურ ენაში არის 39 ფონემა, აქედან 6 ხმოვანია, რომლის გამოსახატავად 8 ნიშანი იხმარება. ეს ნიშნებია: ա (ა), ե (იე), է (ე), լ, ի (ი), ո (ვო), ու (უ), օ (ო). ენაში გამოიყენება მხოლოდ შემდეგი ხმოვნები: ա (ა), է(ე), լ, ի (ი), ու (უ), օ (ო). ეს შეუსაბამობა წერასა და გამოთქმას შორის გამოწვეულია იმით, რომ ე და ო გამოხატულია ორ-ორი ნიშნით: ե//է და ո//օ. პირველი ორი ե//է ნიშანი მხოლოდ იმით განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ ե სიტყვის თავში იკითხება როგორც ქე (ჟე), სხვა შემთხვევაში როგორც ე (იე) თვითონ ე კი ამჟამად იწერება მხოლოდ სიტყვის თავში და იკითხება ყოველთვის მხოლოდ როგორც ე (ე). ასევე ո//օ ერთმანეთისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ ո(ო) სიტყვის თავში იკითხება როგორც ქო (ვო), სხვა შემთხვევაში ორივე იკითხება ო-დ. ო კი იკითხება როგორც მარტივი ხმოვანი ო (ო) და ამჟამად იწერება მხოლოდ სიტყვის თავში.

სომხურ ენას არ უყვარს თანხმოვნების თავმოყრა. ერთად მოხვედრილ თანხმოვნებს შორის ყოველთვის ისმის თანხმოვანთგამყარი ხმოვანი լ. იგი გვხვდება სიტყვის თავშიც (და შუაშიც) მხოლოდ თანხმოვნების წინ. სიტყვის შიგნით լ არ იწერება, მაგრამ გამოითქმის ყოველთვის, როდესაც თანხმოვნები მოიყრის თავს. ამის გამოა, რომ სიტყვის გადატანისას შეიძლება სტრიქონში დავტოვოთ ან გადავიტანოთ ერთი თანხმოვანიც კი, მაგრამ მის გვერდით დაიწერება լ, რომელიც გამოთქმაში გვაქვს.

თანხმოვანთა წაკითხვის დროს მჟღერი ხშულები – ք (ბ), գ (გ), դ (დ), ժ (ძ), ջ (ჯ) ყრუ ფშვინვიერებად გამოითქმის լ თანხმოვნის შემდეგ ხმოვნის წინ ყოველთვის,

მაგრამ ზოგჯერ ხმოვნებს შორისაც, აგრეთვე მ (მ), ნ (ნ)-ს შემდეგ ხმოვნის წინ, ან მ (მ), ნ (ნ)-ს წინ. ღ (გ) > ჟ (ქ); ჟ (დ) > ზ (თ); ლ (ლ) > გ (ც); ჯ (ჯ) > ზ (ზ).

იგივე მჟღერი ხშულები ზოგჯერ ჟ (ლ)-ს შემდეგაც ყრუვდებიან (უმეტესად ყრუ ფშვინვიერად იქცევიან, იშვიათად – ყრუ მკვეთრად), მაგრამ ასეთ შემთხვევაში თვით ჟ (ლ)-ც დაყრუებულია ჟ (ლ)-დ.

სომხურ ენაში არის ორი რ, მაგარი რ (რ) და რბილი რ (რ). ამათგან სიტყვის ფუძეში ნ (ნ)-ს წინ მხოლოდ რ გვხვდება.

ახალ სომხურში ქ თანხმოვანია, ძირითადად ხმოვანთა გასაყარად გამოიყენება და ამ მიზნით იწერება მხოლოდ ა (ა) და ი (ვო) ხმოვნების შემდეგ. ყველა შემთხვევაში ორი ხმოვანი ერთად იწერება ქ(ა) -ს გარეშე, თუმცა მათ შორის ყოველთვის გამოითქმის იგი.

სომხური ენის ბგერითი სისტემა ქართულისაგან ძალიან უმნიშვნელოდ განსხვავდება. განსაკუთრებით თანხმოვნებში სრული დამთხვევაა. ქართულივით მასაც მოეპოვება ხშულთა სამეულეზრევი სისტემა:

ბ (ბ), პ (პ), ჟ (გ); გ (გ), ლ (ვ), ჟ (ქ); ჟ (დ), მ (ტ), ზ (თ),

ლ (ლ), ზ (წ), გ (ც), ჯ (ჯ), ლ (ჭ), ზ (ზ).

წყვილეულებითაც არ განსხვავდება ქართულისაგან.

ჟა (ზს), ჟჟ (ჟშ), ჟჟა (ღხ),

ცალეულებითაც მცირედ განსხვავდება ქართულისაგან (ორი რ-თი):

მ (მ), ნ (ნ), ლ (ლ), რ (რ), რ (კომტი რ), ქ (ა), ჰ (ჰ).

ახლა განვიხილოთ „სომხეთისა და მიმდებარე რაიონების ტოპონიმური ლექსიკონის“ ხუთტომეულში წარმოდგენილი სამცხე-ჯავახეთის სახელები, რომელთაც ქართული წარმოთქმისაგან განსხვავებული ტრანსკრიფცია აქვთ.

ეს სახელებია: ადიგენი – ადიგონ // ადიგაუნ; აწყური – აწღორ // აზღორ; აწყვიტა – აცკვითა; აფნია – აფნია // აპნია; დამკალი – დანკალი // დამღალი; ეფრემოვკა – ეფრემოვკა // ეფრემოვქა; სამელი – საზილ // საზალ // საზელი; სათხე – სატხა // სატლა; ტატანისი – თათანის; ტოლოში – თოლოში; ფოკა – პოგა // პოკა; ფერსა – პერსა; ყულალისი – ლულალის // კულალის // ლულალუ; წყრუთი – წულრუთ // წულუტ // წულრუტ // ცხრუტ // ცკრუტი; წყალთბილა – წყალთბილა // წღარტბილა // ცღალთბილა // წღალტბილა // წკალტბილა; ჭაჭარაქი – ჭაჭარაკ // ჩეჩერეკ.

ადიგენი. სომხური ხუთტომეულის მიხედვით ეს სოფელი მოცემულია ადიგონ //ადიგიუნ ფორმით. ხუთტომეულში ამ სოფლის შესახებ შემდეგი წერია: იგი მდებარეობს ქ. ახალციხიდან დაახლოებით 25 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 464 აზერბაიჯანელი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքսեղյան; h. I; 1986: 34).

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში მცდარად არის მითითებული, რომ ადიგენში ცხოვრობდა „აზერბაიჯანელი“ მოსახლეობა. აზერბაიჯანელები ამ რაიონში არ ცხოვრობდნენ არასოდეს. ისინი გამუსლიმებული ქართველები არიან.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფ. ადიგენის გადათურქულებული ფორმაა „ადიგენი“. ირკვევა, რომ ამ სოფლის ქართული სახელია ადიგენი. ეს დასტურდება ქართული ხალხური ლექსით:

„წამოვიდნენ, მთა გარდმოვლეს, ახლდათ სხვანიც ამაგთარი,
ადიგენს საუზმე ჭამეს და მეიდანსა – სამხარი“.

სამცხე-ჯავახეთში თურქული ენის პოზიციების გამდიერებასთან დაკავშირებით გეოგრაფიული ნომენკლატურის თურქიზაციაც დაიწყო. კერძოდ „ადიგენ“ სიტყვაში პირველმა „ა“ ხმოვანმა, ალბათ მომდევნო წინა რიგის ხმოვნის გავლენით „ა“ მოგვცა, ხოლო „ვე“ კომპლექსმა კი გამარტივებული „ო ხმოვანი – „ადიგ“ ონ. ასევე ადგილობრივი მკვიდრები (ქართველები) თურქულ „ო ხმოვანს „ვე“ კომპლექსით შეცვლიან ხოლმე. სამცხე-საათაბაგოს თურქულ მეტყველებაში, მაგალითად, ქართულმა „ნაღველ“ სიტყვამ, ნაღ“ოლ“ა მოგვცა და სხვ. ამრიგად, სავსებით ბუნებრივად გვეჩვენება ქართ. ადიგენ სიტყვა რომ თურქულში „ადიგ“ონად გარდატეხილიყო (ჯიქია, 1958: 159-160).

აშკარაა, რომ თურქული ფორმა იქცა სომხურის ამოსავლად.

დღეს სოფ. ადიგენი ახალციხის რაიონში ადიგენის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც აერთიანებს გორგულ, ოსიეთ და წრე სოფლებს: ცალკეა სოფ. ადიგენი; ის ჩრდილო-დასავლეთითაა სარაიონო ცენტრიდან, საკმაოდ მაღალ ფერდობზე. ადიგენის იმ ადგილს, სადაც ახლა სარაიონო ცენტრია, ადრე რაბათი ერქვა; ეს არის ქვაბლიანის მარცხენა ნაპირას სოფ. გორგულის პირდაპირ მდებარე პუნქტი (ჯიქია, 1958: 160).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით, დაბა ადიგენი მდებარეობს ახალციხის ქვაბულში მდ. ქვაბლიანის მარცხენა ნაპირზე, ახალციხიდან 31 კმ-ის დაშორებით, ხოლო თბილისიდან 245 კმ-ის დაშორებით. ადიგენის მიდამოებში არის XIV ს. ჭულის გუმბათიანი ეკლესია სამწირველოთი და სამრეკლოთი. აქ არის ზანავის ციხე (ქსე, 1975: 91).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ადიგენში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

ივანე სულთანის ძე	ზაქარა ძმა მისი
ვარძელ ძმა მისი	ზაქუტა ივანეს ძე
როსტევან ძმა მისი	საბა ფრიდონის ძე
საბია ძმა მისი	აგულა
გოგიჩა ძე მისი	გოგიჩა ზაქარას ძე
გოგიძა ძე მისი	გოგიჩა სალიდას ძე
ნიკოლოზ სამარის ძე	ქერაფინას შვილიშვილი
პაპა ძმა მისი	ივანე გოგიჩას ძე
ივანე ნასყიდას ძე	სახელად ზუზა

„დავთარში“ შეტანილი გვარსახელები ადასტურებენ იმას, რომ ადიგენი ნამდვილად ქართული სახელია (ჯიქია, 1941: 118).

აწყური. სომხურ ტოპონიმიაში მოხსენიებულია **აწღორ//აზღორ** ფორმებით. ტოპონიმთა ხუთტომეულში წერია: იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ახალციხიდან 20-კმ-ის დაშორებით. მე-19 საუკუნის ბოლოს სომეხ ტოპონიმისტთა მიხედვით, ჰყავდა 100 აზერბაიჯანელი და სომეხი მცხოვრები. აქ შემორჩენილია ციხის ნანგრევები მაღალ მთაზე, ამჟამად ამ ადგილზე მდებარეობს სოფელი. 1907 წელს ჰყავდა 3531 მცხოვრები, აქედან ნაწილი აზერბაიჯანელი და ნაწილი სომეხი. აზღორ ციხის გარდა, აქ არის უზარმაზარი ეკლესია და ღვთისმშობლის სახელობის სამლოცველო (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 47; 128).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით სოფელი აწყური მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ვაკე ტერასაზე, მტკვრის ორივე ნაპირას, მდინარე აბანოსღელის შესართავთან. ზ. დ. 900 მ., ახალციხიდან 22 კმ-ის დაშორებით. იგი საქართველოს

ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი იყო. ადრე სოსანგეთი რქმევია. ქართულ წყაროებში აწყურის სახელითაც გვხვდება, მატიანეში პირველად XI ს. შუა წლებში იხსენიება. ქართული წყაროების თანახმად, ბიზანტიის კეისარ ჰერაკლეს ლაშქრობის დროს (VII ს.) აქ საყდარი აუგიათ, რომელიც XII-XVI სს. სამცხის საეკლესიო ცენტრი გამხდარა. ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში აწყური სამცხის პოლიტიკური ცენტრი იყო. XVI ს. II ნახევარში აწყური ოსმალებმა დაიკავეს. 1829 წელს ანდრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებით განთავისუფლდა ოსმალთა ბატონობისაგან და შევიდა ახლადშექმნილი ახალციხის მაზრაში.

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ თანახმად, უკვე გრიგოლის დროს, VIII-IX სს-ში არსებობდა აწყურის საეპისკოპოსო ტაძარი. დღეისათვის აწყურის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ღვთისმშობლის გუმბათოვანი ტაძრის ნანგრევები. აწყურის ტაძარი ბევრჯერ დაზიანებულა მიწისძვრებით და კვლავ აღუდგენიათ. ოსმალთა ბატონობის ბოლო წლებში საბოლოოდ დანგრეულა. იქვე მახლობლად აღმართულია აწყურის ციხე. შემორჩენილია აგრეთვე X-XIII სს. ეკლესიის ნანგრევები, სლესის ციხე (ქსე, 1977: 77).

ტოპონიმთა ეტიმოლოგიის არასწორი ინტერპრეტაცია ხშირად უხერხულ მდგომარეობაში აგდებს ზოგიერთ მეცნიერს. აწყურის ეტიმოლოგიითა და მისი გაყალბებით დაინტერესებულნი იყვნენ არა მარტო სომეხი ტოპონიმისტები, არამედ სხვა მეცნიერებიც.

ს. ჯიქია ამბობს, რომ „აწყურ“ სიტყვის თურქულად გადმოცემისას სრული კანონზომიერება გვაქვს: სიტყვის ორივე მკვეთრი წ და ყ თანხმოვანი შესაბამისი რიგის მჟღერი (ზ და ღ) თანხმოვნებითაა აღნიშნული. ასევეა ეს სიტყვა ტრანსკრიპირებული XVII საუკუნის ცნობილი თურქი ისტორიკოსისა და გეოგრაფოსის ჰაჯი ხალიფას მიერ, რომელიც აწყურზე შემდეგს ამბობს: აწყური ციხეა, რომელიც მდებარეობს პეტრეს უღელტეხილის აქეთა მხარეზე, მდინარე მტკვარზე. ჰამერის მიერ მოყვანილ აწყურის სახელწოდებებში Asghur თურქული ვარიანტის ტრანსკრიფცია უნდა იყოს, ხოლო Atskur – ში ქართული აწყური უნდა იყოს გადაცემული (ts=წ და kh=ყ). დანარჩენი ვარიანტებიც ქართული „აწყურის“ უცხოური დამახინჯებები უნდა იყოს. როგორც დიალექტური ფაქტი ჩაწერილი მაქვს აგრეთვე აზღურ-ის უფრო გადათურქულებული ფორმა – აღზურ.

ს. ჯიქიას მონაცემებით „აწყური“-ს უფრო ძველი ფორმა უნდა იყოს „აწყური“, ან აწყვერი ან აწყუჭრი, აქედან კიდევ მ-აწყვერ-ელ-ი და სხვ. არქივისეული სიებიც Ацхвер ფორმას იძლევა. ხალხური სიტყვიერების მასალების მიხედვით, ადგილზე, ხალხშიც დასტურდება აწყვერ ფორმა: „აწყვერს მოვა წინა ჯარი“, „აწყვრითგანა გარდავიდა“, „აწყვრის ციხეს შემოადგა“. „ცხოვრებაჲ გრიგოლ ხანძთელისაჲ“ -ში, რომ „აწყურ“ ფორმა არ გვქონდეს, კაცი იფიქრებდა, რომ „აწყურ“-ი თურქობის შემდეგ გაჩენილი ფორმაა (ქართულივე „ვე“ კომპლექსის „უ“-დ გამარტივება; ცხუმი – გადათურქულებული „სუხუმი“). კ. ზისერმანით 1870 წ. აწყურის მოსახლეობა შედგებოდა 178 კომლისაგან.

დღევანდელი ახალციხის რაიონში აწყური სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც სოფ. აწყურის გარდა აერთიანებს ტყემლანა და თისელ სოფლებს (ჯიქია, 1958: 121-122).

აზერბაიჯანელი მეცნიერი ა. იუნუსოვი არ მიუთითებს, საიდან აიღო ფორმა Азгури (არ არის გამორიცხული, რომ თავადვე შექმნა), რომელშიც გამოყოფს гур-ს და მას უკავშირებს თურქული მოდგმის ტომებს – საბირებს, რომლებიც თურმე მაინცდამაინც აწყურში ცხოვრობდნენ IV-VI საუკუნეებში. მათ დაარქვეს აწყურს სახელი. гур-ს კი გამოყოფს, მაგრამ, რადგან მისთვის სასურველ ფორმას ყოფს 2 ნაწილად, აღარაფერს ამბობს Аз – ნაწილზე. ეტყობა, მასში გულისხმობს Азербайджан-ს, რომლის შემოკლებასაც წარმოადგენს Аз – ელემენტი.

მისი აზრით, Азгур-ის ქართული ვარიანტი არის Ацкури. ოღონდ არაფერს ამბობს, რატომ დასჭირდათ ქართველებს Азгури-ის Ацкур-ად ქცევა. ქართულ ენას აქვს შესაძლებლობა (განსხვავებით აზერბაიჯანულისგან, რომელიც ვერავითარ შემთხვევაში ვერ შეძლებს აწყურის წარმოთქმას), წარმოთქვას აზგურიც და აცკურიც, მაგრამ არ სჭირდება, რადგან ეს ფორმები მეორადია, ერთი მოგონილია, ხოლო მეორე (აცკური) რუსული ტრანსკრიფციის შედეგია და მას ქართულთან არავითარი კავშირი არა აქვს (ბერიძე, 2011: 4-5).

სომეხი მეცნიერი ა. სანოსიანი ამბობს: Топоним Ацкур несомненно армянского происхождения. Как мы полагаем, это сложное слово состоящее из корней Ац и Кур (Саносян, 2006: 35). იქვე მიუთითებს, რომ Ацкур-ის გაქართულებული ფორმა Аскурет(ი) თუ Сокурет(ი) დადასტურებულია ქართულ საისტორიო წყაროებში. ეს

არის რეალური ფაქტების დამახინჯება, რადგან ქართულ სინამდვილეში აწყურს აქვს რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტი თავისი არსებობის განმავლობაში: აწყური, აწყვერი, აწყური.

ა. სანოსიანის აზრით, მხოლოდ სომხები ცხოვრობდნენ აწყურში და მათვე დაარქვეს სახელი ამ ადგილს.

ბ. ბერიძე წერს, რომ ამ ორი მეცნიერის მიერ შემოთავაზებული მცდარი ეტიმოლოგიები ამახინჯებს ისტორიას, ქართველებისათვის ადგილს არ ტოვებს. ორივესათვის მთავარი ფონეტიკური პრობლემა არის ყ ბგერა, რომელიც ამ ტოპონიმის ფუძეში უმნიშვნელო როლს არ ასრულებს. ეს ბგერა არც სომხურს, არც აზერბაიჯანულს, არც სხვა თურქულ ენებს ფონემის სახით არ გააჩნიათ. ამიტომაც მათი ეტიმოლოგიის მთავარი შეცდომა არის ის, რომ ყრ – არასოდეს ყოფილა აწყურის ფუძეში, არც კლავდიოს პტოლემეოსს შეეძლო აწყურად დაეწერა ეს სახელი თავის რუკაზე, რადგანაც არც მას ჰქონდა თავის ენაში ყ ბგერა, ამიტომ წერს იგი Аскур-ს. ასე რომ არ ყოფილიყო, ქართულ ენას ჰქონდა საშუალება Аскур-ი გადმოეტანა ასკურად. Ацкур, Ацкур, Азгур ფორმები მეორადია, ყველა მიღებულია ქართული აწყურიდან, რომელიც, როგორც აღინიშნა, რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტით არის ცნობილი (ბერიძე, 2010: 32-33).

აწყური დაიშლება ასე: ა-წყურ-ი, რომელშიც ა არის პრეფიქსი, ხოლო წყურ – ფუძე დაკავშირებულია წყალთან. ამოსავალია წყ – ძირი. ეს ძირი გვხვდება წყალთან დაკავშირებულ ისეთ ქართველურ სიტყვებში, როგორებიცაა: წყალი, წყარო, წყარ-, წყუ-, წყორ- (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000: 657; შენგელია, 2006: 147). იგივე წყ ძირი გვაქვს სიტყვებში: ნე-რ-წყ-ვ-ი, რ-წყ-ევ-ა (ჩუხუა, 2003: 370).

აწყური ნიშნავს წყლიან ადგილს, წყლის ადგილს. ორი აწყურია საქართველოში და ორივე მდინარის პირას მდებარეობს. სამცხის აწყური მდინარე მტკვრის ორივე ნაპირზე მდებარეობს, ასევე მდინარე ბერხევის ორივე ნაპირზეა გაშენებული მეორე აწყური, რომელიც ახმეტის რაიონში მდებარეობს (ბერიძე, 2011: 5-6).

სამწუხაროდ, არც ერთი ენათმეცნიერი არ მიუთითებს იმ ფაქტს, რომ აწყური არ იყო მხოლოდ ციხე და ეკლესია, იგი იყო საქართველოს მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და სასულიერო ცენტრი. აწყურის საეპისკოპოსო საქართველოს ეპარქიათა შორის ერთ-ერთი უძველესია. აწყურის ეპისკოპოსი იწოდებოდა მაწყვერელად. პირველი

ეპისკოპოსი, ვისმა სახელმაც ჩვენამდე მოაღწია, არის იოსები, რომელიც მოღვაწეობდა მე-6 საუკუნის დასაწყისში (Православная..., 2002: 221). ბოლო ეპისკოპოსი, იყო გედეონი, რომელმაც უკვე სულთნისაგან მიიღო აწყურის კათედრა (Православная..., 2002: 222).

ეპისკოპოსთა შორის გამორჩეულია ევრემ დიდი მაწყვერელი (იგი კათედრას უძღვებოდა 855-895 წლებში), გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ აწყურში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

კუპრა კაკას ძე	ვარძელის შვილიშვილი
საღათა ძმა მისი	ზამუკა ანდუმარის ძე
გიორგი ძმა მისი	ძმა მისი
მეორე ძმა მისი	ვარძელ თავაბერიძის ძე
ალექსი ბერიძის ძე	ძე მისი
როსთანა ძე	ძმა მისი
მეორე ძმა მისი	დოვლათახათუნა ძე
როსთან ძე	ძმა მისი

ერთი სიტყვით, აწყურის ეტიმოლოგიის შესახებ განვიხილეთ სხვადასხვა მეცნიერთა მოსაზრება, ამიტომ გადაწყვეტით შეიძლება ითქვას, რომ არც სომხეთში, არც აზერბაიჯანში და არც თურქეთში მსგავსი ტოპონიმი არ მოიძებნება. ის ნამდვილად ქართული სახელია. ასევე „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ მოცემული გვარსახელებიც ადასტურებენ ამას (ჯიქია, 1941: 89/90).

აწყვიტა. სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულში მოხსენიებულია, როგორც სოფელი აცკვითა. იგი მდებარეობს ასპინძის რაიონში (ჰაკობიანი... Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 517).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით აწყვიტაზე ადგილობრივი მკვიდრები ამბობენ, რომ ამ სოფლის ქართული სახელი „ამგვიტა“ იყო, ახლა აწყვიტას ეძახიანო. ამ სახელის თურქული azg`uda ტრანსკრიფცია იმას ადასტურებს, რომ ნამდვილი ქართული სახელი ამგვიტა უნდა ყოფილიყო. რუსულ ტრანსკრიფციაში ეს სიტყვა ასე გვაქვს მოცემული: Азгвида, Азгуда, კ. ზისერმანთან – Азгюда, ორივე არქივისეულ სიებში აგრეთვე Азгута. ყველა ეს ვარიანტი ახლოსაა

ამგვიტა ფორმასთან. „ამგვიტა“-ს რუსულად გადმოცემისას, რა თქმა უნდა, ამ სიტყვის გადათურქულებული ფორმებიც ახდენენ გავლენას. ამით აიხსნება, ალბათ, რომ ქართული თანხმოვნები ძირითადად რუსულადაც თითქმის ისევეა გადმოცემული, როგორც თურქულად: ძ $\rightarrow$ з, ვი $\rightarrow$ у, ტ $\rightarrow$ д და სხვ.; ს. ჯიქია აღნიშნავს, რომ ჩაწერილი აქვს ამგვიტას ჭეშმარიტი თურქული ფორმა – azg`uda (ე. ი. ვი კოპლექსი რომ უ-ს გვაძლევს). ერთ შემთხვევაში კი ჩვენ გვაქვს ქართულ ორიგინალთან უფრო ახლო Азгвида ფორმა. ამ რუსული Азгуда ფორმის გამოძახილი უნდა იყოს ქართული აზლუდა, ხოლო რაც შეეხება აწყვიტა ფორმას, რომელიც ოფიციალურადაც, მაგრამ უმართებულოდ, დადასტურებულია, „ამგვიტას“ გააზრების შედეგი და რომელიღაც ხალხური თქმულების საფუძველზე მიღებული ხელოვნური ფორმა უნდა იყოს. სახელი აწყვიტა რომ ყოფილიყო, ყ თანხმოვანი არავითარ შემთხვევაში (გ) ასოთი არ გადმოიცემოდა.

ამრიგად, ადგილობრივ მკვიდრთა გადმოცემის მიხედვით და სატრანსკრიფციო მონაცემების საფუძველზე უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვიტა ამ სოფლის სწორი ქართული სახელია.

სოფელი ამგვიტა დღეს ასპინძის რაიონის ამგვიტის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელშიც ქუნცა სოფელიც შედის. „დავთრის“ II წიგნში დაბეჭდილი „აწყუტა“ სწორი არაა და „ამგვიტა“-დ უნდა შესწორდეს (ჯიქია, 1958: 248-249).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით, აწყვიტაზე ასეთი მონაცემები გვაქვს: იგი მდებარეობს ასპინძის რაიონში, ერუშეთის მთიანეთის ჩრდილო აღმოსავლეთ ფერდობზე, მდინარე მტკვრის მარცხენა მხარეს. ზ. დ. 1260 მ, ასპინძიდან 18 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1977: 76).

აწყვიტა რუსულად გამოითქმის როგორც Ацквита. ასეა აღნიშნული თანამედროვე რუკებზეც, რომელიც შესაბამისი ტრანსკრიფციით ქართულმა შეიძლება გადმოიღოს აცკვითა ფორმით.

აწყვიტასთან დაკავშირებით ასეთი ლეგენდაც არსებობს: „რუქნადინმა ძველი თოკი აქ დამალა და შემდეგ თამარმა ააწყვეტინა“. ეს ლეგენდა შორეულ წარსულში კი არ შექმნილა, არამედ ჩვენს დროში, XX საუკუნეში შეიქმნა სამხრეთის ადმინისტრაციული დაყოფის შემდეგ, მას შემდეგ, რაც ასპინძის რაიონი ცალკე გამოიყო, როგორც ადმინისტრაციული ერთეული.

მ. ბერიძე წერს, რომ ამგვიტა შეიცვალა აწყვიტად ადმინისტრაციული ჩარევის შედეგად. საერთოდ, გადააზრება, სემანტიკადაცლილი ტოპონიმური სახელის ხელახლა გაშინაარსიანება, დიდ როლს თამაშობს სახელთა შეცვლაში. სინამდვილეში საქმე გვაქვს არა „გაშინაარსიანებასთან“, არამედ თავდაპირველი მნიშვნელობის უფრო გაბუნდოვანებასთან. ასეთმა ადმინისტრაციულმა ვაიეტიმოლოგიზაციამ შეიძლება შეცდომამდე მიგვიყვანოს. ვთქვათ, ამ შემთხვევაში აწყვიტა გაგებულ იქნას ნამყო წყვეტილის ფორმად და სახელში ვინმემ ზმნური შინაარსი ეძებოს (ბერიძე, 2008: 44-45).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ აწვიტაში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

მარკოზას ძე	ივანეს ძე
ლონენა ძმა მისი	გაგა ლაშქარას ძე
მახარა ნიკოლოზის ძე	ივანე მაზანას ძე
ზურაბა ძმა მისი	ძმა მისი
ვარძელის ძე	ნოდარას შვილიშვილი
მღვდელი ნიკოლოზის ძე	სახელად ავგაროზ
ელიაზარ საბაგულის ძე	პაპუნა გაგას ძმა
გოგი ელისას ძე	სახელად გულისა

„დავთარში“ მოცემული გვარსახელები ნამდვილად ადასტურებენ იმას, რომ ტოპონიმი ქართულია (ჯიქია, 1941: 178).

აფნია. სომხურ ტოპონიმიაში მითითებულია აფნია//აპნია სახელწოდებით. იგი მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, „h. I, 1986: 311).

ქართულ ენციკლოპედიაში შეტანილია სოფელი აპნია, რომელიც მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში (ოკამის სოფ. საბჭო), ახალქალაქის პლატოზე, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ზ. დ. 1700 მ, ახალქალაქიდან 23 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1977: 17).

ამკარად რუსული რუკების კვალი ემჩნევა ზოგიერთ სახელს, ქართული ფ რუსულ რუკებზე გადადის პ-ს სახით და ვლენულობთ აპნიას.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, იგი აფნია ფორმითაა მოცემული, ის დიდი სოფელია, რომელშიც 35 კომლია. ამჟამად აფნია ახალქალაქის

რაიონში, გოგაშნის სასოფლო საბჭოში შედის გოგაშენ და დანკალ სოფლებთან ერთად (ჯიქია, 1958: 309).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ აფნიაში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

ზერეკა ზერეკას ძე	თევდორე ბასილას ძე
მახარებელ ძე მისი	ისაგულ ძე მისი
თაბუკა ნათანელის ძე	დემეტრე ვარძელის ძე
სახელად ჩალაბ	თევდორე ანდრიას ძე
გოგიჩა ნასარას ძე	ანანია ძე მისი
რამაზა ძე მისი	ბასილა იაკობას ძე
მამულა ძმა მისი	სახელად ინდოგულა

(ჯიქია, 1941: 214/215).

აშკარაა, რომ ამ სოფლის სახელშიც რუსული ტრანსკრიფციის შედეგია.

ბალანთა. სომხური ტოპონიმის ლექსიკონში სოფელი ბალანთა მოცემულია **ბალანტა//ბალანთა** ფორმით. ქართული სოფელი ბორჯომის რაიონში. წინათ შედიოდა ახალქალაქის რაიონში. 1907 წელს ჰყავდა 260 მცხოვრები. მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ქართველი იყო (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք - Բախչյան, Բաքսեղյան, h. I, 1986: 553).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელი ბალანთა მდებარეობს სოფელ მოდეგანთან. აქ ცხოვრობენ ქართველები. სოფლის დასავლეთით არის ნასოფლარი – ალანთა. პროფ. ს. მაკალათიაც მის მიერ ჩაწერილ ხალხურ ლექსში:

„ალანთასა, ბალანთასა, ჩამოვკიდავ კალათასა,

ერთი კვერცხი ჩვენ მოგვეცი, ღმერთი მოგცემ ბარაქასა“,

ალანთა და ბალანთა სიტყვებს ჯავახეთის სოფლის სახელებად მიიჩნევს. „ალანთა უკვე ნასოფლარია, ბალანთა კი დღესაც არისო“. გასული საუკუნის 30-იანი წლების საბუთებში **ბალანთასთან ალანთაც** იხსენიება: რუსულად გვხვდება Баланта, Алата და

კიდევ უფრო დამახინჯებული ფორმა – Аланза.

ბალანთა იხსენიება აგრეთვე მეორე ხალხურ ლექსშიც:

„ბალანთა მშვენიერია, ზაფხულშია ძლიერ კარგი...“

ბალანთა ვახუშტის ინდექსიშიც არის (გვ 42). არქივისეული სიების Паланта (შემდეგ I სიაში გასწორებულია Баланта -ზევ გვ 15;12) გადასომხურებული ფორმა უნდა იყოს.

ტაბისყურის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით ბალანთა სოფელი ყველა მსხვილმამუტაბიან რუკაზე აღნიშნულია. „დავთრის“ დროის ბალანთა გაუკაცრიელებულია. ამჟამად ბალანთა ბორჯომის რაიონში ტაბისყურ, მოლით და ჭიხარულა სოფლებთან ერთად ტაბისყურის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 295-296).

„ქართულ ენციკლოპედიაში“ მოხსენიებულია სოფელი ბალანთა მდებარეობს ბორჯომის რაიონში (ტაბაწყურის სოფ. საბჭო), ჯავახეთის ზეგანზე, ტაბაწყურის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ბარალეთის აუზში. ზ. დ. 1860 მ-ზე, ბორჯომიდან 70 კმ-ის დაშორებით.

ბალანთის თავშია კლდოვანი მთა გამოქვაბული, ე. წ. „ოქროს ქვაბები“, რომელიც პირველყოფილ ადამიანთა საცხოვრებელი უნდა იყოს (ქსე, 1977: 164).

ბალანი სოფელი აფხაზეთის სსრ ოჩამჩირის რაიონში (აძუბუჩის სოფ. საბჭო), სამურზაყანოს დაბლობზე, ოჩამჩირე სოხუმის რკინიგზის ხაზის სამხრეთით. ზ. დ. 22 მ, შავი ზღვიდან 1 კმ-ის , ხოლო ოჩამჩირიდან 28 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1977: 164).

ბალანტა//ბალანთა სახელებში ფშვინვიერები შეცვლილია მკვეთრი თანხმოვნით. სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონში მოცემული არის ბორჯომის რაიონის სოფელი ბალანთა, რომელშიც ის (თა) ნართანიათი მრავლობითის ფორმაა, ხოლო ძირი უნდა იყოს **ბალან**, რომელშიც შესაძლებელია მამაკაცის სახელი ან მეტსახელი ყოფილიყო (შეად. სოფ. ბალანი, აფხაზეთში).

თ (თა) მიჩნეულია რიცხვისა და ბრუნვის ნიშნად ძველი ქართულის ხუთ ბრუნვაში და ახალ ქართულში (უთურგაიძე, 2007: 11,15). ასევე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „თ(ა)“ სუფიქსის ორი ფუნქცია ინოვაცია ჩანს ზმნურ ფორმაში – თ მხოლოდ სიმრავლეს გამოხატავს ქართველურ ენებში (უთურგაიძე, 2007: 18).

ბალანთას საფუძვლად უდევს საკუთარი სახელი ბალა, რომელიც სამხრეთ საქართველოში დღეს აღარ გვხვდება, მაგრამ ის დასტურდება ისტორიულ დოკუმენტებში. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ აღნიშნულია, რომ XVI

საუკუნეში სოფელ კლდის მოსახლეობის აღწერისას მოხსენებულნი არიან ვარძელა ბალას ძე და ბალას შვილიშვილი. ასევე სოფელ ფერსაში უცხოვრია ვინმე ბალას. სოფელ ერკოტაშიც უცხოვრია თაყა ბალას ძეს (ჯიქია, 1941: 102/130). ბალიაშვილები მესხეთში დღესაც ცხოვრობენ.

მ. ბერიძის აზრით, ბალა საკუთარ სახელად გავრცელებული ყოფილა ფშავშიც. არ არის გამორიცხული, რომ გვარები ბალაზე, ბალაური, ბალა-დან იყოს წარმომდგარი. ბალადან ბალანთას წარმომავლობა ასე გვესახება ბალაანთა → ბალანთა. ეს პროცესი ჯავახურ დიალექტში ცოცხალი პროცესია: დღესაც გვაქვს ველიჯანანთ, პაპანთ და სხვ. ან ამ შემთხვევებში საგვარეულო ან მეტგვარის მაწარმოებელი სუფიქსია. ბალანთაში ბოლო „ა“-ს გაჩენა საზღვრულის დაკარგვით უნდა იყოს გამოწვეული (ბერიძე, 2008: 124).

განძა. განძის შესახებ სომხური ტოპონიმის ლექსიკონში ნათქვამია, რომ იგი სოფელ ბოგდანოვკის რაიონში მდებარეობს მდინარე ფარვანას მარცხენა ნაპირზე. იგი მოცემულია **განძა//განძანი ფორმით**. ახალქალაქიდან 18 კმ-ის დაშორებით. მე-19 საუკუნის ბოლოს ჰყავდა 1400 მცხოვრები, 1907 წელს 1882, 1969 – 3978 სომეხი მცხოვრები, რომელთა წინაპრები მოსული არიან არზრუმიდან, ყარსიდან, არდაჰანიდან. არის ეკლესია გათლილი ქვით ნაგები. არის ძველი შენობა ქოროღლის ციხე. ჰოვანესის სამლოცველო. სალოცავი ადგილები, ორი განადგურებული ეკლესია მე-13 – მე-14 საუკუნეების. აქ დაიბადა ტერიანი, ლიტერატორი გრიგოლ ჯავახეცი (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաբսեղյան, հ. I, 1986: 784).

სომეხი ტოპონიმისტები დეტალურად აღწერენ დღევანდელ განძას და ზოგადად მიუთითებენ, რომ არის ჰოვანესის სამლოცველო და ორი განადგურებული ეკლესია XIII-XIV საუკუნეების. არის აგრეთვე გათლილი ქვით ნაგები ძვ. შენობა ქოროღლის ციხე. ეს განადგურებული ორი ეკლესია ქართულ წარწერიანი ქართული ეკლესიებია, რაც არ არის ხაზგასმული ტოპონიმისტთა მიერ (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաբսեղյան, հ. I, 1986: 784-785).

ქართულ ისტორიულ წყაროებში სოფელ განძას ერქვა განძანი ერქვა.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, სოფელი **განძა** მოცემულია **განძანი** ფორმით. ის მდებარეობს სოფელ ფოკასთან. ამ სოფელმა მოაღწია ჩვენამდე და რუკებზე აღნიშნულია Кандза. „დავთრის“ მიხედვით „განძანი“

სახელწოდებაში შემორჩენილია -ნი ბოლოკიდური მარცვალი, რომელიც შემდგომში დაკარგულა.

ი. როსტომაშვილი ამბობს, რომ არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელი არმენიზებული ფორმით გვხვდება Канзани, Канза და სხვა.

„დავთრის“ დროს 1847 წელს არქივისეულ სიებში 28 კომლია აღრიცხული.

დღეს განძანი ბოგდანოვკის რაიონში სოფ. ფოკასთან ერთად განძის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 343).

„ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ განძანის შესახებ გვაქვს ასეთი მონაცემები: სოფელი ბოგდანოვკის რაიონში, ჯავახეთის ზეგანზე, ფარავნის ტბის სამხრეთით, მდინარე ფარავნის ორივე ნაპირზე. ზ. დ. 2020 მ-ზე, ბოგდანოვკიდან 22 კმ-ის დაშორებით. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლია, რომელიც თარიღდება XIV საუკუნით. არის ორი პატარა ეკლესია. ორივე ერთნავიანია. ეკლესიებზე შემორჩენილია ორ-ორი ასომთავრული წარწერა. როგორც ეკლესიებიდან ჩანს, ისინი აშენებულია ნიკოლასძეთა მიერ (ქსე, 1987: 513).

განძა//განძანი, ერთი შეხედვით ჩანს, რომ ფონეტიკური ვარიანტია, მაგრამ ჩამოცილდა (ნ) და მივიღეთ მარტივი ვარიანტი – განძა.

საკითხის უკეთ გარკვევისათვის მოვიყვანთ ვრცელ ამონაწერს 2000 წელს გამოსული ისტორიული ხუროთმოძღვრების გზამკვლევიდან.

განძაში ორი ქართული ეკლესიაა. მათ გააჩნიათ შინაარსის მიხედვით მნიშვნელოვანი, მაგრამ უთარილო წარწერები. ორივე ეკლესია ცალნავიანია (ზედას ჩრდილოეთის მინაშენი ახლავს). ორივე თლილი ნაირფერი ქვითაა ნაგები, თუმცა ქვედა ეკლესიის სარკმელთა საპირეებიცა და კარების პორტალებიც უჩუქურთმო ორნამენტია და მხოლოდ ზედა კარს ამკობს მტევნებშეკიდული ჯვარი.

განძის ეკლესიების გეგმა, პროპორციები, შიდა სივრცე, კარ-სარკმელთა მორთულობა, მათი აგების ხანად XIII ს. დასასრულს და XIV ს. პირველ ნახევარს გვაფიქრებინებს (ჯავახეთი, 2000: 20-21).

XIV საუკუნეში განძანი, როგორც ჩანს, დიდი სოფელი იყო ორი ეკლესიით და მრავალრიცხოვანი მოსახლით.

XVI საუკუნის ბოლოს იგი უკაცრიელ ნასოფლარად იქცა, 1847 წელს კი ახლადმოშენებულ ამ სოფელში 28 კომლი ცხოვრობდა, მათ მიერ აგებული სომხური ეკლესიის მოზრდილი გუმბათიანი შენობა სოფლის ცენტრში დგას.

ეკლესიის შიგნით ტრაპეზად ქვაჯვრის კვარცხლბეკია, ჯვრით დასავლეთის პირზე. დასავლეთის სარკმელთან კი არცთუ ჩვეულებრივი წარწერა: „უფალო არ შეიწყალე“.

ადგილობრივ მცხოვრებთაგან ეკლესიას ზოგი „სურბ-სარქისს“ უწოდებს, ზოგი „სურბ-იოვანეს“. 1930 –იან წლებში სოფელში ყოფილა ბაზისში ჩასმული ქვის ჯვარი, რომლის ასომთავრულ წარწერაში სწორედ ეს წმინდანი იყო დასახელებული.

ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში განძანის შესახებ გვაქვს ასეთი მონაცემები: სოფელი ბოგდანოვკის რაიონში, ჯავახეთის ზეგანზე, ფარავნის ტბის სამხრეთით, მდინარე ფარავნის ორივე ნაპირზე. ზ. დ. 2020 მ-ზე, ბოგდანოვკიდან 22 კმ-ის დაშორებით. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლია, რომელიც თარიღდება XIV საუკუნით. არის ორი პატარა ეკლესია. ორივე ერთნავიანია. ეკლესიებზე შემორჩენილია ორ-ორი ასომთავრული წარწერა. როგორც ეკლესიებიდან ჩანს, ისინი აშენებულია ნიკოლასძეთა მიერ (ქსე, 1987: 513).

განძა//განძანი, ერთი შეხედვით ჩანს, რომ ფონეტიკური ვარიანტია, მაგრამ ჩამოცილდა (ნ) და მივიღეთ მარტივი ვარიანტი – **განძა**.

ტოპონიმური ლექსიკონის ავტორები ზოგიერთი სოფლის ქართულ ისტორიას არ მიუთითებენ, რასაც ტენდენციურობის ნიშანი ახლავს.

დამკალი. სომხურ ტოპონიმიაში სოფელი დამკალი გვხვდება **დამღალი** ფორმითაც. ეს სოფელი მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში. 1908 წ. ჰყავდა 229 სომეხი მცხოვრები. აქ არის ერთი ეკლესია (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքսեղյան, h. II, 1988: 18).

„გურჯისტანის ვილაიეთში“ გვაქვს დანკალი//დამკალი ფორმები. ეს სოფელი მდებარეობს ვანის ქვაბთან. არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელი Танкал ფორმითაა მოცემული, მაგრამ ადგილობრივ მკვიდრთა წარმოთქმაში ეგ არის დანკალი, ხალხური ეტიმოლოგიის შედეგად ზოგჯერ წერენ „დამკალი“. სწორი არ არის, რა თქმა უნდა, Дангал (არმენიზებული) ფორმაც.

ხუთვერსიან რუკაზე სოფ. გოგაშენთან ახლო ნაჩვენებია Данил პუნქტი. ამჟამად სოფ. დანკალი ახალქალაქის რაიონში გოგაშენ და აფნია სოფლებთან ერთად გოგაშნის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 357).

ნასოფლარი დღევანდელი გოგაშნის ტერიტორიაზე მდებარეობს. აქ ცხოვრობდა 42 ოჯახი, მერე თურქების შემოსევის შემდეგ ისინი განდევნეს და თურქები დასახლდნენ. 1944 წელს ესენიც გადასახლდნენ და მერე გოგაშნიდან გამოყვეს 82 ოჯახი, გაყვეს გოგაშენი, გადმოიყვანეს და დასახლდნენ.

მონათხრობის მიხედვით, „თურქეთის შემოსევის“ შემდეგ თითქოს ქართული მოსახლეობა განუდევნიათ დანკალიდან. სინამდვილეში თავიდანვე აქ მაჰმადიანი მესხები ცხოვრობდნენ, რომლებიც გადასახლეს.

თმოგველები ამ სოფელს მხოლოდ დანკალის სახით იხსენიებენ. არსებობს ასეთი ლეგენდა: „თმოგვის ციხე ალყაშემორტყმული იყო. სარგის თმოგველი დამშვიდებით უცქერდა მტრის უშედეგო ცდას, მაგრამ ამირსპარსალარის ლამაზი ცოლის გული მტრის სარდალმა მოხიბლა. ვერაგმა ქალმა მას მაწვნის ქილით ციხის გასაღები მიაწოდა. მტერმა ციხის კარები გააღო და მოულოდნელად თავს დაესხა მეციხოვნეთ. სარგის თმოგველი დამარცხების შეურაცხყოფას ვერ შეურიგდა. თავის მერანს თვალები აუხვია და ქარაფებიდან გადმოეშვა. გამარჯვებულმა სარდალმა შეჰკრიბა თავისი ლაშქარი და შეეკითხა: „ვინ იყო უკეთესი, მე თუ – სარგის თმოგველიო“. პასუხად მიიღო, რომ უკეთესი იგი (მტრის სარდალი) იყო. სარდალი ამ პასუხს არ დასჯერდა და იგივე კითხვა მისცა თავის თორმეტ ბრძენს. დიდი ზქობის შემდეგ მათ გამოაცხადეს: „სარგის თმოგველი გჯობდაო“. მხედარი მივარდა მოღალატე მეუღლეს და დანით აკუწვა დაუწყო – სადაც ჩემზე უკეთეს სარგის თმოგველს უღალატე, მე რაღას მიზამო“. ხანგრძლივი ტანჯვის ასაცილებლად ქალი ეხვეწებოდა: „დამკალი, დამკალიო“. ამის გამო, თმოგვის გაღმა სოფელს დამკალი დარქმევია“ (გაბაშვილი, 1948: 34).

ამ ლეგენდის რამდენიმე ვარიანტი არსებობს. ერთ-ერთი მათგანი ა. მარტიროსოვს 1946 წლის დიალექტოლოგიური ექსპედიციის დროს ჩაუწერია: „თმოგვში მოსულა ირანელები. დასევინ მას, მაგრამ ვერაფერი გზით ვერ შესულან. ერთ ქალს ასე მოუწყვია: დაუკეტია ციხის კარები და მაწვნის ქილით გაუგზავნია ფაშასათვის. ჯარი დაკეტულში შეიმწყვდია ფაშამ, ციხეს ცეპი შემოართყა და ააოხრა ეს თმოგვი. მეფე,

ვინც ციხეში იყო, ადგა და კლავის ძალით გაარღვია ეს ცეპი და გაიქცა“ ... შემდეგ ფაშამ შეკრიბა... და დასვა კითხვა ვინ ჯობდა... ბოლოს ფაშა იტყვის: „მაშ ამ ქალმა რო მაგისტანა ვაჟკაცი დაღუპაო, მე რა კარგ დამაყრისო! ფაშამ მოაბმენინა ცხენის კუდზე ეს ქალი და სულ ასე ათრევინა. ქალი ეხვეწებოდა ფაშას – დამკალო და ცხენის კუდზე ნუ მიმაბემო. ამ სოფელს ჰქვიათ დანკალი“ (მარტიროსოვი, 1984: 142-143).

იგივე ლეგენდა ასეთი სახით არსებობს: „... მაშინ ფაშამ საქვეყნოდ გამოაცხადა, რომ რახან ის მჯობდა და ამ დედოფალმა კი იმას უღალატა და მე შემიყვარაო, მაშინ ეს მეც მიღალატებს და სხვას შეიყვარამსო, დედოფალი ყათირ გამოაბა კუდზე და გაქანებულ ყათირ დააგლეჯინა“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე, 1961: 807). ალბათ, ეს ვარიანტი უნდა იყოს ერთ-ერთი ყველაზე ძველი, რადგან სხვა ყველა შემთხვევაში, როდესაც მომხდური ხან სპარსია, ხან – თურქი, დამხვდური კი ქართველი, მეფე ან დიდებულია და უეჭველად ფიგურირებს თმოგვის ციხე, მოქმედება ყოველთვის იქ ხდება. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ დამკალის ძახილი მიტმასნებულია და იგი გვიან არის შექმნილი, გამოწვეულია სოფლის სახელით – დანკალი და მისი ხალხური ეტიმოლოგიის შედეგია. სამწუხაროდ, არც ერთი გადმოცემა გოგაშენში ან დანკალში არ არის ჩაწერილი, ყველა თმოგვში ან ბარის ჯავახეთშია ფიქსირებული, თორემ გეოგრაფიული ობიექტები უფრო ზუსტად იქნებოდა მითითებული, ეტყობა ამან განაპირობა აზრიც, რომ სოფელ თმოგვში არის ადგილი, რომელსაც დამკალი ეწოდება“ (ქურასბედიანი, 1997: 8).

მ. ბერიძის აზრით, დანკალი თმოგვში არ არის, იგი მდებარეობს არეშსა და გოგაშენს შორის. გვხვდება დანკალის სხვა ვარიანტებიც: Танкал, Дамгал და Данкала, რომელთაგან არც ერთი სწორი არ არის. პირველ შემთხვევაში T- ს არსებობა ან გაუგებრობაა, ან ორთოგრაფიული ლაფსუსი. დამგალ არის არმენიზებული ფორმა, Данкала არის კვლავ ხალხური ეტიმოლოგია, რომ სახელი დაუკავშირონ თურქულ კალას – „ციხეს“.

ყველაზე ძველი და სწორი ფორმა არის დანკალი, რომელიც უნდა მოდიოდეს ფორმიდან დანკანი, სადაც – „კან“ ფალაური სუფიქსი უნდა იყოს – კან სუფიქსი ჯავახეთში გვხვდება სახელში მურჯიკანი. საკვლევია დან – ძირი (ბერიძე, 2008: 152).

სამელი. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით, სოფელი სამელი ახალციხის რაიონშია, ახალციხიდან 3-4 კმ-ის დაშორებით, სადაც თურქეთიდან

გადმოსახლებული სომხები ცხოვრობენ. მე-16 საუკუნეში საძელი 57 კომლიანი დასახლება იყო. 1970 წელს ჰყავდა 800 სომეხი მცხოვრები, რომელთა ერთი ნაწილი გადმოსახლებულია ერზურუმიდან 1829 წ. არის ჯვრის სახელობის ეკლესია, რომელიც 1881 წლით თარიღდება. სოფელში არის ასევე სარქისის სახელობის სამლოცველო (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքսեղյան, հ. IV, 1998: 461).

სომხურ ტოპონიმიაში სოფლის სახელი სხვადასხვა დროს დამახინჯებული ფორმითაც გვხვდება: Сазил, Сазал, Сазели.

„გურჯისტანის ვილაიეთის“ მიხედვითაც სოფელ საძელის სახელი დამახინჯებულია არქივისეულ სიებშიც და სხვაგანაც. ს. ჯიქია ამბობს, რომ გვხვდება Сазил, Сазал ფორმები. ვფიქრობთ, ამ სოფლის ქართული და ძველი სახელი საძელია. ასე გვაქვს ჩაწერილი ადგილობრივ მკვიდრთაგან (ელენე ტაბატაძე), ასევე ზოგ საარქივო მასალაში და აგრეთვე მესხეთის ისეთი კარგი მცოდნის ნაწერებში, როგორიც იყო ვინმე მესხი.

„დავთრის“ მიხედვით საძელი დიდი, 57 კომლიანი სოფელია. დღეს საძელი საძელის სასოფლო საბჭოს მთავარი სოფელია, რომელიც აერთიანებს ხაკ, აზ, ორალ და ყულალის სოფლებს. სოფ. საძელთან იხსენიება ჩაირი, რომელიც იკითხება მახარათუბანად (ჯიქია, 1958: 68).

„ქართულ ენციკლოპედიაში“ შეტანილია სოფ. საძელი, რომელიც მდებარეობს ახალციხის ქვაბულში, ზ. დ. 1220 მ. ახალციხიდან 5 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1985: 217).

სახელის ეტიმოლოგია ძელს დაუკავშირა ზ. ჭიჭინაძემ (ჭიჭინაძე, 1904: 97). მისი აზრით, გარშემო ტყე იყო, რომელსაც ჩეხდა მოსახლეობა და ძელებს ამზადებდა. ძელი სულხან-საბას განმარტებით არის „ხე მოკვეთილი“ (ორბელიანი, 1966: 352). ძველ ქართულში ძელი არის „ხე“, „შეშა“, „ნავი“, ტივი, დირე, ჯოხი, ჯვარი“ (აბულაძე, 1973: 524). ივანე გვარამაძე სულხან-საბას განმარტებას ეყრდნობა და წერს: „მოკვეთილი ხე – ძელი ჭეშმარიტი, ნაწილი ქრისტეს ჯვრისა“ (გვარამაძე, 1907:321).

გურულში ძელისაგან აშენებულ ჯარგვალს ძელური ჰქვია (ბერიძე, 1912:73) ხოლო იმერულში ძელბარი არის „მთლიანი ხისგან გამოთლილი პირგრძელი ბარი“ (ქეგლ, 1964: 730).

გ. ხორნაულს მთიულეთ-გუდამაყრის მასალებში დამოწმებული აქვს საძელია. „წინავ ტყე ყოფილა აქა, ძელები უზიდიათ, ეხლა ფიჩხიც აღარ არის, ველებია

სახნაურები“. სამეღეთ თავი – სასამოვრე ფერდობია, მთის შიშველი ფერდობი. გადმოცემის თანახმად კი აქ დიდი ტყე ყოფილა (ხორნაული, 1983: 177).

ძელს მრავალი მნიშვნელობა აქვს ქართულში და ყველა ხეს უკავშირდება. 1. იგივეა, რაც ხე, 2. „დაუმორავი ხე შეშად“, 3. იგივეა, რაც მორი. 4. კუთხ. გურული „სქელ ფიცრად გათლილი ან დახერხილი მორი“. 5. მსხვილი ლარტყა ხისა. 6. კარის ჩარჩოს ხარიხა (ქეგლ, 1964: 720). დღეს შეიძლება ხის გარდა რკინის ძელიც იყოს. გარდა ძელბარისა, მისგან ნაწარმოებია კიდევ ბევრი სიტყვა: ძელა, ძელაკი, ძელიცხოველი, ძელიმიწური, ძელსაჯდომი, ძელსკამი, ძელყორე და სხვა (ქეგლ, 1964: 720-721).

მ. ბერიძის მიხედვით, მიუხედავად იმისა, რომ სამეღის ზ. ჭიჭინაძისეულ ეტიმოლოგიას ს. ჯიქია არ ეთანხმება (ჯიქია, 1958: 68), სახელი ტყესთან და ძელებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ძელთან არის დაკავშირებული მსგავსი წარმოების შემდეგი ტოპონიმები: სამეღის გორა, ტყეა სოფ. ქვემო მუქუდში (საქ. ტოპ., 2003: 281). ძელი ქართლში ადგილის სახელია სოფ. მონასტერში (დლონტი, 1988: 80). სოფელ ქინძათში სათესის სახელია ძელამიწები. დღეს რომ ამ ადგილებში ტყე არ არის, ამ შემთხვევაში ამას არა აქვს მნიშვნელობა, რადგან შეიძლება დენოტატი დღეს არ იყოს იმ მდგომარეობაში, როდესაც მოხდა სახელდება (ბერიძე, 2010: 152).

რ. ძნელაძე როდესაც მიმოიხილავს გურიის ტოპონიმებს, წერს: „ზემო იმერეთში დადასტურებულია ტოპონიმი სამეღე (ტყე სოფ. მოლითში), სადაც ამგვარი სახელდება გამართლებულია იმით, რომ ამოსავალი სიტყვა ძელი აღნიშნავს არა ზოგადად ტყეს, არამედ გათლილ ან დახერხილ მორს, ლარტყას, რომელიც გამოიყენება სამშენებლო მასალად“.

ამრიგად, სამეღი, როგორც ტოპონიმი, გამოხატავს ტყის დანიშნულებას და ამით გამოძეხნილია სახელსაძები ობიექტის (ამ შემთხვევაში ტყის) სხვა მსგავს ობიექტაგან გამოსარჩევი განმასხვავებელი ნიშანი (ძნელაძე, 2005: 9).

ამგვარად, სოფელ სამეღისათვის ამოსავალია ძელი. სახელდება სწორედ „ძელით“ არის მოტივირებული. წარმოება არის ოდენპრეფიქსული (ბერიძე, 2010: 152).

სათხე. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით, სოფელი სათხე მდებარეობს ნინოწმინდიდან თავფარავნისაკენ მიმავალ გზაზე 5 კმ-ის დაშორებით. იგი არის სასოფლო საბჭოს ცენტრი, რომლის შემადგენლობაში შედის დიდი და

პატარა არაქალები და ოროჯალარი (ჰაკობიანი..., ჯასიფიას, შხიჰ- ჩაქიუას, ჩაჰსუქიას, h. IV, 1998: 463).

სოფლის შუაში გადის მდინარე, რომლის ერთი ტოტი სათავეს იღებს ბუღდაშენის ტბის მიდამოებიდან, ხოლო მეორე ხანჩალების მთებიდან, ისინი ეფრემოვკასა და გორელოვკას შორის ერთდებიან. ამ მდინარეს სათხელები **ღარაღალა ჯურს** უწოდებენ. **ღარაღალას** სათხელები უწოდებენ აგრეთვე სპასოვკას, რადგან მდინარე ვიდრე სათხეში მოვა, გამოივლის სპასოვკას ანუ ღარაღალას, სახელიც აქედან შერქმევია მდინარეს. მდინარის მეორე სახელია **ჩაი**. ღარაღალა არის თურქული, მისი არმენიზებული ვარიანტი, რომელიც ქართველებმა მესხურ დიალექტში მიიღეს – karakala, როგორც **ყარაყალა**, ნიშნავს „შავ, ციხეს“ ასევე თურქულია მდინარის მეორე სახელი „ჩაი“ და ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ჯავახეთის სომეხთა მეტყველებაში სჭარბობს თურქული ლექსიკა, რომლითაც არც ქართული ენის ჯავახური დიალექტი არის ღარიბი. ეს სახელები ახალი შერქმეულია, რადგან როდესაც 1933 წელს ნ. ბერძენიშვილმა მოინახულა სათხე, ამ მდინარეს **უსახელო მდინარეს** უწოდებს და კითხვის ნიშნით გვთავაზობს ბუღდაშენის წყალს (ბერძენიშვილი, 1964: 69), თუმცა ისიც გასათვალისწინებელია, რომ მაშინ გამოჩენილ მეცნიერს არ ჩააწერინეს არავითარი ცნობა სოფლის შესახებ. „აქ არაფერი სიძველეები არაა, რა სიძველეები უნდა იყოს აქ, ჩვენ არაფერი ვიცით“ – უთხრეს მას.

ბუღდაშენის წყალი მართლაც ამ მდინარის ერთ-ერთი ტოტის სათავეა, კერძოდ იმ ტოტისა, რომელიც სათავეს იღებს **ბუღდაშენის ტბიდან**. ამავე მდინარეს **მადათაფის წყალს** უწოდებს სათხის მკვიდრი არტუშ სანოსიანი (Մանույას, 1992: 174).

აქვე, სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ორი მთა ყარაჩალი და ყარათაფა. შავი ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები შეიძლება მთებს შეერქვას რეალური ფერის გამოც და გადატანითი მნიშვნელობითაც.

1829 წელს სათხის მოსახლეობა გადმოასახლეს არზრუმიდან, კერძოდ, როგორც სომეხი ტოპონიმისტები მიუთითებენ, სოფლებიდან: **სოგიუთლიდან, წალკიდან და ჯენიდან** (კარაპეტიან, 2006: 430).

სომეხთა ჩამოსახლება და ადგილობრივ მუსლიმ ქართველთა გასახლება ხდებოდა ადმინისტრაციული წესით და არა სტიქიურად. ვიდრე სომეხებს შემოასახლებდნენ, რუსეთის ხელისუფლებამ მოამზადა საფუძველი, ყველაფერი

გააკეთა, რომ ადგილობრივ მაჰმადიანებს, ვინც არ გაიქცა, გაეყიდათ მამულები. ცნობილია, რომ ახალქალაქის ხანჯაყბეგმა მიუთიბეგ ფალავანდიშვილმა ჯავახეთის 29 სოფელი ხაზინას 36000 მანეთად მიჰყიდა (ლომსაძე, 1975: 353). მისი შთამომავლები სოფელ ხოსპიოში მე-20 საუკუნის 20-იან წლებამდე ცხოვრობდნენ.

1830 წ. მაისში დაიწყო გადმოსახლება არზრუმის სომხებმა. მათ მიიღეს რუსეთის ფარგლებში შემოსასვლელი პასპორტები. გადმოსახლებულ არზრუმელებს და ბაიაზეთელებს გამოუძღვნენ მათი მწყემსმთავრები: არზრუმელი არქიეპისკოპოსი **კარაპეტ** და **არქიმანდრიტი** სერაფიმ. არზრუმელი კოლონისტები ერთხანს მდ. არფაჩაზე გააჩერეს, სადაც გაიარეს კარანტინი – აქვე მიიღეს განაწესი, თუ ვინ სად დასახლდებოდა. გადმოსახლების დაწყებისთანავე კომიტეტმა ახალციხეში მიავლინა კაპიტანი ჭილაევი, რომელსაც თვალყური უნდა ედევნებინა წესრიგისათვის, მართლაც გადმოსახლების დროს შეიქმნა მკაცრი წესრიგი ბოქაულ ჭილაევს (ჭილაშვილი) დაევალა მიეზომა კოლონისტებისათვის მიწა. მასვე მიჰყავდა გადმოსახლებულები შერჩულ ადგილზე და სოფლებს აბარებდა ოქმით (ლომსაძე, 1975: 356).

ასეთ პირობებში რაიმე ტოპონიმურ ან ონომასტიკურ ინიციატივაზე, როგორც ეს შემდეგ რუსეთიდან ჩამოსახლებულებმა დუხობორებმა გააკეთეს, ლაპარაკი ზედმეტი იყო. საორიენტაციო, სამისამართო ფუნქცია გაუცხოველდა ცარიელ სოფელთა სახელებს. სოფლები, სადაც ხდებოდა კოლონისტების შესახლება, ბარდებოდა მათ სახელითა და ოქმით.

შემოდგომისათვის მოხდა ბევრი ახალი სახელის შექმნა, მაგრამ ეს შეეხო ზოგიერთ მთას, მინდორს, ან ითარგმნა სახელები. ვთქვათ, **შავმთა** გახდა **ყარათაფა** და სხვა. ან **ამირანის გორას** დაერქვა **ტავაშანთაფა**. ახალი, რაც იქმნებოდა, იყო მიკროტოპონიმია.

ჯავახეთი, მართალია, წლალუხვი მხარეა, ბევრი მდინარე და ტბა არის მის ტერიტორიაზე, მაგრამ საწისქვილე ადგილი ნაკლებია. სათხის მიდამოებში კი შვიდ ნაწისქვილარს მიუთითებენ, რომელთაგან მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში ერთი კვლავ მოქმედებდა. ასე შეიქმნა მიკროტოპონიმიაში წისქვილთა სახელები, რომელთა კომპოზიციის დროს გამოიყენებოდა მეპატრონის გვარი: სანოსიენც ჯაღაცკნერ (ორი წისქვილი იყო).

ლაფოენც ჯალაცკ	(ღაჟინენგ ჟაღაგსკ)
ასოენც ჯალაცკ	(ასუნენგ ჟაღაგსკ)
ანანიგენც ჯალაცკ	(ანასიქენგ ჟაღაგსკ)
ცარუგენც ჯალაცკ	(შარნიქენგ ჟაღაგსკ)
სიქასენც ჯალაცკ	(სიქასუნენგ ჟაღაგსკ)
დერდერანც ჯალაცკ	(დერდერანსენგ ჟაღაგსკ)
ხანოენც ჯალაცკ	(ხანსუნენგ ჟაღაგსკ)

(ჰაკობიანი..., ჯასიქიქას, შხიქ- ფაქიქას, ფარსიქიქას, ხ. IV, 1998: 463).

მიკროტოპონიმიის შექმნისას მდინარისპირა დასახლებებს, ბუნებრივია, წისქვილის სახელებთან ერთად სჭარბობს ხიდების სახელები. ცენტრალურ გზაზეა ხიდი, რომელიც სათხის ტერიტორიაზეა, გაკეთდა 1941 წელს, იგი ჯარისკაცებმა გააკეთეს, ამიტომ მას სალდედინ კამურჯს (საღიქიქის კასიქიქ) („სალდათის ხიდი“).

გომერუნ კარმუჯ, სალდადინ კარმუჯიდან მდინარის დინების საწინააღმდეგოდ არის გადებული. მას აქვს პარალელური ფორმა გომურიც. სათხელების მეტყველებაში გომური არის საქონლის სადგომი. მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში იქ ფერმები იყო საქონლისა. ჯეჰკოიანებს გაუკეთებიათ ხიდი, ამიტომ ამ ხიდს **ჯეჰკოიენც კარმუჯ** ჰქვია. გამკეთებლებიც ხიდთან ახლოს ცხოვრობენ. ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ხიდი სოფელში არის ხიდი, რომელიც სკოლასთან ახლოს არის და საბჭოს შენობასთანაც, მაგრამ მას **დებროცინ კარმუჯ** ჰქვია, რაც „სკოლის ხიდს“ ნიშნავს. ასევე არის ხიდები, რომელთაც გამკეთებელთა გვარების მიხედვით ჰქვია: **ძარუგენც კარმუჯ** და **სიქასიენც კარმუჯ**.

წყაროების სახელებიც ან მათი გამკეთებლის გვარის მიხედვით არის შერქმეული ან საცხოვრებელი სიახლოვის გამო. აი, სოფლის წყაროთა სახელები: **ღაბაენც ახპურ**, **სუქასიენც ახპურ**, **ლაფოენც ახპურ** და სალდედინ კარმუჯთან არის წყარო, რომელსაც **სალდადინ ახპურ** (სალდათის წყარო“) ჰქვია. მოტივაცია სახელებისა ადვილი ასახსნელია, რადგან წყაროც ისევეა „სალდათების“ მიერ გაკეთებული, როგორც ხიდი (ჰაკობიანი..., ჯასიქიქას, შხიქ- ფაქიქას, ფარსიქიქას, ხ. IV, 1998: 463).

მიკროტოპონიმები, რომელიც წარმოვადგინეთ, ჩაწერილია მე-20 საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში. მაშინდელი ინფორმატორები იყვნენ: ხაჩატრიან ხაჩიკ

ავეტისის ძე დაბ. 1934 წ; საირატიან კარაპეტ საირატის ძე დაბ. 1921 წ; ბროიან ჰარუტუნ ზორიგის ძე დაბ. 1927 წ.

შეიძლება ითქვას, რომ, როდესაც მოვიდნენ არზრუმიდან კოლონისტები და გამოანაწილეს სათხეში, მათ უკვე აღარავინ დახვდათ ადგილობრივ მოსახლეთაგან, რადგან არც ერთი გაუმჭვირვალე მიკროტოპონიმი არ შეგვხვდრია. ყველა სახელი შექმნილია ჩამოსახლების შემდეგ. რატომ არ შეიცვალა სოფლის სახელი? როგორც უკვე ითქვა, ადმინისტრაციული ხასიათის მიგრაციებს ახასიათბთ ასეთი რამ – რჩება აბორიგენტთა ოიკონიმი, ისპობა მიკროტოპონიმი.

„ქართული ენციკლოპედიის“ მიხედვით, სოფელი სათხე მდებარეობს ბოგდანოვკის რაიონში, მდინარეების ბუღდაშენისა და ფარავნის შესაყართან, ზ. დ. 1840 მ, ბოგდანოვკიდან 5 კმ-ის დაშორებით. სოფლის მახლობლად აღმართულია X საუკუნის დასასრულის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – სამების დიდი დარბაზული ეკლესია (ქსე; 1984: 660).

რა შეიძლება ითქვას სოფლის ისტორიის შესახებ? სათხე მოხსენიებული არ არის ამ მხარისათვის ისეთ მნიშვნელოვან დოკუმენტში, როგორიცაა ოსმალეთის მიერ 1595 წელს შედგენილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, მაშინ როდესაც მის გარშემო არსებული სოფლები აღწერილია დეტალურად. პასუხი შეიძლება შემდეგნაირად გაეცეს ამ კითხვას: ან გამორჩა ოსმალთა მოხელეს ან თავისთვის შეინახა, ე. ი. სოფლიდან აკრეფილ გადასახადს უმაღლავდნენ ხელისუფლებას. სოფელი რომ გაუკაცრიელებული ყოფილიყო, „დავთარში“ აისახებოდა სათანადო ფორმით ისე, როგორც მრავალი ნასოფლარი. ეს რომ ასეა, ადასტურებს იმავე ოსმალთა მიერ შედგენილი „ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი“ რომელიც 1694–1732 წლების პერიოდს მოიცავს და, სადაც აკუმპირის ნაჰი ეს ახალქალაქის ლივაში სათხე ჩვეულებრივ არის აღწერილი (ჩეჯდ, 1979: 139). ხომ არ გაჩნდა სოფელი 1595 წლის აღწერის შემდეგ? ამ კითხვასაც უარყოფითი პასუხი უნდა გაეცეს, რადგან მის ტერიტორიაზე არსებული ძეგლები ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველებენ.

სახელის ფორმა და მნიშვნელობა იწვევს გარკვეულ ინტერესს, რადგან იგი რამდენიმე სახით არის შემონახული. მისი ძირითადი ფორმა არის **სათხე**, რომლის რუსული რუკების ვარიანტები დამოწმებული აქვთ სომეხ ტოპონიმისტებს **სატხეს** სახით. გვაქვს აგრეთვე ფონეტიკური ვარიანტი **სათხა** და რუსული ფორმა **სატხა**.

ასევე ფონეტიკური ვარიანტებია: **საბზა, სადბა, სათლა** (ჰაკობიანი..., ჯაქიფას, შხიჰ-
 რაქიქას, რაქიქას, h. IV, 1998: 463). აშკარაა, რომ სახელი საქართველოს ფაუნის
 სამყაროს უკავშირდება, კერძოდ, ამოსავალი არის თბა, რომელიც გაფორმებულია სა-ე
 აფიქსებით. თბა სიტყვისგან საქართველოს ტოპონიმიაში მრავალი ტოპონიმია
 ნაწარმოები: მოვიყვანო მაგალითებს „საქართველოს ტოპონიმის“ III ტომიდან, (2003
 წ.), რომელშიც მოცემულია ქვემო იმერეთის ტოპონიმები: **თბამაკილა** (სადოვარი)
თბადწვია (სახნავი, ტყე), **თბაწითელა** (სადოვარი), **თხებისკლდე** (ტყე)...

აფიქსებით ნაწარმოები სახელები იმავე არეალში გვაქვს **სათხებიო** სახნავის
 სახელად და **სათხია** მაღლობი. ჩამოვთვლით სა-ე აფიქსებით ნაწარმოებ ცხოველ-
 ფრინველთა სახელებს, რომლებიც მრავლად მოგვეპოვება იმავე არეალში და არ
 მივუთითებთ გვერდებს, რადგან შრომას ლექსიკონის სახე აქვს და მოძებნა არ
 გაჭირდება. ასევე არ მივუთითებთ ობიექტის სახელებს, რადგან ისინი ძირითადად
 ტყის, მინდვრის, მთათა და სავარგულების სახელებია. აფიქსებს გამოვყოფთ და ამით
 გამოიყოფა შესაბამისი ცხოველ-ფრინველთა სახელები: **სა-არჩე-ე, სა-ფუტკრ-ე, სა-
 ქათმი-ე, სა-ქორ-ე, სა-გუგული-ე, სა-ირმ-ე, სა-იხვ-ე, სა-მტრედ-ე, სა-სირ-ე, სა-
 წურბლ-ე, სა-ლორ-ე, სა-კალმახ-ე, სა-კვერნ-ე, სა-შაშვ-ე, სა-ცხენ-ე, სა-წიწილ-ე, სა-ჭი-
 ე, სა-ხარ-ე.** იმავე მნიშვნელობით, ხშირად პარალელურ ფორმად გვერდიგვერდ არის
 გამოყენებული სა-ია აფიქსები: **სა-ბატ-ია, სა-ტურ-ია, სა-ქორ-ია, სა-შაშვ-ია, საბზიკ-
 ია, სა-გველ-ია, სა-ყანჩ-აი, სა-გოჭ-ია, საჩხიკვ-ია, სა-მგლ-ია, სა-თიკნ-ია, სა-ირმ-ია,
 სა-წურბლ-ია, სა-ლორ-ია, სა-ლეკვ-ია, სა-მამლ-ია, სა-მაჩვ-ია, სა-ჩიტ-ია, საკვატ-ია,
 საკვერნ-ია, სა-კურდღლ-ია, სა-კატ-ია, სა-კამბერ-ია, სა-კაკბ-ია, სა-თაგვ-ია, სა-დათვ-
 ია. სა-მერცხლ-ია, სა-მტრედ-ია...** გვაქვს სხვა აფიქსებითაც ნაწარმოები, მაგრამ აღარ
 ჩამოვთვლით. სა-ე აფიქსების პარალელურად გვხვდება სა-ა აფიქსები იმავე
 დანიშნულებით. ბუ-საგან არის ნაწარმოები სოფლის სახელები სა-ბუ-ე ახმეტისა და
 ყვარლის რაიონებში. ქვემო იმერეთის „მასალებში“ კი გვხვდება როგორც **სა-ბუ-ე,**
 ასევე **სა-ბუ-ია და სა-ბუ-ა, ფუტკრისაგან სა-ფუტკრ-ე და სა-ფუტკარ-ა, გველისაგან-
 სა-გველ-ა-ს წყარო** (საქართველოს ტოპონიმია, II, 1989: 156). არის მაგალითები, სადაც
 ფრინველ-ცხოველთა გარდა გვხვდება სხვაგანაც სა-ა მწარმოებლები იმავე
 „მასალებში“: **სა-რევ-ა, სა-რევ-ი, სა-რევ-ებ-ი, სა-ზზეურ-ე, სა-ზზეურ-ა; სა-ბეკ-ა** (ბეკი-

ფერდობი); სა-თიბ-ე, სა-თიბ-ა; სა-გრიალ-ა და სხვა. ჩვენ შემოვიფარგლეთ ძირითადად იმ ტოპონიმური მასალით, რომელთაც პარალელური ფორმები გააჩნიათ.

ამგვარად, სა-თხ-ე და სა-თხ-ა ორივე ერთი და იმავე ენობრივი არიალის ფარგლებში განიხილება, ორივე ერთი და იმავე დანიშნულების სა-ე და სა-ა აფიქსებით გაფორმებული. ასეთი რამ ჩვეულებრივი ამბავია ტოპონიმიაში. ვთქვათ, იმავე ჯავახეთის ცნობილი სოფელი **ბარალეთი** გვხვდება როგორც **ბარალეთის**, ასევე **ბარალისის** ფორმით. არ არის გამორიცხული თურქული ენის გავლენაც. მაგალითად, თურქებმა - ე ხმოვანზე დაბოლოებული ცნობილი ქართული სახელი **ახალციხე** აქციეს **ახსხად**, **ახელცხად** (ჯიქია, 1958: 42).

სხვადასხვა ოჯახთა ენების შეხვედრის დროს, როდესაც ერთი ენის ფონეტიკური არსენალი განსხვავდება მეორისაგან, ასეთი რამ ჩვეულებრივი ამბავია, მით უმეტეს, თუ ენობრივ ფაქტორებს დაემატება ადმინისტრაციული ზეწოლაც.

გზიდან შორიდანვე ჩანს სოფლის შუაგულში 1877 წელს აგებული სომხური გუმბათიანი ეკლესია (ჯ. ი. ხ. გ. 2000: 26). იგი 1830 -იან წლებში გადმოსახლებულმა სომხებმა ააშენეს. სომეხი ტოპონიმისტები ამის შესახებ წერენ , რომ სოფელში ძველი ეკლესიის ადგილას აშენდა ახალი ეკლესია. მის გვერდზე 1875 წელს მოქმედებდა დაწყებითი სკოლა 55 მოსწავლით. ძველ ეკლესიაში თუ 1830-იანი წლებიდან 1875 წლამდე რამე იყო აშენებული, ალბათ ის იგულისხმება. კარგი იყო მითითებულიყო სულ სხვა, რამ „სოფელში შემორჩენილია ძველი ისტორიული ძეგლები -ციკლოპური ციხის ნაგებობა, რომელსაც მტკვარ-არაქსის ეპოქით (ძვ. წ. აღ-ით III ათასწლეული) ათარილებენ მკვლევარები. აქვე დგას XI საუკუნის ქართული ეკლესია. ციხის კედლების დიდი ნაწილი დარღვეულია, გადმოსახლებულებს მისი ქვები სახლების ასაშენებლად მოუხმარიათ, ხოლო სახურავჩაქცეული და ნაწილობრივ კედლებგამორღვეული ეკლესია გაპარტახებულია და რესტავრაციას საჭიროებს, ქართული ეკლესიისათვის XIX საუკუნის 70-იან წლებში სამხრეთიდან სომხური ეკლესია მიუშენებიათ, რომელიც ასევე მოუვლელია და დაზიანებული (სილოგავა, 2001: 127).

1933 წელს სათხეს დასცქეროდა უზარმაზარი ციხის ნანგრევები, რომლის ქვებსაც სამშენებლოდ იყენებდნენ. ამ ციხის სახელად ნ. ბერძენიშვილს ჩაწერილი აქვს **იშყალა** (ბერძენიშვილი, 1964: 72).

ქართულ ეკლესიაზე თავის დროზე იყო ბევრი ქართული წარწერაც. თითქმის იმავდროულად, როდესაც აშენებენ სომხურ ეკლესიას, სათხეში იწყება ქართული ეკლესიისა და წარწერების მეცნიერული შესწავლა.

თითქოს ყველაფერი ნათელია, სოფლის სახელი **სათხე** გამჭვირვალეა, მაგრამ არის ზოგი გამრუდებული შეხედულება სახელის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით, რაზეც გვინდა მივუთითოთ. ე. ლალაიანი (1864-1931) კარგად იცნობდა ჯავახეთს. იგი მოღვაწეობდა ახალციხესა და ახალქალაქში. ახალქალაქში მასწავლებლად ყოფნის დროს 1880 წ. შეაგროვა მასალა ჯავახეთის შესახებ. პირველად სწორედ ე. ლალაიანმა აღწერა სათხე და მოგვცა სახელის ხალხური ეტიმოლოგია. მისი თქმით, თვითონ სოფლები ამბობენ, რომ ბატონს რქმევია სახელი **სათლ**, საიდანაც ეწოდა სოფელს სახელი. სოფელში სომხური მოსახლეობა გაჩნდა მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში. 50 წლის შემდეგ ე. ლალაიანს ჩამოსახლებული კოლონისტები აწვდიან იმ სოფლის სახელის ეტიმოლოგიას, რომელიც თურქების მიერ დაფიქსირებულია მე-18 საუკუნის დასაწყისში და რომლის ტერიტორიაზე მდგომი ქართული ეკლესია XI საუკუნისაა, მას აქვს სამშენებლო წარწერა იმ პერიოდის, ამიტომ ეს ეტიმოლოგია არის გულუბრყვილო ხალხური გააზრება სახელისა.

სათხის ლალაინისეული ეტიმოლოგია გაიმეორა სამველ კარაპეტიანმა, რომლის მიხედვითაც ადგილობრივებმა სოფელს სახელი უწოდეს ადამიანის სახელის მიხედვით.

აუხსნელია, როგორ შეიძლება დაუკავშირდეს სახატე სატახეს, როგორც ეს მითითებული აქვს ბატონ ა. სანოსიანს. რამდენად მისაღებია ბგერათა ასეთი გადასმა. ქართულში ასეთი რამ შეუძლებელია, რადგან აბსულუტურად იცვლება სიტყვის სემანტიკა. სახატე თუ ნიშნავს ხატის ადგილს, სატახე არის ტახის ადგილი, ამიტომ მსგავსი მეტათეზისი ქართულს არ ახასიათებს. ეს არის მიზანმიმართული დაკავშირება, რომ სათხეს დაუკავშირდეს სატახე და ბოლოს ითქვას, რომ სათხე იგივე სატახეა.

ამგვარად, სოფელ სათხის ეტიმოლოგია ნათელია, იგი მიეკუთვნება ქართულ გეოგრაფიულ სახელთა რიგს, დარქმეულია ქართველთა მიერ, რასაც სოფლის ტაძრის ეპიგრაფიკა უქვეყნს ხდის.

ტატანისი. სოფელი ტატანისი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. იგი შედის კლდის სასოფლო საბჭოში. 1907 წელს ჰყავდა 267 მცხოვრები, უმეტესი ნაწილი ქართველი. სომხურ ტოპონიმიაში იგი გვხვდება ასევე **თათანის** სახელწოდებით (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, հ. IV, 1988: 50).

სოფელი ტატანისი შეტანილია „ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“, იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ახალციხის ქვაბულში, ზ. დ. 1300 მ. ახალციხიდან კი 10 კმ.-ის დაშორებით (ქსე, 1985: 664).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ სოფელ ტატანისის შესახებ გვაქვს ასეთი მონაცემები, რომ „ტატანის“ სიტყვის დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშანი არა აქვს, მაგრამ მისი ამოკითხულობა სავსებით სწორია ისევე, როგორც ცხადია მისი ადგილმდებარეობაც (ახალციხის ჩრდილო-დასავლეთით. ყველა მსხვილმამუტაბიან რუკაზე აღნიშნულია). ქართული მკვეთრი ტ თანხმოვანი კანონზომიერად თურქული **ა** ასოთია გადმოცემული. სოფელი ტატანისი ამჟამად ახალციხის რაიონში კლდის სასოფლო საბჭოში შედის. „დავთარის“ შედგენის დროს ტატანისი საკმაოდ დიდი სოფელია 30 კომლიანი მოსახლეობით, მაგრამ 1870 წ. მასში აღრიცხულია 13 კომლი. ტატანისი მდებარეობს ოკიზის წყალთან, ახალციხიდან 7 ვერსის მანძილზე (ჯიქია, 1958: 51-52).

მე-20 საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ილია მაისურაძემ სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის დავალებით მოიარა სამცხე. იგი ტატანისის შესახებ წერს: სოფელი ფერსათის მთების სამხრეთ ფერდობებზე კლდე-გორაკებს არის შეფარებული. ტატანისში 56 კომლია, აქედან 31 ქართველი მაჰმადიანი, დანარჩენი ქართველ-მართლმადიდებელნი არიან. ცხოვრობენ: სამსონიძეები (მართლმადიდებლები), ბლიაძეები, მეფურნიშვილები, ჭულუკაშვილები, ბერზენიშვილები (სჯიმ №4433). ტატანისში ძირითადად სამსონიძეთა გვარია. მათი მოსვლის შესახებ არსებობს გადმოცემა, რომ ქარელის რაიონის სოფ. ბრეთში სამსონიძეს შემოჰკვდომია ბატონი და ძმებთან ერთად გადმოსულა სოფ. ტატანისში, ხოლო მისი ორი ძმიდან ერთი საკირეში დასახლებულა, ხოლო მეორე – ასპინძის რ. სოფ. ოშორაში.

სამსონიძეებს აუშენებიათ XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე სოფლის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია, რისთვისაც მაჰმადიანებს ხელი არ შეუშლიათ, პირიქით, ხელს

უწყობდნენ ტაძრის მშენებლობაში. ტატანისში მაჰმადიანური მოსახლეობა სჭარბობდა, რასაც ადასტურებს ვ. სამსონიძე (მეორე მსოფლიო ომის დროს 40 ოჯახი მაჰმადიანია, ხოლო 20 ოჯახი სამსონიძე). ასე რომ, ი. მაისურაძის მიერ დამოწმებული გვარები, სამსონიძის გარდა, არის მაჰმადიანური. მათ რიცხვს მიემატება: ჭუტაძე, ურმანიძე, წულუკიძე და ჭიპაძე (სამსონიძე 2000: ტატანისი, გაზეთი „ლიტერატურული მესხეთი“), რომლებიც გაასახლეს 1944 წელს და მათ ადგილზე დასახლდნენ მეზობელი რაიონებიდან მოსული ზედგინიძეები, ჯვარიძეები, ლაცაბიძეები, პეტრიაშვილები და სხვა (ბერიძე, 2010: 179).

ტატანისში გამოიყოფა – ის დაბოლოება, რომლის ჩამოცილების შემდეგ გვრჩება ტატან ფუძე. ტატანს კი სულხან-საბა ასე განმარტავს: „ვარსკვლავმორბედი“. ვარსკვლავმორბედი, როგორც სინონიმი ტატანისა, არის „ლამით რომ ვარსკვლავსავით გაფრინდება“ (ორბელიანი, 1965: 260). მნათობის შესახებ ნათქვამია: „არიან ვარსკვლავნი, უმეცართ მნათობად უთქვამთ ვარსკვლავმორბედი, რომელ არს ტატანი“ (ორბელიანი, 1965: 497).

ტატანისს ორი მნიშვნელობა არის დადასტურებული ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში: 1. ძვ. „ვარსკვლავმორბედი“ (საბა), მეტეორი. 2. იგივეა, რაც ტატნობი“. (ქეგლ, 1960: 12; 59).

ტატანისი ტატანთან დააკავშირეს შ. მოსეშვილმა და ვ. სამსონიძემ. ორივე მკვლევარი ტატანისს უკავშირებს ტატნობს. შ. მოსეშვილი სულხან-საბა ორბელიანს ეყრდნობა, ვ. სამსონიძე წერს: „მიგვაჩნია, რომ სოფლის დასახელება მიღებული უნდა იყოს ტატნობი სიტყვიდან და რომ „ტატნობი“ უნდა ვუწოდოთ არა მხოლოდ „ცის კამარას, ცის თაღს, ცას“, არამედ მიწის სწორ ზედაპირსაც. სწორედ ასეთ ჰორიზონტზე იყო გაშლილი წინათ სოფელი ტატანისი, ახლა რომ „ვერანა ტატანისი“ ჰქვია (სამსონიძე, 2000).

როგორც უკვე ითქვა, ტატანისისათვის ამოსავალია ტატან ფუძე, რომელიც ფორმდება – ის დაბოლოებით. ისევე, როგორც ტატნობისათვის, არის ძირეული სახელი ტატანი, ოღონდ ამ შემთხვევაში წარმოქმნილია – ობ დაბოლოებით, რომელმაც გამოიწვია

ფუძის რედუქცია. – ის დაბოლოება გამოყოფილი აქვს შ. მოსეშვილს: „ისი“ – ნიშნავს „ის“, იგი. მაგ.: თბილ-ისი ე. ი. „თბილი“ (მოსეშვილი, 1990).

ვ. სამსონიძის მსჯელობა აგებულია ვარაუდზე, რომ ტატნობი უნდა ვუწოდოთ არა მხოლოდ „ცის კამარას, ცის თაღს, ცას, არამედ მიწის სწორ ზედაპირსაც“. სინამდვილეში ტატანისი მხოლოდ ცასთან არის დაკავშირებული, მიწის ტატნობი არ არსებობს, თან ტატნობსაც და ტატანისსაც ერთი საერთო საფუძველი, ერთი ძირი აქვთ. ქართული ტატანი სრული შესატყვისია მეტეორისა თავისი მნიშვნელობით, ამიტომ სოფლის სახელი შეიძლება დავუკავშიროთ ვარსკვლავებსაც და ჰაერში გამოკიდებულ სიმაღლეებსაც (ბერიძე, 2010: 180).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ტატანისში მოცემული გვარსახელები ადასტურებენ, რომ ტოპონიმი ნამდვილად ქართულია.

ზათელა ეკტერის ძე	გოგინა დათუნას ძე
ბასილა ძე მისი	ნარიმა მახარებლის ძე
იასონ ფილასონის ძე	გაბრიელ სიმონის ძე
გოგიჩა თარალას ძე	იორდანე აბრამის ძე
დათუნა პაატას ძე	ელია ძმა მისი
ელია გოგიჩას ძმა	ელიაზარ მამთავრის ძე
მახარა გოგიჩას ძე	როსაფა ვარძელის ძე

(ჯიქია, 1941: 27).

აშკარაა, რომ **ტატანისი** ძველი ქართული სახელია ამ სოფლისა, ქართული სუფიქსითავე ნაწარმოები, ხოლო **თათან** ფორმა არმენიზებული სახეა მისი, აქ ხდება მკვეთრი ტ-ს გაფშვინვიერება.

ტოლოში. ქართული სოფელი ტოლოში მდებარეობს ასპინძის რაიონში. ხუთტომეულში წერია: ასეთი ფორმით მოიხსენიება რუსულ წყაროებში. სომხურ ტოპონიმიაში **თოლოშ** ფორმითაც გვხვდება. 1907 წელს ჰყავდა 325 თურქი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքուէյան, հ. II, 1988: 464; հ. V, 2001: 115).

„გურჯისტანის ვილაიეთში“ სოფელი მოცემულია ტოლოში ფორმით. სახელწოდება სწორია წერს ჯიქია (ჯიქია, 1958: 249).

ლექსიკ ასეა აღნიშნული: „გამოვიარე ტოლოშსაო, წისკვილი ბრუნავს ბოლოსაო“.

სოფელი მდებარეობს მესხეთისა და ჯავახეთის საზღვარზე მდ. მტკვრის მარცხენა მხარეს. სოფელს ჩამოუდის ორი წყალი – ანალურა და ხევა. სოფელში 18 კომლი მოსახლეა. ტოლოში ხერთვისიდან დაახლოებით 1 კმ-ის მანძილზეა. დღევანდელი ასპინძის რაიონში ტოლოში შეადგენს ტოლოშის სასოფლო საბჭოს (ჯიქია, 1958: 249-250).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით, სოფელი ტოლოში მდებარეობს ასპინძის რაიონში, მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ზ. დ. 1100 მ., ასპინძიდან 15 კმ-ის დაშორებით, სოფლის მახლობლად არის VIII-IX სს. დარბაზული ეკლესია (ქსე., 1986: 13).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ტოლოში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

კაკუტა ფარსიას ძე	ყანდურალი მინდოდას ძე
ბარდია ლაზარეს ძე	ღონენას ძე
იოსებ მრვდლის ძე	მახარებელ ვეფხიას ძე
იორდანე მღვდელი	სახელად ბადურა
ქეჩია სახელად	გოზალ

დავთარში“ მოცემული გვარსახელიც ადასტურებენ, რომ სოფელი ტოლოში ნამდვილად ქართულია (ჯიქია, 1941: 27).

ამკარაა, რომ თავკიდური მკვეთრი ტ გაფშვინვიერებულია და ქართული სახელის ერთგვარი სისტემის ხასიათს ღებულობს (შდრ.: თათანისი, ეფრემოვქა...).

ფოკა. ტოპონიმური ლექსიკონის მიხედვით, სოფ. ფოკა ბოგდანოვკის რაიონში, ქ. ბოგდანოვკიდან 30 კმ-ის დაშორებით, ფარავნის ტბის მახლობლად მდებარეობს. შენობები ახალი ნაგებია. 1907 წელს ჰყავდა 1152 სომეხი მცხოვრები და ეკლესია. 1969 წ. 2000 სომეხი მცხოვრები. მოსახლეობის ერთი ნაწილი გადმოსახლებულა არდაჰანიდან. მისდევენ მესაქონლეობას, მიწათმოქმედებას. აქვს საშუალო სკოლა, კინო, 2 წისქვილი. არის ძველი ციხის ნანგრევები რუსულად – პოგა, პოკა (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, հ. V, 2001: 272). არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ აქ ქართველებს უცხოვრიათ.

„ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ მიხედვით, სოფ. ფოკა მდებარეობს ბოგდანოვკის რაიონში ფარავნის ტბის ნაპირას. ბოგდანოვკიდან 28 კმ-ის

დაშორებით. ფოკაში არის XI ს. შუა წწ. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – წმ. ნინოს დარბაზული ეკლესია (ქსე; 1986: 354-355).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფ. ფოკა მოცემულია **ფოკანი, ფოკათა, ფუკთა, პოგა** ფორმებით. იგი მდებარეობს სოფ. ფარვანასთან. ამ სოფლის სახელი „ქართლის ცხოვრების“ ანადეოფლისეულ ნუსხაში მრავლობითი რიცხვის ფორმით გვხვდება: „ხოლო ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი და მოადგა ფუკათა“ შედის (ჯიქია, 1958: 343).

სახელობით ბრუნვაში ფოკანი უნდა ყოფილიყო და „ქართლის ცხოვრების“ რედაქტორს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს საძიებელში ასეც აქვს მოცემული (ანა დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრება“, 303). შემდეგში ეს ქართული აფიქსი დაიკარგა. მ. ბროსე ამ სოფელს ახსენებს უკვე Phoca-დ ახალ დროს, კერძოდ, XIX საუკუნის საარქივო და სხვა წერილობით ძეგლებშიც უკვე ფოკაა. არზრუმიდან გადმოსახლებულთა აქ დამკვიდრების შემდეგ ფოკა სახელწოდება უკვე ცოცხალ მეტყველებაშიც გადასომხურდა. ხუთვერსიან და სხვა რუსულ რუკებზე Пора – გვაქვს. არმენიზებული ფორმითაც ასე ხმარობენ.

ამრიგად, სოფ. ფოკა საქართველოს ისტორიაში არაერთხელ მოხსენებული მნიშვნელოვანი პუნქტია. მისი ძველი ქართული სახელწოდებაა ფოკანი, შემდეგში – ნი დაბოლოება ჩამოეკვეცა და ამჟამად ფოკად არის წოდებული (ჯიქია, 1958: 344).

სოფ. ფოკის მდებარეობა რუკების მიხედვით სავსებით გარკვეულია. იგი მდებარეობს ახალქალაქ-გუმბრის გზიდან ჩრდილოეთ მხარეს, თაფარავნის ტბის პირას.

არქივისეული სიების Бокა სწორი არ არის. ვახუშტის ატლასზე, ისევე როგორც Description – ისადმი დართულ რუკაზე ფარავნის ტბიდან ახალქალაქის მტკვრის გამოსასვლელთან ნაჩვენებია სოფ. გასადინი. ეს ფოკა არ არის; ფოკა უფრო სამხრეთითაა; ამ სოფელს ჩვენამდე არ მოუღწევია და არც „დავთარშია“ მისი სახსენებელი.

დღეს ფოკა ბოგდანოვკის რაიონში განძანის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 343-344).

ფოკაში ქართული მოსახლეობის კვალი წაშლილია, მაშინ როდესაც ფოკის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ქართულ წარწერიანი ეკლესიები. ფოკა ცნობილი

გეოგრაფიული პუნქტია ქართულ წყაროებში, რის შესახებაც მიუთითებენ ისტორიული ხუროთმოძღვრული გზამკვლევის ავტორები:

ისტორიული მნიშვნელობით ცნობილი ფოკა, სადაც დღეს საქართველოს საპატრიარქოს რეზიდენცია და მოქმედი დედათა და მამათა მონასტრებია. ამ სახელწოდების პირველი ხსენება უნდა იყოს ახ. წ. IV ს-ში კასტორიუსის რუკაზე, სადაც არტაშატ-სებასტოპოლისის გზა შემოდის ჯავახეთში და მოადგება ფოკას, შემდეგ აბულს (ჯავახეთი, 2000: 13-14).

XI საუკუნის 40-იან წლებში „მატიანე ქართლისა“ ფოკას მრავლობით რიცხვში იხსენიებს: „ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი და მოადგა ფოკათა“ ე. ი. ფოკანი ორი სოფელი ყოფილა. მართლაც ფარავნის წყლის მარცხნივ და მარჯვნივ არსებულ ორ ფოკას, ჩანს ხიდი აერთიანებდა, ისევე როგორც ახლა მარცხენა ნაპირის ფოკაშია ორი ძველი ნაეკლესიარი, რომელთაგან ერთი წმ. ნინოს სახელობისაა.

სოფლის ცენტრში მჭიდრო განაშენიანების შუაგულში აღმართული ტაძარი უკეთაა შემონახული.

ტაძარი აგებულია 1030-40-იან წლებში, ბაგრატ IV-ის დროს აუგია იოანე ოქროპირს ქართლის კათალიკოზს, ხუროთმოძღვარი კი მიქელ „ქართლისა ბანაქასალარი“, სავარაუდოდ „ქართლის ხუროთმოძღვართუხუცესი“ ყოფილა. ტაძრის ასეთ ბუნებაში იხატება მისი ქტიტორი – იოანე ოქროპირი, რომელიც მცხეთის საკათალიკოსო მამულში ეკლესიას აშენებს დიდებულს, გულმოდგინედ ნაგებს, მორთულს.

ფოკის მეორე ეკლესია თავად სოფელშია, მთავარი გზის ახლოს. იგი ისეა გადაკეთებული XIX საუკუნეში სომხური მოსახლეობის მიერ, რომ ახლოს მისვლამდე მასში ძველი არაფერი შეიმჩნევა.

სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, მთის თხემზე, ფოკის უძველესი ციხის ნანგრევებია გაშლილი. იგი ძლიერი, გამაგრებული მნიშვნელოვანი პუნქტის შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომლის კედლის სისქე 4,2 მ-ს უტოლდება. ციხე ორ ნაწილად იყოფა კედლით. ციხის ჩრდილო კიდეში კი ქვის ვეშაპი იდგა. შუა საუკუნეებში იგი ჯვრად გადაუთლიათ, სულ ახლახან კი სომეხმა მოსახლეობამ ზედ მომცრო შენობა დააშენა და შიგ სამლოცველოც გამართა. ციხესთან სოფლის სიახლოვემ გამოიწვია, რომ მისი ქვები ხელმეორედ გამოყენებისათვის არის

გაზიდული და კედლების უმეტესი ნაწილი გეგმის დონემდეა დასული (საქართველოს მეგზური 2000: 13-14).

XVI საუკუნის ბოლოს სოფ. ფოკა უკვე დაცლილია მოსახლეობისაგან. ჩანს, დროთა განმავლობაში მრავლობითის აღმნიშვნელი დაბოლოება სახელს ჩამოშორდა და დარჩა ფოკა.

ფერსა. სომხურ ტოპონიმიაში ეს სოფელი მოცემულია როგორც **ფერსა**, ასევე **პერსა** ფორმითაც. იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. 1907 წელს ჰყავდა 349 თურქი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 332; հ. V, 2001: 255).

„გურჯისტანის ვილაიეთის“ მიხედვით, სოფელი ფერსა ამავე სახელწოდების ახლანდელი სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც მუგარეთ, შურდო, გიორგიწმინდა და წოხტევ სოფლებს აერთიანებს. ზისერმანით ს. ფერსა ახალციხიდან 12 კერსზეა ოკიზის წყალზე, 12 კომლიანი მოსახლეობით. ფერსა იხსენიება 1835 წ. ქართულ საბუთში, როგორც აწყურის სანჯაყის სოფელი ძოვრეთ და ოკაზისთან ერთად (ჯიქია, 1958: 137).

ქართულ ენციკლოპედიაში არის შეტანილი სოფელი ფერსა, რომელიც მდებარეობს ახალციხის რაიონში, მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. ზ. დ. 1080 მ.,

ახალციხიდან 13 კმ-ის დაშორებით, საშუალო სკოლა არის სოფელ გიორგიწმინდაში, სოფლიდან 2 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1986: 272).

ფორმა პერსა შეიძლება რუსული ტრანსკრიფციის გავლენის შედეგი იყოს (შდრ.: აფნია//აპნია).

დასავლურ სომხურ დიალექტებში მკვეთრი თანხმოვნები – პ, ტ, კ, ხშირად იცვლება იმავე საწარმოთქმო რიგის მჟღერი – ბ, გ, დ, თანხმოვნებით. რაც შესაძლებელია თურქული ენის ზეგავლენის შედეგი იყოს. მაგ.: ქართული **არტაანი** თურქული **არდაჰანი**; **არტანუჯი**//**ადრანუჯ** (თურქულად)

ზოგ შემთხვევაში კი ხდება, გ – თანხმოვნის კ – თი შეცვლა სიტყვის ბოლოს.

ხეოთი. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით სოფელი ხეოთი მოცემულია **ხეოტი**//**ხეოტ**//**ხეოთი**//**ხეოთ** ფორმით. ქართული სოფელი ახალციხის რაიონში. იგი მდებარეობს ახალციხიდან 13-15 კმ-ის დაშორებით მდინარე ფოცხოვის

მარჯვენა მხარეს. 1907 წელს ჰყავდა 553 თურქი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքսեղյան, հ. II, 1988: 719).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, სოფელი ხეოთი მდებარეობს ქ. ახალციხეში. იგი ქალაქიდან დაშორებულია 25 კმ-ზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სოფელ ურავლის ხეობას მიჰყვება, შემდეგ მარცხნივ უხვევს და გადაივლის ხევს, რომლის თავზეც ორცეფის ძველი ციხის ნანგრევია აღმართული. სოფელი ხეოთი საკმაოდ დიდი, 24 კომლიანი სოფელია. დღეს ხეოთი ურაველ, წყორძა და მუსხ სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის ურავლის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 230-231).

„დავთრში“ სოფლის სახელწოდებაა – **ხეოთი**, ხოლო არქივისეულ სიებში გვაქვს Хавет, Хеват, Хевотъ, რაც, უთუოდ, „დავთრის“ აღნიშნული ტრანსკრიფციიდან მოდის. 1833 წლის არქივისეულ თურქულ საბუთში გვაქვს „ხეოთ“ ან „ხევოთ“ ტრანსკრიფცია. ამრიგად, ამ სოფლის თანამედროვე სახელწოდებაა – **ხეოთი**; ასევე იწოდებოდა იგი XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში. ამ სიტყვის დავთარში წარმოდგენილი ტრანსკრიფცია „ხეოთ“-ს არ იძლევა (ჯიქია, 1958: 230).

ქართულ ენციკლოპედიაში შეტანილია სოფელი ხეოთი, რომელიც მდებარეობს ახალციხის რაიონში (ურავლის სოფ. საბჭო), ერუშეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხეოთის წყლის ხეობაში. ზ. დ. 1420 მ, ახალციხიდან 22 კმ-ის დაშორებით.

სოფლის მახლობლად, ჭალაში დგას – XV-XVI სს. ქართული ხუროთმოძღვრული ანსამბლი – ეკლესია და სამრეკლო. სამრეკლო კარგად არის შემონახული; ორსართულიანი ნაგებობაა (როგორც საფარაში, ზარზმასა და იჯარეთში), ქვედა სართული კუბის ფორმისაა, რომელიც სამლოცველო-საძვალის დანიშნულებას ასრულებდა (ქსე, 1987: 470).

ხოჯაბეგი. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით სოფელი ხოჯაბეგი მოცემულია **ხოჯაბეკ/ხოჭაპეკ/ხოჭეპეკ/ხოჯაბეგ/ლოჯაბეგ/ლოჯაბეკ** ფორმით. ქართული სოფელი ნინოწმინდის რაიონში. 1885 წელს ჰყავდა 35 მოსახლე. 1907 წელს 749 სომეხი მცხოვრები. წინაპრები გადმოსახლებული არიან არზრუმიდან, კერძოდ მითოდ და სხვა სოფლებიდან 1830 წელს. აქ არის ძალიან ლამაზი თაღისებური ფორმის ეკლესია, რომელიც 1830 წლით თარიღდება. 1969 წელს შერთებული იყო

ნინოწმინდასთან. ამ დროს ჰყავდა 1474 სომეხი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., ჯასიქიან, ოსიპ- ჩაქუაძე, ჩაქუაძე, ხ. II, 1988: 778).

სოფელი ხოჯაბეგი მოხსენიებულია ქართულ ენციკლოპედიაში. იგი მდებარეობს ნინოწმინდის (ბოგდანოვკის) რაიონში, ახალქალაქის პლატოს უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდინარე აღრის (ფარავნის მარცხენა შენაკადი) ნაპირას. ზ. დ. 1940 მ, ნინოწმინდიდან 0,5 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1987: 506).

ხულგუმო. სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულის მიხედვით სოფელი მოცემულია **ხულგუმო/ხულგუმა** ფორმით. იგი მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში, ახალქალაქიდან 3 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 556 სომეხი მცხოვრები. წინაპრები გადმოსახლებული არიან 1829 წელს არტაანიდან. სოფელში შემორჩენილია 2 განადგურებული ეკლესიის ნანგრევები. ახალი ეკლესია სტაფანოსის სახელითაა ცნობილი (1903-1907 წწ.) (ჰაკობიანი..., ჯასიქიან, ოსიპ- ჩაქუაძე, ჩაქუაძე, ხ. II, 1988: 818).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ ნათქვამია, რომ II წიგნში ხულგუმაა დაბეჭდილი იმ მიზეზით, რომ თურქულმა პირველი მარცვლის შემდეგ ღია ზაგისმიერი ხმოვანი არ იცის. ი. ნეზირიძეს ხულგუმო აქვს (ჯიქია, 1958: 319).

ნეზირიძეს მეტად საყურადღებო ცნობა აქვს ხულგუმო სოფლის მოსახლეთა შესახებ. ის წერს: „ამ რუსობის დროს ველის სოფლიდან მთელი კათოლიკე ველელები გარდმოსახლდნენ სოფლებში კარდიკამს, ზავრას, ხულგუმოს და სხვ.“ ამრიგად ირკვევა, რომ ახალქალაქთან ძლიერ ახლო მდებარე კარტიკამ, ზავრა და ხულგუმო სოფლებში ბინადარი კათოლიკეები ველიდან გადმოსახლებულან. სოფ. ველი კი დიდი არტაანის ლივას ტყე-ნაპირში მდებარეობს. ლ. ზაგურსკიც ადასტურებს ზავრელ, ხულგუმოელ და კარტიკამელ კათოლიკეთა გადმოსახლებას არტაანის სოფ. ველიდან. ლ. ზაგურსკი ამ ცნობას იმასაც იმასაც დასძენს, რომ ველელი ქართველი კათოლიკეები უფრო ადრე სოფ. დვირში (აწინდელი ბორჯომის რ-ნი) ცხოვრობდნენ. თავდასხმებისა და მარცვისათვის რომ თავი დაეღწიათ, დვირის მოსახლეობა უფრო ადრე გადასახლებულა ველში, სადაც მას მშობლიური (ქართული) ენა დაუკარგავს აქვს (ჯიქია, 1958: 319).

ტამბოვკის გვერდით დაახლოებით 1925 წელს ხულგუმოდან აქ გადმოსახლებულან ეს თურქულად მოლაპარაკე მოსახლეობა (28 ოჯახი). ახალი

სოფლისათვის დაურქმევიათ „ახალი ხულგუმი“. დღეს ეს ახალი ხულგუმი ბოგდანოვკის რაიონში ტამბოვკა, ასფარა, ვლადიმეროვკა და როდიონოვკა სოფლებთან ერთად ფარავნის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 319).

სოფელი ხულგუმი ახალქალაქთან ძლიერ ახლო ყველა რუკაზე აღნიშნულია. „დავთრის“ ხულგუმში 19 კომლია. ამჟამად ხულგუმი ახალქალაქის რაიონში ახალქალაქისავე სასოფლო საბჭოში შედის დილიცკა, ჩამძვრალა, კიროვ, კულიკამ სოფლებთან ერთად. ს. ჯიქიას მითითებული აქვს, რომ არქივისეული სიების **Гульгума** უნდა გასწორდეს (ჯიქია, 1958: 319-320).

„ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ მოხსენიებულია სოფელი ხულგუმი, რომელიც მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში (კარტიკამის სოფ. საბჭო), ახალქალაქის პლატოზე, მდ. ფარავნის მარჯვენა ნაპირზე ზ. დ. 1670 მ, ახალქალაქიდან 2 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1987: 513).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ხულგუმში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

შაჰაზიზ ყუბანის ძე	ბატატა სტეფანეს ძე
არუზის შვილიშვილი	სახელად ოქო
ხუდად ჯანასლანისძე	სახელად ბატატა
გულისა ალავერისძე	სახელად გიორგი
ივანე ძმა მისი	არაბა მახარებლის ძე

(ჯიქია, 1941: 224).

ხულგუმი//ხულგუმა სახელებში ა ხმოვანი შეცვლილია ო ხმოვნით.

წყორმა. სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონში სოფელი წყორმა მოცემულია **ცხორმა//ცკორმა** ფორმით. იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. ახალციხიდან 9 კმ-ის დაშორებით, მდინარე ურაველის მარცხენა მხარეს. რუკაზე მოცემულია **ცკორმა** ფორმით (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, h. V, 2001: 160).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ სოფელი წყორმა ქართულად წყორდაა:

პური კლდეს, ღვინო ბოგასა, თევზი მე მთხოვე ტობასა,
თუ გინდა ვაშლი წითელი, გაღმა-გამოდმა წყორდასა“.

წ და ძ თანხმოვნები თურქულში ჩვეულებრივად თურქული ? ასოთია გადმოცემული, ხოლო ორ თავკიდურ (წყ) თანხმოვნებს შუა ჩასმულია თურქული

„უ“ ხმოვნის აღსანიშნავად. ზოგჯერ რამდენადმე გადათურქულებული ფორმა ქართული დამწერლობითაც გვხვდება: „ჭაჭარაქის სანჯალშიდ წყორზის ბაიოღლები...“ და „წღორზელი იბრამა...“ რუსულად სხვანაირად არის გადმოცემული: Цхорза Цгорза Цкордза (ჯიქია, 1958: 216-217).

„დავთორის“ შედგენის დროს წყორმა დიდი სოფელია: მასში 40 კომლი მოსახლე ცხოვრობს (მაგრამ 1870 წ. ამ სოფელში მხოლოდ 9 კომლია აღნუსხული. ს. წყორმა ახალციხიდან 15-ოდე კმ-ის მანძილზეა, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. იგი ურავლის ხეობაში მდებარეობს (ჯიქია, 1958: 216-217).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით, სოფელ წყორმაზე ასეთი მონაცემები გვაქვს: იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, მდინარე ურავლის ხეობაში. ზ. დ. 1150 მ, ახალციხიდან 15 კმ-ის დაშორებით. შუა სოფელში, ხევის პირას დგას ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – XIII ს. მცირე დარბაზული ეკლესია. სოფელში კიდევ 2 ეკლესიაა (ერთი დანგრეულია) (ქსე, 1987: 373).

ჭაჭარაქი. იგი სომხურ ტოპონიმიაში მოცემულია ჭაჭარაკ//ჩეჩერეკ ფორმებით. ეს ქართული სოფელი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. ახალციხიდან 4 კმ-ის დაშორებით მდ. ფოცხოვის ნაპირზე. 1907 წელს ჰყავდა 230 სომეხი მცხოვრები. 1970 წელს – 60-70 სომეხი და ქართველი მცხოვრები. შეერთებულია მინამის მეურნეობასთან. წინაპრები გადმოსახლებული არიან არზრუმიდან 1829-30 წლებში. ქართული ფორმაცვალებით მიღებულია ჭაჭარაკ ფორმა (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, h. III, 1991: 599, h. IV, 1998: 235).

აქვე შევნიშნავთ, რომ ჭაჭარაქი მდებარეობს არა მდინარე ფოცხოვის ნაპირზე, არამედ მდინარე მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე.

„გურჯისტანის ვილაიეთში“ ჭაჭარაქ სიტყვის დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშანი არა აქვს. როგორც უკვე ვიცით, ქართული მკვეთრი ჭ საერთოდ მჟღერი ჯ ასოთია გამოხატული და თურქულად გვექნებოდა ჯაჯარაქ. უთუოდ ასეთი თურქიზებული ფორმის გამოძახილია ერთვერსიან რუკაზე ამ სოფლის სახელი – Джаджараги. გადარუსულებული ფორმით გვაქვს Чачараки. მისი დამახინჯებული ფორმაა **ჭეჭერექი** გვხვდება, აგრეთვე, ჭალა, ოხერა. რა თქმა უნდა, სწორი ქართული ფორმა ამ სიტყვისა **ჭაჭარაქია**. ასე აქვს ეს ვახუშტის თავის „გეოგრაფიაში“: „ამ ხიდს ზეით მოერთვის მტკვარს ჭაჭარაქის – კევი“ შედის (ჯიქია, 1958: 209).

ჭაჭარაქი ადმინისტრაციული ცენტრია ნაჰიფესი. ნაჰიფეს ალწერის დასაწყისში ჭაჭარაქის სახელწოდებით სამი პუნქტია აღრიცხული:

1. თვით ჭაჭარაქის რაბათი, რომლის მოსახლეობა 12 კომლისაგან შედგება,

2. სოფ. ზემო ჭაჭარაქი, რომლის მდებარეობაზე ნათქვამია, რომ ის (ზემო ჭაჭარაქი) ჭაჭარაქის რაბათთან მდებარეობს და რომელშიც ათკომლიანი მოსახლეობაა.

3. ქვემო ჭაჭარაქი – უკვე გაუკაცრიელებული სოფელია.

დღეს არსებობს ერთი სოფელი ჭაჭარაქი, რომელიც მინამე და ღრელ სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის მინამის სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 209-210).

„ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ მიხედვით, ჭაჭარაქი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. მდინარეების მტკვრისა და ფოცხოვის წყლის შესართავთან, ზღვის დონიდან 1000 მ., ახალციხიდან 5 კმ-ის დაშორებით, აქ შემონახულია შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – დარბაზული ეკლესია (ქ. ს. ე., 1987: 387).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ჭაჭარაქში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

ყაშუა ძმა მისი	ჯირა ძე მისი
ხახუტა ძმა მისი	მახარა ძე მისი
გოგიჩა პაპუნას ძე	ქუმსია მამუკას ძე

სოფელ ზემო ჭაჭარაქში შემდეგი გვარსახელებია:

მასურა ფილიპის ძე	გრიგოლ ძე მისი
საბია ზაბულონის ძე	მამისა კაკალას ძე
კაკალა ძე მისი	ვარძელ ძე მისი
მაზა ძე მისი	მამუკა ძმა მისი

სოფელ ქვემო ჭაჭარაქში შემდეგი გვარსახელებია:

გიორგი სელმანის ძე	პაველას შვილიშვილი
გოგიჩას შვილიშვილი	ჯიმშერ მაზმანის ძე
გულისადების შვილიშვილი	იორდანეს შვილიშვილი
დავით თაყას ძე	ღვინია კაპანას ძე
გოგიჩა ძმა მისი	სახელად სიმონი

(ჯიქია, 1941: 148/149).

ასეთი განსხვავებული ფორმითაა წარმოდგენილი სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა სახელწოდებანი სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში.

ამ სახელთა უმრავლესობა იმდროინდელ ქართულ ისტორიულ წყაროებში დასტურდება, როცა მხარეში ჯერ კიდევ მასობრივად არ სახლობდნენ სომხები, რაც გამორიცხავს ამ ტოპონიმთა სომხურობას. ვფიქრობთ, მათი ფონეტიკური იერსახის ცვლა ზოგ შემთხვევაში კანონზომიერია (ხდება სომხური ენისათვის არაბუნებრივი ბგერათკომპლექსების ადაპტირება სომხური ფონოტაქტიკის წესების შესაბამისად), ზოგ შემთხვევაში კი ტოპონიმების შეგნებული დამახინჯებაც ხდება, რათა შეიფაროს მათი ქართული წარმომავლობა.

§4. დააარსებული თუ აღდგენილი სოფლები

ტოპონიმთა ლექსიკონში რამდენიმე სოფლის შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი დააარსეს ჩამოსახლებულმა, მაგ.: სოფ. **აბათხევი** დააარსეს 1829-30 წლებში ყარსიდან დევნილმა სომხებმა, ხოლო **ალასტანი** – აგანა-ერზრუმიდან დევნილებმა. ასევე ახალ დააარსებულ სოფლებად არის მიჩნეული: **ასფარა** – 1924 წელს. **თოთხამი** – 1908 წელს, **კათნატუ** – 1928 წელს. აქ ერთგვარ გაუგებრობასთან უნდა გვქონდეს საქმე, რადგან **აბათხევი**, **ალასტანი** და **აგანა**, როგორც სოფლები, მე-19 საუკუნის 30-იან წლებზე დიდი ხნით ადრე არსებობდა.

ალასტანი. სომეხი ტოპონიმისტები ალასტანის შესახებ ამბობენ, რომ ის არის სოფელი ახალქალაქის რაიონში. მდებარეობს ქალაქ ახალქალაქიდან 21 კმ-ის დაშორებით. დააარსეს არზრუმიდან დევნილმა სომხებმა 1830 წელს (ჰაკობიანი..., ჯაკიძეს, Մելիք-բախუյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 66-67).

ამავე მონაცემებს თითქმის სიტყვა – სიტყვით იმეორებს სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია და ასევე წერს, რომ ალასტანი დააარსეს ერზრუმიდან გადმოსახლებულმა სომხებმა 1830 წელს (Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1974: 139).

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მიხედვით, სოფელი ალასტანი მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში მდ. ჭოხრეთის ორივე ნაპირზე, ახალქალაქიდან 22 კმ-ის დაშორებით. აქ არის X-XI საუკუნეების ეკლესია. XIII-XIV სს-ში იყო საუფლისწულო მამული (ქ. ს. ე., 1975: 267).

ალასტანი არ არის მე-19 საუკუნის დასაწყისში „დაარსებული“ სოფელი. ალბათ უფრო სწორი იქნებოდა თქმულიყო სომეხი მეცნიერების მიერ, რომ სოფელი განაახლეს სომეხმა. ამის თქმის საშუალებას პირველ რიგში გვაძლევს ძველი ქართული ეკლესია, რომელიც სოფლის ცენტრში დგას. ეკლესიას აქვს ქართული სამშენებლო წარწერები: „ესე მე ნოშელმან დავდე ქვაი“, „ესე მე დაჩიმ დავსუი საოლისძემან“ (ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი 2000:71). ალასტანის წარწერები და ეკლესია აღწერეს მ. ბროსემ, ივ. როსტომაშვილმა (ცისკარიშვილი, 1995: 123).

ტადარი „ჯავახურია“, მძლავრი მოცულობა თლილი კვადრატებით ისე ოსტატურად შენდება, რომ წყობის ხაზები თმის ღეროს სისქეს აღწევს, კედლები კი მტკიცე ზედაპირად იქცევა. მის ზედაპირზეა „დაბეჭდილი ყოველ კუთხეში, ეშმაკისაგან დასაფარავად, ბოლნური ჯვრები“ (ჯავახეთი, 2000: 70). ეკლესია X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის დასაწყისშია აშენებული (ჯავახეთი, 2000: 70-71). ალასტანის ეკლესია, რა თქმა უნდა, ქართველების მიერ არის აშენებული, ამიტომ გამორიცხულია, რომ ეს სოფელი დაარსებულიყო მე-19 საუკუნის დასაწყისში.

ალასტანის ეტიმოლოგიის შესახებ ორი ვარაუდი არსებობს. ერთ შემთხვევაში გამოყოფილია – სტან სპარსული სუფიქსი (ბერიძე, 1992: 83), ხოლო სხვა შეხედულებით ალასტანი იყოფა ორ ნაწილად – ალას – ტანი, სადაც ტანი „ეწოდება მიწის ვრცელ ნაკვეთს“ (ბედოშვილი, 2002: 63).

ალასტანის მნიშვნელობა განსაკუთრებით იზრდება ლაშა გიორგის დროს.

ალასტანის შესახებ თავისი აზრი აქვს გამოთქმული ივ. ჯავახიშვილს (ჯავახიშვილი, 2002: 11-112), რომლის მიხედვითაც ალასტანი არის ისტორიული სოფელი ჯავახეთში, სამეფო სადგომი ლაშა გიორგის საუფლისწულო მამულისა და

ალასტანელი „პროვინციის მეფეთა“ სამფლობელოს ცენტრი. ალასტანელი მეფე იყო ლაშა, რომლის უკანონო შვილი იყო დავითი, „ალასტანელისა შვილი“. არის

მოსაზრება, რომ დავით ლაშას მის დედას სასახლიდან წაგვრის შემდეგ სოფელი ალასტანი მისცეს საცხოვრებლად (ჯავახიშვილი, 2002: 111).

ალასტანელ მეფეთა საჯდომი მე-15–მე-16 საუკუნეებში იზრდება და ორ ნაწილად არის წარმოდგენილი – ზემო და ქვემო ალასტანი (ჯიქია, 1958: 274). მნიშვნელობა ჰქონდა მასთან გოკიის ქალაქის (ვახუშტი ბატონიშვილი) სიახლოვეს.

ზემო და ქვემო ალასტანში 1595 წელს ქართული მოსახლეობაა (ჯიქია, 1958: 96; 203).

ამგვარად, არ არის სწორი სომეხ ტოპონიმისტთა ცნობა იმის შესახებ, რომ ალასტანი დააარსეს არზრუმიდან ჩამოსახლებულებმა. იქ მოსახლეობა ისტორიული წყაროების მიხედვით იყო უძველესი დროიდან. ალასტანი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა საქართველოს ისტორიაში. მისი მოსახლეობა გამუსლიმანდა მე-18 საუკუნეში. ქართველი მაჰმადიანები მასიურად გაასახლეს, ან თავად წავიდნენ თურქეთში ახალციხის საფაშოს დაცემის შემდეგ და მათ ადგილზე ჩამოსახლდნენ სომხები.

ალასტნის სახელით „დავთარში“ ამავე ტყე-ჯავახეთის ნაჰიესათვის 2 სოფელია აღრიცხული: ზემო და ქვემო ალასტანი. ზემო ალასტანი 15 კომლიანი სოფელია, ხოლო ქვემო ალასტანი – შვიდკომლიანი აქაურ ეკლესიაზე 2 პატარა ქართული წარწერაა (ჯიქია, 1958: 274).

სოფელ ალასტნის და საქართველოს ისტორიაში ალასტნის მნიშვნელობის თვალსაზრისით საინტერესოა ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული ისტორიული წყარო, რომელშიც იხსენებია „ალასტნელნი მეფენი დავით და მელქისედეგ რუსუდან დედოფლის შემდეგ“. ამასთანვე ავტორი დაწვრილებიტ განსაზღვრავს სოფ. ალასტნის მდებარეობას. „ალასტანი მდებარეობს ჯავახეთში ჩრდილო-დასავლეთით კერძოდ ახალქალაქის ვარევანსა და გოკიას შორის, ეტყობა, მონღოლების დროს ერთი შტო ბაგრატიონთა გამეფებულა ალასტანში, მაგრამ მათ შესახებ ცნობები ქართლის ცხოვრებაში არ მოგვეპოვება“ (ჯიქია, 1958: 274/275).

მსხვილმასშტაბიან რუკებზე გოკიასთან ახლო, მის სამხრეთით ყველგან აღნიშნულია ალასტანი (ზემო და ქვემო). დღეს ახალქალაქის რაიონში ალასტანი გოკია, ვარევან და ხანდო სოფლებთან ერთად ალასტნის სასოფლო საბჭოში შედის.

ალასტნის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი ალასტანი. ალასტნის ეკლესია სოფლის ცენტრში დგას, მის დასავლეთით, სულ რამდენიმე მეტრში XIX საუკუნეში სომხებს დიდი უგუშბათო ეკლესია აუგიათ. ძველი ტაძარი დარბაზულია. მაღალი და განიერი კორპუსი მოზრდილია და მოცულობითი. იგი კარგა ხანია დაკეტილია. გასაღები დაკარგულია და შიგნით შესვლა შეუძლებელია. ერთადერთი გზა მოწადინე მნახველისათვის დამპალი სახურავიდან შიგნით ხიფათის ფასად ჩაძრომა რჩება. ეკლესიის წარწერები X საუკუნის ბოლოთი, ან XI საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება. წარწერები კი მშენებლობისას ქვათა შემწირველთა სახელებს გვამცნობს – ნოშელი, დაჩი, სასაოლის ძე.

ძველად ალასტანი იმდენად მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა, რომ ის მეფე ლაშა გიორგის საუფლისწულო მამულის ცენტრად იქცა. ამიტომაც „თამარის ძეს გიორგის, „ჯავახთუფალის“ გარდა წყაროები უწოდეს „ალასტანელსაც“. 1392 წლის ერთი საბუთის მიხედვით, მცხეთის საკათალიკო მამულებში, სხვებთან ერთად უკვე ჩამოთვლილია: „ზვარეთს, სოფ. გოკია, სოფ. ალასტანი“.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ალასტანში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

გოგინა გოგიჩას ძე	გულია კირაკოსის ძე
არზუმან ბულდადარისძე	იასონ ბეჟანის ძე
პაპა ძმა მისი	მახნია ვარძელისძე

(ჯიქია, 1941: 196).

„დავთარში“ მოცემული გვარსახელები ადასტურებენ, რომ ეს სოფელი მე-19 საუკუნემდე არსებობდა.

მაშასადამე, სომეხი ტოპონიმისტების მიერ გამოთქმული მოსაზრება ალასტნის მე-19 საუკუნეში დაარსების შესახებ არ არის სწორი.

ასფარა. სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონში პარალელური ფორმებია **ასპარა** და **ასფარა**. იგი არის ქართული სოფელი ნინოწმინდის რაიონში. ქალაქის ცენტრიდან 33 კმ-ის დაშორებით. 1969 წლის 1-ლი იანვრის მონაცემებით ჰყავდა 328 სომეხი მცხოვრები, 1970 წელს კი – 331 (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-բախչյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 353).

ნათქვამია, რომ იგი დააარსეს 1924 წელს ახალქალაქის რაიონის სოფელ კარტიკამიდან მოსულმა სომხებმა.

კარგი იქნებოდა, რომ თქმულიყო, ნასოფლარი გააცოცხლეს და არა დააარსეს სოფელი. რადგან ასფარა, რომელიც წყაროებში და ზეპირ გადმოცემებში ასპანად იწოდება, ცნობილია საქართველოში.

„ქართული ენციკლოპედიის“ მიხედვით, სოფელი ასფარა მდებარეობს ბოგდანოვკის რაიონში, ფარავნის ტბის დასავლეთ ნაპირზე. ზ. დ. 2080 მ-ზე, ხოლო ბოგდანოვკიდან 40 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1975: 663).

ასფარის შესახებ ს. ჯიქია წერს: ასფარის მოსახლეობა თურქულენოვანი სომხებია, რომლებიც ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში გადმოსახლდნენ კარტიკამიდან. ერთი დანგრეული ეკლესია არის. იგი პატარა სოფელია (ჯიქია, 1958:351).

პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით: „ასფარა“ ძვ. სახელწოდებაა იმ სოფლისა, რომელსაც ეწ. „ბოზლიკან“ „პუბლიკან“ ჰქვია ფარავნის ტბის ნაპირზე (მელიქსეთ-ბეგი, 1938: 60).

უნდა აღინიშნოს, რომ ასფარას სახელით სოფელი ძველად ორი უნდა ყოფილიყო. ცნობილ ხალხურ ლექსში „თაფარავნელი ჭაბუკი“ სხვადასხვა გეოგრაფიული პუნქტი იხმარება: ასფარა, ასპინძა, ასპანა, გასპარა. ამათში ყველაზე უფრო სწორი ასფარაა. ასპანაზე „საქართველოს სიძველენში“ ლექსების შემკრები შენიშნავს, რომ „ფოკის ტბის ნაპირს უნდა იყოს ნასოფლარი ასპანა-ო (ჯიქია, 1958: 351). ეს არ არის სწორი. ფარავნის ტბის დასავლეთ ნაპირზე ორი ნასოფლარია ასფარას სახელით, მაგრამ ასპანა არაა. „ასპარას“ დამახინჯება (ასპანა, გასპარა) ან მისი შეცვლა „ასპინძად“ და სხვა, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ ლექსი იყო დამახინჯებული.

ზემოთ დასახელებულ ლექსში „თაფარავნელი ჭაბუკი“ ორი კონკრეტული გეოგრაფიული პუნქტია ნახსენები: თაფარავანი, თამარაშნელი. ს. ჯიქიას სწორ ფორმად მიაჩნია ასფარა და ფიქრობს, რომ ასპანის მაგივრად უნდა იყოს ასფარაო. რადგან ხალხურ ლექსში ძირითადად ასპანა იხმარება. მაგრამ ძირითადი ვარიანტი ასპანა უნდა იყოს. ამ სოფლის სახელად გვხვდება ასპარაც. ასეც რომ არ იყოს და ასპანა გაადაზრების შედეგად იყოს მიღებული, უნდა იგულისხმებოდეს ამ სახელის მქონე გეოგრაფიული პუნქტი. ასპანის სახელის გაჩენის ორი გზა არსებობს:

1. გეოგრაფიული სახელი შემოვიდა ირანიდან – ისპანის სახელი შემოიტანეს.

2. ადგილობრივ შეიქმნა და ამოსავალი ფუძე არის ასპ (ბერიძე, 1992: 95-96).

ასფარის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, რომ ასფარა სოფ. ფარავნის პირისპირ, ქართული ზეპირსიტყვიერების მშვენიერი ნიმუშით განთქმული, სოფ. ასფარაა

„თაფარავნელი ჭაბუკი ასფარას ქალსა ჰყვარობდა,
ტბა ჰქონდა წინათ სავალი, გასვლას შიგ არა ზარობდა“.

ბალადა მოგვითხრობს ქალ-ვაჟის სიყვარულზე, ჭაბუკის წყალში გასვლასა და ქალის მიერ დანთებულ სანთლის შუქზე, ავი ბებრის მიერ სინათლის გაქრობასა და წყვდიადში დარჩენილი ვაჟის დაღუპვაზე.

ასფარის ამჟამინდელი მოსახლეობა თურქულენოვანი კათოლიკე სომხებია, რომლებიც აქ XX საუკუნის 20-იან წლებში გადმოსახლდნენ სოფ. კარტიკამიდან. ქართველთა მყოფობის დასტურად კი სოფლის განაპირას მშრალი წყობით ნაგები წრიული გალავნით ეფექტურად შემოზღუდულ მოედანზე აღმართული ნაეკლესიარიღაა.

იგი ძლიერ დაზიანებული დარბაზული ნაგებობაა, რომლისგანაც მხოლოდ ჩრდილოეთის ფასადი, მისი პილასტრებიანი შიდა პირი და სარკმელგანგრეული და კონქმორღვეული აფსიდაა დარჩენილი. მიუხედავად ასეთი გავერანებისა, სოფლისკენ მიმავალი მნახველი მიახლოებისთანავე დიდი თლილი ლოდებით ფასადთან აღმოჩნდება. სწორედ ასფარის ეს კედელი შეგაგრძნობინებთ მის „ჯავახურობას“ – ლაკონიზმს, სისხარტეს, სიმკვრივეს, სიძლიერეს. აქვეა ბალახებში ჩაფლული ჯვრიან ჩუქურთმიანი ბალავრის ქვაც, ეკლესია XI საუკუნეშია აგებული. ასფარა XVI საუკუნის ბოლოს უკვე ნასოფლარია. 1720-21 წწ-ში კი იგი ისევ მოშენებულა. აკმეპირის რაიონში შემავალი იგი ვინმე სულეიმანს ექვემდებარებოდა და წლიურად 5000 ახჩა ჰქონდა შეწერილი გამოსაღებად.

ამგვარად, ალასტანიც და ასფარაც მე-19 საუკუნემდე დიდი ხნით არსებული სოფლებია.

ტოპონიმიკური ლექსიკონის მიხედვით, ასევე სომეხთა მიერ დააარსებული სოფლებია: აბათხევი, აგანა, თოთხამი და კათნატუ.

აბათხევი. სომხური ტოპონიმური ლექსიკონის მიხედვით სოფელი აბათხევი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, დააარსებულია 1829-30 წლებში კარინიდან

დევნილი სომხების მიერ. 1968 წელს ჰყავდა 537 სომეხი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., ჯაკიფიან, ოსიპ- რაქიუან, რარსიუან, ხ. I, 1986: 1).

სომხური ენციკლოპედიის მიხედვით აბათხევი დააარსეს არზრუმიდან დევნილმა სომხებმა. დანარჩენი მონაცემები იგივეა, რაც სომხურ ლექსიკონში (სომხური ენციკლოპედია, ჯაქსასკან სიქსიასკან ხანრადიხიუან, ერქას, 1974: 12).

სოფელი აბათხევი მოხსენიებულია ქართულ ენციკლოპედიაში. იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ახალციხიდან 16 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1975: 12).

ს. ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ მოხსენიებული აქვს სოფელი აბათხევი, რომელიც ახალციხის რაიონის წყალთბილის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია წყალთბილა, ჯულდა და აბათხევ სოფლებთან ერთად (ჯიქია, 1958: 75).

ტოპონიმის ქართულ წარმოშობაზე ისიც მიუთითებს, რომ სახელს სომხური ვარიანტი არა აქვს და იოლად ეტიმოლოგიზდება ქართულ ენაზე: აბათ-ხევ-ი, სადაც აბა მამაკაცის პირსახელია, აბა-თ არის ამ სახელის თანიათი მრ. რიცხვის ფორმაა და აღნიშნავს ვინმე აბას შთამომავლებს, ანუ პატრონომიის წევრებს, ხევი სიტყვის ქართულობა კი ეჭვს არ აღძრავს. მთლიანად აბათხევი ნიშნავს აბას შთამომავლების კუთვნილ ხევს.

აგანა. სომხური ტოპონიმის მიხედვით, სოფელი აგანა მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში, ახალქალაქიდან 25 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 491 სომეხი მცხოვრები, ხოლო 1968 წელს 715. იგი დააარსეს 1830 წელს არზრუმიდან დევნილმა სომხებმა (ჰაკობიანი..., ჯაკიფიან, ოსიპ- რაქიუან, რარსიუან, ხ. I, 1986: 16).

სომხურ საბჭოთა ენციკლოპედიაში მითითებულია, რომ აგანა ბრდონქიდან დევნილმა სომხებმა დააარსეს. ახლა შეერთებულია სოფელ კაჯოს მეურნეობასთან (სომხური ენციკლოპედია, 1974: 49).

„ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ მოხსენიებულია სოფელი აგანა, რომელიც მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში, მდინარე ბარალეთის მარჯვენა ნაპირზე, ახალქალაქიდან 22 კმ-ის დაშორებით (ქსე., 1975: 51).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, 1842 წელს სოფელ აგანაში 14, ხოლო 1870 წელს 36 კომლია. სოფ. აგანის მოსახლეობა ჩივის, რომ იხთილელებმა (ღრტილელებმა) მიჯნები

მოსპეს და ჩვენი მიწით სარგებლობენო. არქივისეულ სიებში გვაქვს Агана, რომელიც შემდეგ ვილაცას Агана-დ გაუსწორებია. ყველა მსხვილმამუტაბიან რუკაზე აგანის ადგილმდებარეობა იხთილასა (=ღრტილა) და ბარალეთთანაა აღნიშნული. დღეს აგანა ახალქალაქის რაიონში კაჭიო, ალათუბან, ბოჟანო და სირგვასთან ერთად კაჭიოს სასოფლო საბჭოში შედის (ჯიქია, 1958: 271).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით სოფელ ალასტანში მოცემულია შემდეგი გვარსახელები:

ივანე მამუკას ძე	ლაზარეს შვილიშვილი
ნურალა მიქელის ძე	ჩელება ძე მისი
მიქელის შვილიშვილი	აღდგომელა ყურას ძე
მამუკა ძე მისი	იორდანე მახარებლის ძე
გიორგი ძმა მისი	ელია გალობელისძე
(ჯიქია, 1941: 194).	

„დავთარში“ მოცემული გვარსახელები ადასტურებენ, რომ სოფელი აგანა ნამდვილად ქართულია და არა ჩამოსახლებული სომხების მიერ დაარსებული.

ამგვარად, აგანა ძველი ქართული სოფელია, რომელიც დადასტურებულია მე-16 საუკუნეში. შესაძლებელია, ის სომხების ჩამოსახლების დროს უკვე ნასოფლარი იყო და იქ ახალი მოსახლეობა დასახლდა.

დღესდღეობით სოფელ აგანას ეტიმოლოგია ქართულად ნათელი არ არის.

თოთხამი. სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულში მითითებულია, რომ სოფელი თოთხამი მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში, ახალქალაქიდან 4 კმ-ის დაშორებით. იგი დაარსებულია 1908 წელს კორხიდან დევნილი სომხების მიერ (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-բախչյան, Բարսեղյան, հ. II, 1988: 463).

სომხური ენციკლოპედიის მიხედვით, თოთხამი დააარსეს ახალქალაქის რაიონის სოფელ აბულიდან და თორიდან გადმოსახლებულმა სომხებმა (მათი წინაპრები გადმოსახლებული არიან დასავლეთ სომხეთიდან 1830 წელს). (სომხური ენციკლოპედია, 1974: 35).

„ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ მოხსენიებულია სოფელი თოთხამი, რომელიც მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში. ზ. დ. 1700 მ-ზე, ხოლო ახალქალაქიდან 7 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1979: 689).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, თოთხამი – სათესველი თოთხამი. ადგილობრივი მოსახლეობა – როგორც ქართველები, ისე სომხები ამ ადგილის სახელს წარმოთქვამენ ფშვინვიერებით – თოთხამი, რადგანაც „დავთარში“ (დ) ასოთი ქართული მკვეთრებია ხოლმე გადმოცემული, ამოკითხულ იქნა ტოტხამ-ად, რაც თითქოს არ მართლდება. ნ. ნათენაძის ცნობით, თოთხამი დილისკასთან ახლოა. რუკებზე აღნიშნული არ არის, „დავთრის“ დროს სათესველად აღრიცხული თოთხამი დღეს სოფელია. არაგვის სასოფლო საბჭოს გამოეყო სოფლები მაჭატია, კორხი და თოთხამი (ჯიქია, 1958: 358).

ე. ი. სახელი თოთხამი ისევე ძველია, როგორც სხვა ტოპონიმები ჯავახეთში. იგი დადასტურებულია მე-16 საუკუნეში, ხოლო ხელახალი დასახლება მოხდა გვიან, მე-20 საუკუნის დასაწყისში, როგორც ამას სომხური ხუთტომეულის ავტორები მიუთითებენ.

კატნატუ. სომხური ლექსიკონის მიხედვით, სოფელი კატნატუ მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონში. იგი დაარსდა 1928 წელს. წინაპრები გადმოსახლებული არიან აღმოსავლეთ სომხეთიდან (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-բախչյան, Բարսեղյան, II, 1988: 884).

სომხურ ენციკლოპედიაში მითითებულია, რომ სოფელი დააარსეს 1928 წელს ახალქალაქის რაიონის სოფ. აბულიდან და თორიდან გადმოსახლებულმა სომხებმა. მოსახლეობა მისდევს მესაქონლეობასა და მეკარტოფილეობას. აქვს 8 წლიანი სკოლა (სომხური ენციკლოპედია, 1974: 129).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით, სოფელი კატნატუ მდებარეობს ბოგდანოვკის რაიონში, ჯავახეთის ზეგანზე, ხანჩალის ტბის სამხრეთ აღმოსავლეთით, ზ. დ. 2000 მ. ბოგდანოვკიდან 7 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1980: 318).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ დიდი ხანჩალი და პატარა ხანჩალი კატნატუ სოფლებთან ერთად ნინოწმინდის რაიონის ხანჩალის სასოფლო საბჭოში შედის. ეს სოფლები აქ აღრიცხული არ არის, შესაძლებელია მოსახლეობა აქ შემდეგში გაჩნდა (ჯიქია, 1958: 353).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრის“ შედგენის დროს XVI საუკუნეში, ტოპონიმის, რა თქმა უნდა, წმინდა ქართული იყო. ჯავახეთში გადმოსახლებული სომხები ბინადრებიან პირდაპირ ახლად მიტოვებულ სოფლებში, რომლებშიც საყოფაცხოვრებო ნაგებობები უკვე არსებობდა და ახალი სახელის შერქმევის აუცილებლობა არ იყო. ყველა სოფელი დასტურდება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“.

კატნატუსა და თოთხამის ეტიმოლოგია, ქართულად გაურკვეველია.

მაშასადამე, ზემოთ განხილული სოფლები ისტორიული წყაროების მიხედვით მე-19 საუკუნემდე დიდი ხნით ადრე არსებული სოფლებია, სადაც უძველესი დროიდან ცხოვრობდა მოსახლეობა, შემდეგში ისინი მხოლოდ განახლდა.

§5. ტოპონიმური პარალელები

(დუბლიკატი ტოპონიმები სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე)

სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება დუბლიკატი ტოპონიმები, მაგ., როგორცაა: ანი, ბავრა და ვანი.

ანი. ანი იხსენიება ს. ჯიქიას მიერ გამოცემულ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“. იგი ელიაწმინდის სასოფლო საბჭოში შედის (ჭვინთა, ელიაწმინდასთან ერთად). ზისერმანის მიხედვით, ანი ახალციხიდან 8 ვერსის მანძილზეა. 1870 წელს ანში ირიცხება 27 კომლი (ჯიქია; 1958: 56-57).

დღევანდელი მონაცემებით, სოფელი ანი მდებარეობს საქართველოს სამხრეთ მთიანეთში, სამცხე-ჯავახეთში – ახალციხის ქვაბულის ჩრდილოეთით და მესხეთის ქედის სამხრეთით. ზღვის დონიდან 1400 მ. სიმაღლეზე. მისი გეოგრაფიული კოორდინატებია: ჩ.გ. 41 035/ და ა. გ. 43 00 სოფელი ქალაქ ახალციხიდან დაშორებულია 12 კმ-ით. ყველაზე მაღალმთიანი სოფელია ახალციხის რაიონში. რელიეფი მთიანია, თუმცა საკმაოდ აქვს სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები, კერძოდ, სახნავი მიწები. ვაკეებს ენაცვლება ფერდობები და ხრამები.

სოფელ ანში ცხოვრობს 125 კომლი. მოსახლეობა მისდევს სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობას.

1944 წელს მაჰმადიანები ისევ, როგორც სხვა სოფლებიდან, სოფელ ანიდანაც გაასახლეს შუა აზიაში. ამავე წლის 17-18 დეკემბერს ზემო იმერეთიდან, კერძოდ ჭიათურის რაიონის სოფელ ჩხირაულიდან ჩამოასახლეს 80-მდე კომლი.

სოფლის მიმდებარე ტერიტორიაზე არ არის მდინარე და ტბა, მაგრამ სოფლის აღმოსავლეთით არის დამშრალი მდინარე ლერწმანას ხეობა, რომელიც ხშირი წვიმების დროს გამოცოცხლდება. სოფლის შემოგარენი გორაკ-ბორცვიანია, რომელიც დაფარულია დაბალი ეკლიანი ბუჩქებით.

სოფლიდან ჩრდილო-დასავლეთით არის სოფელ ხერხემის ნანგრევები, რომელშიც დაახლოებით 29 კომლი ცხოვრობდა. უფრო ადრე კი, ხერხემის ციხე ყოფილა, რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია. ანის თავზე შემორჩენილია ციხის ნანგრევები და სავარაუდოა, სწორედ ეს ციხეა ხერხემის ციხე. სოფლის მოსახლეობა ამ ციხეს მეორე სახელითაც „თამარის ციხედ“ მოიხსენიებს. სოფელ ხერხემის ყოფილი მდებარეობა კი სავსებით გარკვეულია. ძველ წყაროებში ციხესთან ერთად მოხსენიებულია ხერხემის წყალი.

სოფელი აღნიშნავს „გიორგობას“ 6 მაისს და „მარიამობას“ 28 აგვისტოს. სოფლიდან 2 კმ-ით არის დაშორებული ღვთისმშობლის ეკლესია, მისი მხოლოდ ნანგრევებია შემორჩენილი, მაგრამ ამ სალოცავზე მოსახლეობა დიდი სიამოვნებით დადის.

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით, ანი ციხესიმაგრე და ქალაქია შუა საუკუნეების სომხეთში, მდ. ახურიანის (არფა-ჩაის) მარჯვენა ნაპირზე (ამჟამად თურქეთის ტერიტორია, ყარსის ვილაიეთი). სპეციალისტთა აზრით, ქალაქის სახელი დაკავშირებულია უძველეს დროში ატრპატაკანში მცხოვრებ აინია ან აენია ტომის სახელთან, რომელთა ერთი ნაწილი უძელებთან ერთად გაფანტულან სომხეთის მთიან ქვეყანაში. ვარაუდობენ, რომ სახელი ეწოდა მაზდეანური ღვთაება ანაჰიტის ტაძრის მიხედვით. მისი ლოცვები გავრცელებული იყო მთელს სომხეთში. ანი მოიხსენიება მზრუნველი ფორმითაც: „ქალაქი ანი, რომელსაც უწოდეს „მზრუნველი“. ნათელია, რომ სახელს სომხური ენის „მზრუნველ“ სიტყვასთან კავშირი არა აქვს. სპარსელი ავტორებიდან ერთ-ერთმა ანს უწოდა მიწისქვეშა ქალაქი.

ანი ისტორიულ წყაროებში პირველად იხსენიება V საუკუნიდან, როგორც მიუდგომელი ციხე. იგი V–VIII სს-ში სომეხთა მთავრების კამსარაკანების

სამფლობელო იყო. VIII ს-იდან არაბთა სახალიფომ დაიმორჩილა. 961 წლიდან ბაგრატუნების სატახტო ქალაქი გახდა. X საუკუნეში იგი უკვე ქალაქი იყო და ჰქონდა თავისი ციხე. X–XIII სს-ში ანი 100 ათასამდე მცხოვრებს ითვლიდა და სომხეთის უდიდესი ეკონ. პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი იყო. ანი სამეფო სომხური ფეოდალური სახელმწიფო იყო (886–1045) წლებში. დედაქალაქია ანისი (961 წლიდან) მმართველი დინასტია – ბაგრატუნები. ანისის სამეფო აერთიანებდა სომხეთის უმეტეს ნაწილს (შირაკი, აირარატი, არშარუნიქი, ვანანდი, გუგარქი, სიუნიქი) პირველ ხანებში ანისის სამეფოს ეკუთვნოდა ვასპურაკანი და სომხეთის

სამხრეთით წარმოქმნილი არაბთა საამიროები. 40-50 წლის განმავლობაში უბრალო ქალაქიდან გადაიქცა ქვეყნის უდიდეს ცენტრად. აშოტ III-ს, სუმბატ II-სა და გაგიკ I-ს დიდი წვლილი მიუძღვით ქალაქის გაძლიერებაში, შიგნითა და გარეთა კედლების შეკეთებაში. ააშენეს ასევე ტაძრები, ეკლესიები, სასტუმროები, აბანოები და სხვა უამრავი შენობა. ანისის სამეფომ განვითარების მწვერვალს მიაღწია მეფე გაგიკ I-ის (990–1020) დროს. ანისში განვითარებული იყო ხელოსნობა და ვაჭრობა. მაღალ დონეზე იდგა მიწათმოქმედება, ვითარდებოდა კულტურა, ლიტერატურა, ხელოვნება. X ს-ში ფეოდალური დაქუცმაცების გზაზე დამდგარ ანისის სამეფოს ვასალურ სახელმწიფოებად გამოეყვნენ ვასპურაკანის სამეფო (908 წ.), ყარსის სამეფო (963 წ.), სიუნიქის სამეფო (970 წ.) ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო (978 წ.). აშლილობამ და საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობის გაუარესებამ გააადვილა ბიზანტიის ექსპანსია. 1044 წელს, როდესაც ანისის მეფე გაგიკ II ბიზანტიაში გაიწვიეს, საქართველოს მომხრე სომეხთა დასმა ქალაქი ბაგრატ IV-ს გადასცა. 1045 წ. ანისი ბიზანტიამ დაიმორჩილა. იგი ბიზანტიის ქვეშევრდომლობაში იყო 20 წლის განმავლობაში (1045–1064) წლებში. 1064 წ. სელჩუკებმა ალფ-არსლანის მეთაურობით დაიპყრეს და ააოხრეს ქალაქის დიდი ნაწილი, განადგურეს მონასტრები, ეკლესიები, დაიღუპა ათასობით ქრისტიანი, ზოგი ქრისტიანი კი ძალით გაამაჰმადიანეს. 1072 წ. შედადიანებმა გამოისყიდეს თავიანთ სამფლობელოდ. დვინის შედადიანმა ემირ აბლ სვარმა ანი გადასცა თავის შვილს მანუჩეს. იგი დედის მხრიდან ენათესავებოდა ბაგრატუნებს. მან ქალაქი ძალიან გააღამაზა, აღმართა უდიდესი მეჩეთი, რომელიც ცნობილია მანუჩეს მეჩეთის სახელით, რომლის ნანგრევები შემორჩენილია დღემდე.

მორცხვი და მშიშარა იყოს მანუჩეს შვილი აბლ-სვარ II, ამიტომაც სელჩუკები კვლავ ცდილობდნენ ქალაქის ხელში ჩაგდებას. შეშინებულმა ანის მოსახლეობამ დახმარება სთხოვა საქართველოს მეფეს დავით აღმაშენებელს. ამ დროიდან იწყება თითქმის საუკუნოვანი ბრძოლა ანისისათვის ქართველებსა და თურქ-სელჩუკებს შორის. ანისის დაკარგვა საგრძნობლად ასუსტებდა სელჩუკთა პოზიციებს ამიერკავკასიაში. საქართველოს სამეფოსათვის კი ამ ქალაქს დიდი სამხედრო სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა. დავითის მიერ საქართველოდან თურქების განდევნის შემდეგ, ანისის სომხური მოსახლეობის ზედა

ფენებში ისევ იჩინა თავი ძლიერსა და მზარდ საქართველოს სამეფოში შესვლის მისწრაფებამ. 1124 წ. ანისის მოქალაქეთა წარმომადგენლებმა საქართველოს მეფეს ქალაქის ჩაბარება შესთავაზეს. იმავე წელს დავით აღმაშენებელმა ანისზე გაილაშქრა, სომხური მოსახლეობის მხარდაჭერით 3 დღის ბრძოლის შემდეგ ქალაქი დაიკავა და ქართველთა სამეფოს შემოუერთა.

1124 წელს, როცა დავითმა გაათავისუფლა ქალაქი, მმართველად დანიშნა აბულეთ ორბელი. დავით აღმაშენებლის გარდაცვალების შემდეგ ანისი საქართველოს ყმადნაფიცობის პირობით კვლავ დაუბრუნდა შედადიანებს, რომლებიც შემდგომში მხოლოდ ნომინალურად ექვემდებარებოდნენ საქართველოს მეფეს. 2 წლის შემდეგ აბლ-სვარ II-ის შვილმა ფატლუნმა მაჰმადიანთა ჯარებითა და ამირების დახმარებით დიდი ძალებით გამოილაშქრა ანის ასაღებად. ფეხზე დადგა ქალაქის გმირი მოსახლეობა, მედგრად იბრძოდნენ ქალებიც. საქართველოს მეფე დემეტრე II-მ (1125-1156) წ. ქალაქი გადასცა ფატლუნს. შედგომ წლებში საქართველომ ორჯერ გაათავისუფლა ქალაქი სელჩუკებისაგან 1161-1174 წლებში, მაგრამ ბოლოს მას არ შეეძლო ქალაქის შენარჩუნება. ვინაიდან ამიერკავკასიის ამირების მიერ იყო შევიწროებული. სომეხ-ქართველთა გაერთიანებული ჯარებით 1199 წელს სომეხი მხედართმთავრის ზაქარიას ხელმძღვანელობით გაათავისუფლეს ანი. ამიერიდან ანისი ჩრდ. სომხეთთან ერთად უშუალოდ ქართველთა სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა. 14 წელი იყო მის ხელში, თემურ-ლენგის შემოსევებამდე. ამ პერიოდში აშენდა ეკლესიები, ახალი შენობები, კოშკები, განვითარდა ხელოსნობა და ვაჭრობა სხვა ქალაქებთან. მოსახლეობა მისდევდა მიწათმოქმედებას, მესაქონლეობასა და

კულტურული მცენარეების მოყვანას. ერთი სიტყვით გამოცოცხლდა ქალაქის ცხოვრება და დაადგა აღმავლობის გზას.

1236 წ. ანისი მონღოლებმა აიღეს და ჰულაგუიანთა პირად სამფლობელოდ აქციეს. ანისმა თანდათან დაკარგა თავისი ადრინდელი მნიშვნელობა. 1319 წ. მიწისძვრის შედეგად განადგურდა ქალაქი. მის ნანგრევებზე XVI ს-ში თურქული სოფელი გაშენდა. 1877 წელს რუსეთის ჯარებმა დაიპყრეს ანი 1878 წლის ხელშეკრულებით, ანი ყარსის მაზრასთან ერთად შედიოდა რუსეთის შემადგენლობაში 1920 წლამდე. I მსოფლიო ომის შემდეგ კვლავ თურქეთი დაეპატრონა. სომხეთში სოციალისტური რეჟიმის დამყარების შემდეგ 20-იანი წლების დასაწყისში უნდოდათ, რომ ანის განადგურებული რაიონი სომხეთისათვის შეერთებინათ, მაგრამ მათ უფლება არ მისცეს და ანი დარჩა თურქეთს.

1892-93 და 1904-16 წლებში აკად. მარის ხელმძღვანელობით დაწყებულმა ანისის არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ქალაქის ციტადელი, სასტუმროები, ტაძრები და სხვა. აქვე იპოვეს გაგიკ I-ის უნიკალური ქანდაკება ეკლესიის მოდელით ხელში, ტიგრან ონენცის ეკლესია (1215), ამირა მანუჩეს დროის (XI ს) მეჩეთი და მინარეთი. ანისში იყო ქართული ეკლესია ასომთავრული წარწერებით (ჰაკობიანი, ჯაქიქიასი, შხიშქ-ჩაჩიქიასი, ჩაჩიქიასი, ხ. I, 1986: 265-272).

1218 წლის ანისის ქართული წარწერა ქართველი კათალიკოსის სტეფანეს განაჩენის ტექსტია. ის მოთავსებული იყო მართლმადიდებლური ეკლესიის კედელზე, რომელიც აღმოაჩინა მარმა 1910 წელს.

ანისის ქართული წარწერა იმდროინდელი სოციალურ – ეკონომიკური ურთიერთობის კვლევის მნიშვნელოვანი წყაროა. წარწერა ცხადყოფს, რომ ქართულ სახელმწიფოში შემავალი არაქართული ტერიტორიების მართლმადიდებლური ეკლესიები იერარქიულად ქართლის კათალიკოსზე იყო დამოკიდებული.

ანისში ქართული წარწერები ცნობილია 3 ეკლესიაზე და ერთ მეჩეთზე (მანუჩეს მეჩეთი). ანისის ქართულ წარწერიანი ეკლესიებია: ტიგრან ჰონენცის ტაძარი, „ქართული ეკლესია“, წმ. მინას ეკლესია, ხოლო მანუჩეს მეჩეთზე მოიპოვებოდა ზაქარია ათაბაგის დამტკიცება 1330 წლისა ქართულ ენაზე აბუსაიდ ბაჰადურ-ხანის იმავე წლის სპარსულენოვან იარლიყზე. მეჩეთის შენობა X საუკუნეს განეკუთვნება. ტიგრან ჰონენცის ტაძარი მდებარეობს ნაქალაქარის აღმოსავლეთ ნაწილში ქალაქის

დონის ბევრად დაბალ ადგილას, მდ. ახურიანის (არფა-ჩაის) ხეობაში. იგი აგებულია 1215 წელს გრიგოლ განმანათლებლის სახელზე მდიდარი სომეხი ქალკედონიტის, ე. ი. მართლმადიდებელი სარწმუნოების მიმდევრის, ტიგრან ჰონენცის მიერ. ამის შესახებ მოთხრობილია ტაძრის სამხრეთ კედელზე ამოკვეთილ სომხურ წარწერაში. ამ წარწერაში, აგრეთვე ჩამოთვლილია ის მრავალრიცხოვანი შეწირულობანი, როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ქონება, რომელიც ტაძრის ამშენებელს შეუწირავს მისთვის.

ქართული წარწერებით მდიდარია ანისის ე. წ. „ქართული ეკლესია“. ანისი ერთ-ერთი ქართული მართლმადიდებლური საეკლესიო ეპარქიის ცენტრი იყო, რომლის მმართველი მღვდელმთავარი ანელის ტიტულს ატარებდა. ანელ ეპისკოპოსს საკმაოდ მაღალი მდგომარეობა ეკავა აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს 36 იერარქს შორის. ანისის „ქართული ეკლესიიდან“ ამჟამად ცნობილია სულ ცოტა ხუთი, მათ შორის სამი მეტად ვრცელი ეპიგრაფიკული ძეგლი (სილოგავა, 2001: 13-18).

ანის ქართული სახელი არის ანისი, სავარაუდებელია, რომ სომხეთის დედაქალაქის სახელის ქართული ვარიანტი დავით აღმაშენებლის მიერ გათავისუფლების შემდეგ უნდა გაჩენილიყო, ხოლო ახალციხის მუნიციპალიტეტის ანი შესაძლებელია სომხეთის დედაქალაქიდან მიგრირებული მართლმადიდებელი მოსახლეობის მიერაა გადმოცემული.

ბავრა. ქართულ ენციკლოპედიაში გვაქვს ცნობები, რომ სოფელი ბავრა მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში. ახალქალაქის პლატოზე მდინარე აბულის (ფარავნის შენაკადი) შესართავთან ზ. დ. 1590 მ. ახალქალაქიდან 4 კმ. ბავრის მახლობლად მდ. ფარავნის მარჯვენა ნაპირზე, დგას X– XI სს. დარბაზული ეკლესია. მის დასავლეთ კედელზე არის ასომთავრული წარწერა, რომელშიც მოხსენებულია ეკლესიის მშენებელი სოფრომ ქონქოლას ძე.

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით, სოფელი ბავრა მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში, ახალქალაქიდან 2 კმ-ის დაშორებით, მდინარე ფარვანას მარჯვენა ნაპირზე. 1905 წელს ჰყავდა 403 სომეხი მცხოვრები. წინაპრები გადმოსახლებული არიან 1829 წელს არდაჰანიდან, სოფელ ველიდან (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 614).

„გურჯისტანის ვილაიეთის“ მიხედვით, ბავრაში მოსახლეობის ნაწილი თურქულენოვანი კათოლიკე ქართველებია, ნაწილი კი სომხურენოვანი კათოლიკე

სომხები. პირველები ამბობენ არტანიდან ვართო, მეორენი – არზრუმიდან. აქ არის ქართული ეკლესია ძვ. წარწერით. არის აგრეთვე ქვაჯვარი წარწერით. აქაურ თურქულენოვან მოსახლეთა არტანიდან წარმომავლობას ადასტურებს ი. ნებიერიძეც. გარუსების დროს ველის სოფლიდან მთელი კათოლიკე ველები გადმოსახლდნენ ახალქალაქის მაზრაში და დასახლდნენ სოფლებში კარტიკამში, ბავრაში, ხულგუმოში და სხვა (ჯიქია 1958: 331).

ბავრა მდებარეობს ახალქალაქიდან 2 ვერსის მანძილზე ტბა ფარავნის წყლის ნაპირას. 'სოფელი ბავრა გამოეყო ახალქალაქის სასოფლო საბჭოს და მიეკუთვნა კარტიკამის სასოფლო საბჭოს, რომელიც აერთიანებს კარტიკამ, აბულ, ბუზავეთ, თახჩა ოლავერდ სოფლებს. დავთრის ბავრაში 6 კომლია, ხოლო 1847 წლის ერთი საბუთის მიხედვით ბავრაში 26 კომლია (ჯიქია; 1958: 331).

ს. ჯიქია წერს: ცნობები ვერ მოვიპოვე, მაგრამ ვფიქრობ, რომ ბავრა სწორად უნდა მქონდეს ამოკითხული „ხიზაბავრა“ სიტყვაშიო. ბავრა გვაქვს, „ხიზა“ სახელის მატარებელი პუნქტიც არის და ეს უთუოდ ზოგადი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა იქნებოდა. ახალქალაქთან ახლო კიდეც არის ცნობილი სოფ. ბავრა. მეორე სათესველი შეიძლება „მოლით“-ად იყოს წაკითხული (ჯიქია, 1958: 28).

ამგვარად, ს. ჯიქიას მიხედვით, საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებულ ორ ბავრას უნდა დაემატოს სომხეთის ტერიტორიაზე არსებული ბავრაც. სამივე ეს სახელი ერთ ენობრივ სისტემას უნდა ეკუთვნოდეს.

ვანი. ს. ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, ვანი 8 კომლიანი სოფელია. 1872 წელს ახსენებს ვანს, როგორც თარაქამული წარმოშობის იმრი-ჰასანლის ტომის მნიშვნელოვან სოფელს ქარზამეთთან, ყოიუნ-დერესთან ტაშლი-კიშლაკთან და ალანმასთან ერთად. სოფ. ვანის მდებარეობა რუკებზე ყველგან აღნიშნულია. იგი ახალციხიდან 26 ვერსზე მდებარეობს. მასში 1870 წ. 14 კომლი მოსახლეობაა (ჯიქია; 1958: 300).

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით, ვანი მდებარეობს ახალციხიდან 23 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 262 მცხოვრები, უმეტესი ნაწილი სომხები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-բախչյան, Բարսեղյան, հ. I, 1986: 748).

სომხური საბჭოთა ენციკლოპედიის მიხედვით, ვანის სახელი მოდის ურარტულ ეპიგრაფიკულ წარწერებში დადასტურებული ბიაინლის სახელწოდებიდან. ხალხური გადმოცემით, ვანის დაარსება მიეწერება ასურეთის დედოფალ შამირამს. სინამდვილეში კი ის დაუარსებია ურარტუს მეფე სარდურს (სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია, Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1974: 36).

ვანი არის ასევე სომხეთში, რომელიც დააარსებულია ძვ. სომხეთის ურარტუს მეფის სარდურის დროს (835-825) წლებში, მას უწოდეს ტუმპა და გადაიქცა სახელმწიფოს დედაქალაქად. იგი უფრო გაფართოვდა 8-7 სს-ში ჩვ. წ. აღ-მდე. იმ დროს ქალაქში აშენდა 2-3 სართულიანი სახლები, ქალაქები და სხვა. 1021 წელს ვანი მოექცა ბიზანტიის გავლენის ქვეშ. მე-11 საუკუნიდან დაიპყრეს თურქ-სელჩუკებმა, ხოლო მე-13 საუკუნიდან მონღოლებმა. მე-16 საუკუნემდე იგი გადადიოდა ხელიდან ხელში. 1555 წელს ამასიის ზავის თანახმად ვანი ერგო ოსმალთა თურქებს. გამუდმებული თავდასხმებით ქალაქი ძალიან განადგურდა, ამას დაემატა 1791 წლის მიწისძვრა, შიმშილობა, დაინგრა უამრავი შენობები, მოსახლეობა ძალიან შემცირდა. მე-19 საუკუნიდან კვლავ გამოცოცხლდა ქალაქის ცხოვრება და დაადგა აღმავლობის გზას.

ვანის სახელს უკავშირებენ სომხურ ვანქ-მონასტრის სახელს, სევან სახელს, ან ურარტუს ბიაინილი სახელს, რომელიც ხმოვანთა ფორმაცვალებითაა მიღებული. მე-19 – მე-20 ს-ის მონაცემებით, მოსახლეობის რაოდენობა აღწევდა 30-50 000-ს მათგან უმეტესი ნაწილი სომხები იყვნენ. მოსახლეობა მისდევდა მიწათმოქმედებას, მესაქონლეობას, უფრო მეტად ხელოსნობასა და ვაჭრობას. ხელოსნები ძირითადად დასაქმებული იყვნენ ოქრომჭედელობით. აშენდა უამრავი ეკლესია (ჰაკობიანი...,

Հակոբյան, Մելիք-բախչյան, Բաբუნյան, հ. I, 1986: 748-750).

მ. ანდრონიკაშვილი ვან სიტყვას საშუალო ირანულიდან შემოსულად მიიჩნევს: „იმის გამო, რომ ქართულსა და სომხურს თითქმის იდენტური ფონეტიკური სისტემა აქვთ, მსგავსი სიტყვების შესახებ არ შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, ისინი უშუალოდ არიან შემოსული ქართულში თუ სომხურის მეშვეობით. ქართულსა და სომხურს ამ შემთხვევაში ერთგვარი შესაძლებლობები აქვთ საშუალო-ირანულ ბგერათა გადმოსაცემლად“ (ანდრონიკაშვილი, 1966:168). საშუალო ირანული ვანი წარმოდგენილია ვაჰან (ვაჰან) ფორმით. „საშუალო სპარსული რ ქართულში

გადმოცემულია ჰ და ხ თანხმოვნებით. მეტწილ შემთხვევაში კი იკარგვის“ (ანდრონიკაშვილი, 1966: 214). ქართული ტოპონიმია საშუალებას გვაძლევს, თვალი გავადევნოთ ამ სიტყვის ქართულში შემოსვლის პროცესს და დავადასტუროთ სამივე ფორმა, როგორც ხ-ანიანი, ისე ჰ თანხმოვნით და ამ თანხმოვნების გარეშე.

სამხრეთში დღეს ორი ვანია ნასოფლარის სახით: ერთი, ვარძიიდან სამ კილომეტრზე, მონასტრად ცნობილი ვანის ქვაბები და მეორე – ბუზმარეთთან მდებარე ნასოფლარი. ვანის ქვაბებში დედათა მონასტერი XV საუკუნიდან ჩნდება, მანამდე იქაც მამათა მონასტერი იყო, რომლის ტიპიკონმა ჩვენამდეც მოაღწია.

მ. ბერიძის მიხედვით, ვანი გავრცელებული სიტყვაა ქართულ ენაში. მისი მნიშვნელობა იყო: სადგომი, „სახლი“, დაბა, საცხოვრებელი, მონასტერი, „საყოფელი“, „ბუნაგი“.

ვანისაგან არის წარმოქმნილი სავანე – „სადგური“, სადგომი, ქარვასლა, ბანაკი. სავანის დადება – დაბინავება, სავანის-ყოფა – დადგომა, ბინის დადება (აბულაძე, 1973: 356).

ასევე ბევრია ამ ფუძისაგან ნაწარმოები ტოპონიმები საართველოში: ვანი არის სოფლების სახელად აჭარაში, გურიაში და იმერეთში (ჭიათურისა და ხარაგაულის რაიონებში), ვანათი (ცხინვალის რ.), ვანეთი (თეთრიწყაროს რ.), ვანელი (ჯავის რ.), ვანთა (თელავის რ.), დასავლეთ საქართველოშია ვანის რაიონული ცენტრი ქ. ვანი (ბერიძე, 2010: 23).

ისტორიულ მესხეთში იყო სოფ. ვანი ერუშეთის მთებში, შოლოს წყლის სათავეებში, ბუზმარეთთან ახლოს. ვანში დღევანდლამდე შემორჩენილია წარწერიანი ეკლესიის ნანგრევი. ბოლო დრომდე იქ სოფ. ხიზაბავრის ფერმა იყო. მე-16 საუკუნეში ვანში ცხოვრობდა 8 კომლი (ჯიქია, 1958:300). ეს ის ვანია, რომლის შესახებაც ლ. მუსხელიშვილი წერს: „ვანი არის კიდევ მდინარე ტაშლიყაშიას (მტკვრის მარცხნიდან ერთვის ტოლოშთან) ზემო წელზე, თმოგვიდან ჩრდილო-დასავლეთით“ (მუსხელიშვილი, 1939: 11).

ერთი ვანის დააარსების შესახებ მოგვითხრობს გიორგი მერჩულე: „ხოლო ნეტარმან მამამან გრიგოლ ძიება ყო გულმოდგინედ და პოვა ადგილი კეთილი გუნათლეს მახლობლად, ჯვარი დასწერა და მუნ აღაშენეს მონასტერი დედათაჲ, რომელსა აჲ ჰქვიან გუნათლეს ვანი“ (მერჩულე, 1982: 232).

ბორჯომის ხეობაში სოფ. ფაფასთან ახლოს აღწერილი აქვთ ოსმალებს სოფ. ვანთა, რომელიც იმ დროსვე გაუკაცრიელებული იყო, მაგრამ გადასახადი მაინც შეწერილი ჰქონდა (ჯიქია, 1958:487). სოფელი ვანისხევი ვარძიის ხეობაში მდებარეობდა და მისი სახელი დაკავშირებული ჩანს ვანის ქვაბებთან. იგი, მართალია, ნასოფლარის სახითაც კი არ მოღწეულა ჩვენამდე, მაგრამ „დავთრის“ შედგენის დროს სამკომლიანი სოფელი იყო. ასევე დაფიქსირებულია, როგორც სოფელი მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში (ჯიქია, 1958: 365).

ვანი ასევე ცნობილი სახელია აღმოსავლეთ თურქეთში. იგი მდებარეობს ვანის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე. მის ადგილას მდებარეობდა ძვ. წ. IX-VI სს-ში ურარტუს სახელმწიფოს დედაქალაქი ტუშგა, რომელიც ძვ. წ. VI საუკუნიდან ცნობილია ვანის სახელწოდებით.

ვანის ქვაბთა შესახებ ს. ჯიქია წერს: „ვანის ქვაბი საქართველოს სამონასტრო ისტორიაში კარგად ცნობილი ვაჰანის ქვაბია. „ვაჰანის ქვაბთა განგების“ გამომცემელმა ლ. მუსხელიშვილმა აღნიშნა, რომ „ვაჰანის ქვაბებს უწოდებენ“. ჰთანხმოვნის დაკარგვა ხმოვნის წინ დამახასიათებელია თანამედროვე ქართულისათვის. ვაჰანის ქვაბში ჰ დაიკარგა და ორი ა-ს შერწყმით მიღებულია „ვანის ქვაბი“ (ჯიქია, 1958: 365-366).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით, ვანის ქვაბები არის გამოქვაბულთა კომპლექსი, უდაბნო-მონასტერი VIII-XVI სს. ქართული ხუროთმოძღვრებისა და კულტურის ძეგლი ისტორიულ ჯავახეთში, ასპინძის რაიონში, ასპინძიდან 27 კმ-ის დაშორებით, მდ. მტკვრის ზემოთ, მის მარჯვენა ნაპირზე. დაარსებულია მეუდაბნოების ხანაში. IX-XI სს. ვანის ქვაბის უდაბნო ფართოვდება. უდაბნოს ცენტრში წმ. გიორგის ტაძარი და ქვაბ-სენაკების ახალი ჯგუფები გამოკვეთეს. 1089 წელს ძლიერი მიწისძვრის შედეგად ვანის ქვაბის ცენტრალური ნაწილი ტაძრიანად დაინგრა. XII ს მანძილზე, 1191 წლამდე ვანის ქვაბები გურგენისძეთა ფეოდალური სახლის საგვარეულო მონასტერია. 1191-1204 წლებში ვანის ქვაბები მეფის ხელშია. თამარის მეფობის ხანაში (1184-1213 წწ.) დაიწყო ვანის ქვაბების რეკონსტრუქცია. 1186-1191 წწ. მონასტრის პატრონმა იჩქით გურგენისძემ განაახლა მონასტერი, აღადგინა და ძვირფასი ხატებით შეამკო წმ. გიორგის ტაძარი. მის გვერდით ააგო საგვარეულო ეგვტერი და ორივე შესასვლელში თავისი მოღვაწეობის ამსახველი

წარწერა გაუკეთა. მწიგნობართუხუცესმა ანტონ ჭყონდიდელმა 1204 წ. ვანის ქვაბის ძველი ქვითკირის ზღუდე აღადგინა. ვანის ქვაბებს 1204-1283 წლებში თმოგველთა

ფეოდალური საგვარეულო ფლობდა. 1204-1234 წწ. მათ მონასტერს დაუწესეს ახალი ტიპიკონი „ვაჰანის ქვაბთა განგება“. 1265-1283 წწ. შორის ააშენეს წმ. გიორგის ტაძრის კარიბჭე, სამრეკლო და დარბაზული ეკლესია. 1283 წ. მიწისძვრის შედეგად ვანის ქვაბი კვლავ დაინგრა. XIV-XV სს-ში აქ კვლავ გამოცოცხლდა სამონასტრო ცხოვრება. 1551 წ. სპარსელებმა, ხოლო 1576 წ. ოსმალებმა აიღეს და დაარბიეს, რის შემდეგაც იგი გაუკაცრიელდა. ვანის ქვაბის კლდეში ნაკვეთი 200-მდე გამოქვაბული 16 სართულადაა განლაგებული. შემორჩენილია წყალსადენის 3 ტრასისა და წყალსაცავის ნაშთი, მხატვრობის ფრაგმენტები და ისტორიული ხასიათის მნიშვნელოვანი წარწერები. კომპლექსის ცენტრია წმ. გიორგის სახელობის გუმბათოვანი ტაძარი მოჩუქურთმებული ქვითკირის კარიბჭით და ორსართულიანი სამარხი ეგვტერიით. კარიბჭის ქვეშ ქვაბსადგალეა. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია რვაქვევრიანი მარანი, მოჭიქული კერამიკული ჭურჭლის დასამზადებელი სახელოსნო, ქვით ნაშენი ორი სახლი და სხვა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი ეპიგრაფიკული ძეგლები, მ. შ. იჩქით გურგენის ძის სამშენებლო წარწერა, XIII ს. მხატვრული ფრაგმენტები, ასევე XII ს. ვერცხლის თასი.

ასევე საინტერესოა კლდეში ჩაშენებული პატარა ეკლესიის კედელზე შემორჩენილი XV ს. II ნახევარში შეხიზნული ქალების მიერ მელნით შესრულებული მხედრული წარწერები. წარწერების ავტორები არიან გულქანი, ანა რჩეულიშვილი, თუმან გოჯაშვილი და სხვ. წარწერებით ჩანს, რომ ისინი იძულებით მოუყვანიათ აქ და ემდურიან თავიანთ ბედს. ასევე გვხვდება „ვეფხისტყაოსნის“ ფრაგმენტი ორი სტროფი, ნესტანის წერილი ქაჯეთის ციხიდან, რომ წერს ტარიელს. ვანის ქვაბთა მონასტრის წარწერებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული მწერლობის ისტორიისათვის.

მ. ბერიძის მიხედვით, ამ ადგილს უკვე „განგების“ შედგენის დროსაც აღარ უწოდებდნენ ვაჰანის ქვაბებს და წესდების დამდებნი ტრადიციას უწევდნენ ანგარიშს. ასეა თუ ისე, „ვაჰანის ქვაბთა განგებაში“ შემონახულია ჩვენთვის

საინტერესო, საშუალო ირანული ფორმა ვაჰანი, უფრო ძველი, ვიდრე სომხურსა და ქართულში შესულა ვანი. ვფიქრობთ, ვაჰანი უნდა იყოს ამოსავალი ხარაგაულის

რაიონის სოფ. ვახანისათვისაც, სადაც საშუალო სპარსულის 3 გადმოცემულია ქართულში ხ-დ. ხ ქართულში შედარებით მდგრადი ბგერაა და ამიტომ ეს სიტყვა დღესაც ამ ფორმით იხმარება (ბერიძე, 2008: 262-263).

§6. XIX – XX საუკუნეების ეთნო-ისტორიული ანომალიები

(სოფლები, რომლებშიც მითითებულია აზერბაიჯანული მოსახლეობა)

საქართველოში მცხოვრები აზერბაიჯანელების წინაპრები თითქმის მთლიანად სპარსეთიდან და თურქეთიდან მოვიდნენ გვიან ფეოდალურ ეპოქაში. მათი ჩამოსახლება გარეშე აგრესიული ძალების სამხედრო-პოლიტიკური მოსაზრებებით იყო ნაკარნახევი და მიზნად ისახავდა საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი პროვინციების კოლონიზაციას. საქართველოზე გამუდმებული თავდასხმების შედეგად ირანელი და თურქი დამპყრობლები ხშირად მიმართავდნენ თურქული ტომების ჩამოსახლებას იმ მიწებზე, რომლებიც მანამდე ქართველ მოსახლეობას ეკავა. ახალი დასახლებანი თანდათან იკავებდნენ გაუკაცრიელებულ ქართულ სოფლებს. ამ სოფლების მკვიდრი მოსახლეობის დიდი ნაწილი მტერს შეეწირა უთანასწორო ბრძოლაში ან ტყვედ იქნა წაყვანილი უცხოეთში; გადარჩენილნი კი იძულებული იყვნენ თავი შეეფარებინათ სამშობლოს სხვა კუთხეებში.

ერთ-ერთი ასეთი ფაქტის შესახებ მოგვითხრობს ვახუშტი ბაგრატიონი: როდესაც შაჰ-აბასმა წაართვა აღჯაყალად წოდებული ციხე (თეთრი ციხე) მეფე გიორგის (1600-1605 წწ.), `მან მოიყვანა ელნი ბორჩაღუ და დასხნა აქა, და ამით ეწოდა ბორჩაღუ~. იმავე შაჰ-აბასმა XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში ათეული ათასობით ქართველი გადაასახლა კახეთიდან სპარსეთში. სხვადასხვა ხასიათის სამხედრო-პოლიტიკური აქციების შედეგად იშვიათი როდი იყო საქართველოს ტერიტორიაზე არაქართველთა ჩამოსახლების შემთხვევები. მოსულთა ნაწილი ითქვიფებოდა ადგილობრივ ქართველ მოსახლეობაში და განიცდიდა ასიმილაციას, ნაწილი კი ინარჩუნებდა თავის ეროვნებას (ჯაოშვილი, 1984: 231-232).

რუსებისა და სომხებისაგან განსხვავებით, საქართველოში დამკვიდრებული აზერბაიჯანელების მეტი ნაწილი სოფლად ცხოვრობს. 1970 წელს რესპუბლიკის ქალაქებში ცხოვრობდა მათი საერთო რაოდენობის 18,2%. 1979 წ. თბილისში ცხოვრობდა 12,9 ათასი აზერბაიჯანელი, რუსთავში - 7,4 ათასი. აზერბაიჯანელები შეადგენდნენ ქვემო ქართლის სოფლის მოსახლეობის უმეტეს ნაწილს (მარნეულის, ბოლნისის, გარდაბნის, დმანისის რაიონებში). მათი განსახლების მეორე არეალია კახეთი - საგარეჯოს, ლაგოდეხის, თელავის რაიონების ტერიტორია. აზერბაიჯანული სოფლები არსებობს შიდა ქართლში - კასპის, მცხეთის და ქარელის რაიონებში, აგრეთვე თრიალეთში და თეთრიწყაროს რაიონში. რესპუბლიკის დანარჩენ რეგიონებში აზერბაიჯანელების რაოდენობა შედარებით უმნიშვნელოა (ჯაოშვილი, 1996: 112-290).

სომხეთის ტოპონიმთა ლექსიკონში ზოგიერთი სოფლის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია ძველი პერიოდის მიხედვით, მაშინ როდესაც სამცხე-ჯავახეთის სოფლების დიდი უმრავლესობა, კერძოდ, იმ სოფლებისა, სადაც ჩამოსახლებული სომეხი მოსახლეობა ცხოვრობს, ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია მე-20 საუკუნის 60-70-იანი წლების მიხედვით. მაგ.: **ზარზმის** შესახებ ნათქვამია, რომ 1907 წელს იქ ცხოვრობდა 44 აზერბაიჯანელი. ასევე „**აზერბაიჯანელი**“ მოსახლეობის არსებობაა მითითებული **ზანავში, ხევაშენში, ადიგენში, ანდაში, არზნეში, აზმანასა და არალში**.

რაკი 1936 წლამდე ტერმინი „აზერბაიჯანელი“ ოფიციალურად არ გამოიყენებოდა, 1907 წელსაც აზერბაიჯანელები არცერთ წყაროში არ უნდა იხსენიებოდნენ. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ხუთტომეულში ეს ტერმინი ტოპონიმთა ლექსიკონის ავტორების მიერ მიწერილი ამ სოფლების მოსახლეობად. დასახელებულ სოფლებში „აზერბაიჯანელი“ მოსახლეობა არასოდეს არ ცხოვრობდა. ისინი გამუსლიმებული ქართველები არიან.

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით გავეცნოთ იმ სოფელთა მონაცემებს, სადაც მითითებულია, რომ ცხოვრობდა „აზერბაიჯანული“ მოსახლეობა. მაგ.: სოფელი **ადიგენი** მდებარეობს ახალციხის მხარეში. ქ. ახალციხიდან დაახლოებით 25 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 464 აზერბაიჯანელი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախլյան, Բաքսեղյան; h. I; 1986: 34).

სოფელი ანდა სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით მდებარეობს ახალციხის რაიონში. 1907 წელს აქ ცხოვრობდა 212 აზერბაიჯანელი, მცხოვრებნი (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. I; 1986: 257).

სოფელი არზნე მდებარეობს ადიგენის რაიონში. არზნეში 1907 წელს ცხოვრობდა 106 აზერბაიჯანელი (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. I; 1986: 435).

ტოპონიმთა ლექსიკონის მიხედვით სოფელი აზმანა მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში მდინარე კადარასუს ნაპირზე. აზმანში 1907 წელს იყო 278 აზერბაიჯანელი მოსახლე (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. I; 1986: 48).

სოფელი არალი მდებარეობს ახალციხის საფაშოში. მას მოიხსენიებს ღ. ინჭიჭიანი (ახალი სომხეთი, გვ. 125). (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. I; 1986: 318).

ზარზმის შესახებ ნათქვამია, რომ იგი მდებარეობს თბილისის მხარეში ახალციხის ოლქში. 1907 წელს იქ ცხოვრობდა 44 აზერბაიჯანელი, შემდგომ წყაროებში არ მოიხსენიება (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. II; 1986: 278).

ზანავი მდებარეობს თბილისის მხარეში, ახალციხის ოლქში. 1905 წელს ჰყავდა 318 აზერბაიჯანელი მცხოვრები, ხოლო 1907 წელს – 146 (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. II; 1986: 264).

ხევაშენი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. 1907 წელს ჰყავდა 166 აზერბაიჯანელი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., ჯასკიქას, სხიქ- ჩაქუას, ჩაქსიქას; h. II; 1986: 720).

ჩამოთვლილ სოფლებში მე-20 საუკუნის 60-70-იან წლებში ქართული მოსახლეობა ცხოვრობდა, რის შესახებაც „სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის ლექსიკონი“ არაფერს ამბობს.

მითითებულ სოფლებში „აზერბაიჯანელი“ მოსახლეობა არასოდეს არ ცხოვრობდა. ისინი გამუსლიმებული ქართველები არიან.

ტერმინი „აზერბაიჯანელი“ ოფიციალურად არ იხმარებოდა 1936 წლამდე და გამოიყენებოდა „თათარი“, რაც მაჰმადიან ქართველსაც აღნიშნავდა.

სომხური ტოპონიმის ხუთტომეული ატყუებს მკითხველს, იმის საჩვენებლად, რომ ამ სოფელში ქართველები არ ცხოვრობდნენ XX საუკუნის დასაწყისში.

შოთა ლომსაძე წერს, რომ „საუკუნეების განმავლობაში სისხლისაგან დაცლილი ქვეყანა XVI საუკუნეში ოსმალეთმა დაიპყრო და ძლიერი ტრადიციების ქართულ მხარეში თურქული პოლიტიკურ-ეკონომიკური სისტემის შემოღებას შეუდგა. მესხეთის ხალხი დიდხანს იბრძოდა, თავს არ უდებდა დამპყრობლებს, მაგრამ უთანასწორო ბრძოლაში დამარცხდა და მშობლიური მიწიდან რომ სულ არ ამოვარდნილიყო, გამაჰმადიანდა“ (ლომსაძე, 1975: 284).

გამაჰმადიანება არ იყო რელიგიური ექსპანსიის ერთადერთი გზა. მას თან ახლდა სხვა რელიგიებიც, სხვადასხვა ხერხებითა და მეთოდებით იბრძოდნენ გაბატონებული მდგომარეობის მოპოვებისათვის მესხეთში.

„ისტორიული ბედუკუღმართობის გამო გვიანფეოდალურ პერიოდში ქართველ ხალხში სხვადასხვა რელიგიები გავრცელდა. ხდებოდა დიდი ხნის წინ ჩამოყალიბებული ქართული ეროვნული ერთიანობის დასუსტება. მაჰმადიანობის დანერგვას ქართველ ხალხში იარაღის საშუალებით ახერხებდნენ, ხოლო ქრისტიანობის შტო-რელიგიების – კათოლიკობისა და გრიგორიანობის გავრცელებას მშვიდობიანი გზით აღწევდნენ“ (თოფჩიშვილი, 2005: 154).

მესხეთის ბრძოლით დაპყრობას ბევრად ცოტა დრო დასჭირდა, ვიდრე მის დაქუცმაცებას. ოსმალეთმა ისტორიული მესხეთის დაშლას საუკუნეები მოანდომა.

ოსმალეთის პარალელურად არც ერთმორწმუნე რუსეთმა გაამართლა მესიანური პირობა, რის გამოც მძიმე დღეში ჩავარდნილი ქართველი ხალხი თანდათან შორდებოდა საკუთარ ფესვებს.

ოსმალეთი ორმხრივ ახერხებდა ბრძოლას. უპირველესი იყო სამხედრო ექსპანსია, ხოლო ეკონომიკური წახალისება, რაც რჯულის შეცვლით მიღებულ პრივილეგიებში მდგომარეობდა, აძლევდა მას საშუალებას, რომ „გათათრებინა“, ე. ი. სახელიც კი შეეცვალა ქართველისათვის, რასაც ბუნებრივად მოსდევდა შემდეგ საკუთარი გვარისა და ეროვნების შეცვლა. „გათათრება“ პირველი დიდი კრაზი იყო მესხეთის მოსახლეობისა.

„გათათრება“ თავიდან თითქოს არაფერს ცვლიდა ადამიანის ცხოვრებაში, უბრალოდ, ის მოინათლებოდა მაჰმადიანად, მიიღებდა შეღავათს გადასახადებში,

მაგრამ ძმა ძმად, ქართველად რჩებოდა, ენა ქართული ჰქონდა, ურთიერთობები ძველებური რჩებოდა. მთავარი მოვლენები შემდეგ ვითარდებოდა, როდესაც მის შვილს გვარის ოსმალურ ან აზერბაიჯანულ დაბოლოებას მოსთხოვდნენ და თურქული ენის ცოდნაც აუცილებელი შეიქმნებოდა.

ისლამის გავრცელებით მესხეთში მოხდა რელიგიური დაპირისპირება ერთი ეთნოსის (ქართველთა) შიგნით. ამ პროცესმა ყველაზე მწვავე ხასიათი მიიღო მე-19 – მე-20 საუკუნეებში. ისლამური სარწმუნოების გავრცელებას და ამის გამო მესხეთის ეთნიკურ დაპირისპირება-დაშლას საფუძველი ჩაუყარა ოსმალეთმა და საბოლოო სახე მისცა რუსეთმა. ამ დაპირისპირებაში განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა ის ხელოვნური ტერმინები, რომელთა საშუალებითაც ცდილობდა ოსმალეთი, განსაკუთრებით რუსეთი, მაჰმადიანი მესხები გაემიჯნათ ქართული ეთნიკური სფეროდან. ალ. ფრონელს გულუბრყვილოდ შეცდომა ჰგონია, როდესაც რუსეთი ქართული ეთნოსის გათიშვისათვის შემოიტანს „თათარი“ ტერმინს. ეს მხოლოდ ენობრივი ან სარწმუნოებრივი შეფასება არ არის ზოგიერთი ქართველისა. ეს დებულებას კანონის ძალას და შიდა დაპირისპირებაც სახეზეა. „შარშან და შარშანწინ მთავრობამ მოახდინა რეფორმა ადგილობრივი მართვა-გამგეობისა აჭარაში, სადაც დღესაც წმინდად ლაპარაკობენ ქართულს გურული კილოთი. განმეორდა ბედშავი შეცდომა. აჭარლების სამშობლო ენად აღიარეს ოსმალურ-თათრული, სწორედ ისე, როგორც პასკევიჩის მიერ ახალციხის აღების შემდეგ მესხეთისა და ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებს უწოდეს თათრები“ (ფრონელი, 1991: 58).

მ. ბერიძე აღნიშნავს, რომ დღევანდელი ადიგენის რაიონის ისეთი სოფლები, საიდანაც შემდეგში გაასახლეს მოსახლეობა, როგორც „თათრები“, 1893 წელს ქართულია. 1944 წლის შემდეგ, რაც მაჰმადიანი მესხები სამშობლოდან გაასახლეს, სადაც მიჰყავდათ, იქაურ გვარსა და ეროვნებას აძლევდნენ. შეუძლებელია ადიგენელი, ახალციხელი ან ასპინძელი კაცი, თუნდაც მაჰმადიანი, აზერბაიჯანელი ყოფილიყო. როგორც ჩანს ხუთტომეულის ავტორებმა არ იციან, თუ რატომ ერქვათ მაჰმადიანებს მე-20 საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისისათვის აზერბაიჯანელები.

კიდევ ერთი შტრიხი: მაჰმადიანი მესხების თურქულ მეტყველებაში ჩვეულებრივია ქართული სპეციფიკური ბგერები, რომელნიც უცხოა

აზერბაიჯანელებისათვის. დიდი ადგილი მათ თურქულ მეტყველებაში უკავია ქართულ ლექსიკას (ბერიძე, 2009: 10-13).

ამრიგად, მე-19 საუკუნეში უკვე მაჰმადიან მესხთა ნაწილს უწოდეს „თათარი“, რადგან მათი სალაპარაკო, საურთიერთობო ენა იყო თურქული ენის დიალექტი, ხოლო რწმენით მაჰმადიანები იყვნენ. ეს ტერმინი მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში გავრცელდა დანარჩენ მუსლიმ მესხებზე. სახელი ხელოვნური იყო და შეიქმნა საქართველოს სამხრეთ ნაწილში სარწმუნოებრივი დაპირისპირებისათვის.

„ბოლოსდაბოლოს მესხეთის გამაჰმადიანებული ქართველები ერთიმეორისაგან ვეღარ არჩევდნენ სარწმუნოებასა და ეროვნებას. ქართველი მათთვის ქრისტიანული რელიგიის აღმნიშვნელი სიტყვა გახდა. ამის საპირისპიროდ თავიანთ თავს ეძახდნენ მუსლიმანს ან თათარს. რა თქმა უნდა, ეს „თათრობა“, რომელიც გამორიცხავდა „ქართველობას“, არ ნიშნავდა „თურქობას“, მაგრამ ტერმინ „თათრის“ ქვეშ შეიძლება გვეგულისხმა აგრეთვე აქ მცხოვრები მუსლიმი ხალხები: ყარაფაფახელები, ქურთები და სხვ. მაჰმადიანი ქართველობა, რაღა თქმა უნდა, არ იყო მათთან აღრევის მომხრე და თავის ვინაობის გამოსაცალკევებლად გამონახა კიდევ უფრო დაკონკრეტებული ცნება „იერლი“ - ადგილობრივი ან „ბინალი“, ამ ქვეყნის ბინადარი. მისი თათრობა შეზღუდული იყო გარკვეული ადათებითა და ისტორიული ზნე-ჩვეულებებით – იერლობით. „იერლი“ ზოგად თათარს ქალს არ მიათხოვებდა, ისევე, როგორც ქრისტიანს“ (ლომსაძე, 1975: 208).

„იერლის“ დაპირისპირება „თათრობასთან“ გრძელდებოდა მე-20 საუკუნეში, როდესაც კიდევ უფრო გაბუნდოვანდა მაჰმადიან მესხთა წარმომავლობის საკითხი. საბჭოთა ხელისუფლების წლებში თათრობა იქცა ეროვნებად, რომელსაც დაემატა „აზერბაიჯანლობა“.

მე-19 საუკუნეში აზერბაიჯანლობაზე საერთოდ საუბარიც კი არ შეიძლებოდა, მაგრამ ქართველი კომუნისტების არაქართული, ანტიეროვნული პოლიტიკის წყალობით „თათრობას“ და „თურქობას“ თანდათან ენაცვლებოდა „აზერბაიჯანლობა“, რაც ბევრი რამით ხელსაყრელი იყო ანტიქართული საქმიანობისათვის.

„სამცხე-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანთა ერთი ჯგუფი, რომელსაც ცარიზმი ქართველებად მიიჩნევდა, საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ თურქულ და

აზერბაიჯანელ ეროვნებებს მიეკუთვნენ იმის გამო, რომ მაჰმადიანები იყვნენ. ანგარიში არ გაეწია ბევრი მათგანის თვითშეგნებას, ქართულ სამეცყველო ენას და მათ მიერ შემონახულ ქართულ სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო ტრადიციებს, ქართულ გვარებს“ (თოფჩიშვილი, 2005: 155).

თურქული ენის დიალექტი, რომელზეც საუბრობდნენ მესხები, უფრო ახლოს იყო აზერბაიჯანულ ენასთან. თავად აზერბაიჯანის სიახლოვეც მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო, რადგან საბჭოთა პერიოდში კავშირი თურქეთთან შეწყდა და თურქეთის ადგილი დაიკავა აზერბაიჯანმა, ამიტომ მე-20 საუკუნის 20-30-იან წლებში მაჰმადიან მესხებს მასიურად მისცეს აზერბაიჯანული სკოლები და მასწავლებლებიც კი ჩამოჰყავდათ აზერბაიჯანიდან.

ქართველმა პოლიტიკოსებმა ეს ყველაფერი შეამჩნიეს, ოღონდ გვიან. აი, რას წერს ახალციხის რაიკომის მდივანი გ. კირვალიძე ხელმძღვანელობას თავის მოხსენებით ბარათში 1944 წელს: „საზოგადოდ ჩემის აზრით საჭიროა და დროულად მიმამჩნია, რომ იწერებოდეს ყველა ქართული გვარები, რომლებიც დღემდე შენარჩუნებულია გამაჰმადიანებულ ქართველებში, ამასთანავე ეროვნება იწერებოდეს „ქართველი“, „თათრის“ ან „აზერბაიჯანელის“ მაგივრად და აღნიშნული ღონისძიება ჩატარდეს არა მარტო ახალციხის რაიონში, არამედ ყველა მესხეთ-ჯავახეთის რაიონებში“ (კირვალიძე, 1989: 61).

ყოველივე ზემო აღნიშნულიდან გამომდინარე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ აბსოლუტური უმრავლესობა კავკასიელი თურქებისა მაჰმადიანი ქართველები არიან.

* * * *

ცალკე უნდა შევხვით სომხურ ხუთტომეულში იმ ტოპონიმთა ეტიმოლოგიზების საკითხს, რომელთა ქართული წარმომავლობა სრულიად ცხადია, ვინაიდან მათი სემანტიკა და სტრუქტურა სრულად იცავს ქართული ტოპონიმის წარმოების წესებს. საანალიზო ხუთტომეულში ამ თვალსაზრისით სამცხე-ჯავახეთის გეოგრაფიული სახელების ორი დიდი ჯგუფი გამოიყოფა:

1. ტოპონიმები, რომლებიც ობიექტურადაა ეტიმოლოგიზებული, ან გაზიარებულია ქართველ მკვლევართა შეხედულება მათი ქართული წარმომავლობის შესახებ;

2. ტოპონიმები, რომელთა ქართული წარმომავლობა აშკარაა, მაგრამ ხუთტომეულის შემდგენლები მაინც უარყოფენ მათ წარმოშობას და ცდილობენ დაამტკიცონ ამ სახელთა სომხურობა.

სანამ განვიხილავთ ორივე ჯგუფის სახელებს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ სამცხე-ჯავახეთში ბევრია ქართული წარმოშობის მაკროტოპონიმები, რომ არაფერი ვთქვათ უამრავ ქართულენოვან მიკროტოპონიმზე. სანიმუშოდ მუნიციპალიტეტების მიხედვით წარმოვადგენთ ამგვარი ოიკონიმების ნუსხას:

ა. ადიგენის მუნიციპალიტეტი:

წრე < ქართ. წრე; ნაქურდევი < ქართ. ნა-ქურდ-ევ-ი “ნაქურდალი, ქურდების ნამყოფი ადგილი”; აბასთუმანი < “აბასის შთამომავალთა, აბასიანთა უბანი”; საბუზარა < ქართ. სა-ბუზ-არ-ა “ბუზების სიმრავლის ადგილი”; ლელოვანი < ლელ-ოვან-ი “ადგილი, სადაც ბევრი ლელი (წვრილი ლერწამი, ჭაობის მცენარე - ქეგლ) იზრდება”; სამყურე < ქართ. სამი ყურე; მლაშე < ქართ. მ-ლაშ-ე “მარილიანი”; ფლატე < ქართ. “ჩამონგრეული მიწა (საბა), მდინარის, ხევის ჩანგრეული ნაპირი; კლდე; ხრამი” (ქეგლ); ციხისუბანი < ქართ. ციხ-ის უბან-ი; წარბასუბანი < ქართ. წარბ-ა-ს უბან-ი “ვინმე წარბას უბანი (წარბ-ა “სქელწარბებიანი ადამიანი” < წარბ-ი); კეხოვანი < ქართ. კეხ-ოვან-ი “კეხის მქონე” < კეხ-ი “უნაგირის ხის ჩონჩხი; ცხვირის ამოზნექილი ნაწილი” (ტოპონიმი მიღებულია სახელის მეტაფორიზაციის გზით); ზედუბანი < ქართ. ზედა უბან-ი; გორთუბანი < ქართ. გორ-თ უბან-ი “გორების, მაღლობების უბანი”;

ბ. ასპინძის მუნიციპალიტეტი:

ასპინძა “სამასპინძლო, სასტუმრო”; რუსთავი < ქართ. რუ-ს თავ-ი “სარწყავი არხის სათავე”; ნაქალაქევი < ქართ. ნა-ქალაქ-ევ-ი “ადგილი, სადაც ადრე ქალაქი იყო”; ხერთვისი < ქართ. ხ-ერთ-ვ-ი-ს-ი - ხანმეტობის დროინდელი ნაზმნარი სახელი ხ-ერთვის “უერთდება” ზმნისგან, “მდინარეების შესართავი”; სარო < ქართ. სარო “ერთგვარი მცენარე: კვიპაროსი, ან ლაშქარა”; იდუმალა < ქართ. ი-დუმ-ალ-ა

”დუმილით, ჩუმად, უხმაუროდ მავალი (წყალი)”; **ორგორა** < ქართ. **ორი გორა**;
საყუდაბელი < ქართ. **სა-ყუდ-ებ-ელ-ი** ”ბერების სამყოფელი”;

გ. ახალქალაქის მუნიციპალიტეტი:

აზავრეთი < ქართ. **აზავერ-ეთ-ი** ”სადაც ბევრი აზავერია” < **აზავერ-ი** ”ხარი
საკიდარი” (საბა); **ვაჩიანი** < ქართ. **ვაჩ-იან-ი** ”სადაც ვინმე ვაჩეს შთამომავალნი
სახლობენ”; **ჩამძვრალა** < ქართ. **ჩა-მ-ძვრ-ალ-ი** ”დაბლა, ღრმად დამალული”;
ბუზავეთი < **ბუზ-ა-ვე-ეთ-ი** < პირსახელი, ან მეტსახელი **ბუზ-ა**; **ქარცები** < ქართ. **ქარც-**
ებ-ი < **ქარც-ი** ”უფერული, თეთრმოყვითანო, ან მოწითანო” (დ. ჩუბინაშვილი);
ახალქალაქი < ქართ. **ახალ-ი** + სპარს. **ქალაქ-ი**;

დ. ახალციხის მუნიციპალიტეტი:

აგარა < ქართ. **აგარა** ”სადგური საზაფხულო (საბა); სახნავი მიწა”; **წინუბანი** <
ქართ. **წინა უბან-ი**; **ტყემლანა** < ქართ. **ტყემლ-იან-ა**; **კლდე** ”მთის (გორაკის)
დაქანებული ქვა-გვერდობი, უსწორ-მასწორო ნაპირებიანი და ძნელად სავალი”
(ქეგლ); **ბოგა** ”პატარა ხიდი” (ქეგლ); **მინაძე** < გვარსახელისაგან; **ივლიტა** < ბერძნ.
ქალის (ამ შემთხვევაში წმიდა ივლიტას) პირსახელი”, სოფლის სახელი უკავშირდება
წმიდა ივლიტას სახელობის ეკლესიას; **გიორგიწმინდა** < წმიდა გიორგის სახელობის
ეკლესიის სახელისაგან; **ანდრიაწმინდა** < წმიდა ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის ეკლესიის სახელისაგან; **წყალთბილა** < ქართ. **წყალ-თბილ-ა**; **აბათხევი** <
აბა-თ-ხევ-ი ”ვინმე აბას შთამომავლების ხევი”; **ნაოხრები** < ქართ. **ნა-ოხ-რ-ებ-ი**
”ნაოხარი, ოხრად დაგდებული - უპატრონოდ მიტოვებული, მიგდებული,
თავმინებებული (რამე); გაპარტახებული, გაჩანაგებული, გატიალებული; ადგილი,
სადაც წინათ ქალაქი ან სოფელი იყო, - ნაქალაქარი ან ნასოფლარი; ვისიმე სიკვდილის
შემდეგ (უპატრონოდ) დარჩენილი (ქონება)” (ქეგლ); **ელიაწმინდა** < წმიდა ელიას
სახელობის ეკლესიის სახელისაგან; **ჭვინტა** < ქართ. **ჭვინტ-ა** ”ჭვინტის მქონე” <
ჭვინტ-ი ”ადგილის, მიწის ნაკვეთის კუთხე; ღობის კუთხე” (ქეგლ); **მიქელწმინდა** -
მიქელ მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესიის სახელისაგან; **ახალციხე** < ქართ.
ახალ-ი + **ციხე**;

ე. ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტი:

მამწვარა < ქართ. **მომწვარ-ა** < მიმღეობა **მო-მ-წვ-არ-ი**; **სათხე** < ქართ. **სა-თხ-ე**
”თხების სამოვარი, ან მოსაშენებელი ადგილი” და სხვ.

ამ ოიკონიმებიდან სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულში სწორადაა განმარტებული შემდეგი სახელები:

ადიგენის მუნიციპალიტეტი:

არზნე, ბენარა, გორგული, გომარო, ქვემო და ზემო ენთელი, ზარზმა, მოხე, მლაშე, დიდი და პატარა სმადა.

ასპინძის მუნიციპალიტეტი:

ასპინძა, დამალა, ვარგავი, თმოგვი, იდუმალა, ოთა, ოშორა, ორგორა, სარო, საყუდაბელი, ხიზაბავრა.

ახალქალაქის მუნიციპალიტეტი:

არაკვა, აგანა, აზმანა, ბავრა, ბეჟანო, ბოზალი, ბუზავეთი, დილისკა, ერინჯა, დიდი და პატარა სამსარი, კუმურდო, კორხი, კოთლია, კოჩიო, მაჭატია, მერენია, ორჯა, პტენა, ტურცხი, ხანდო, ხოსპიო, ხორენია, ხულგუმო.

ახალციხის მუნიციპალიტეტი:

აგარა, აბათხევი, ანი, ელიაწმინდა, ვალე, ზიკილია, ივლიტა, კლდე, მიქელწმინდა, შურდო, წირა, ჯულდა.

ბორჯომის მუნიციპალიტეტი: ახალდაბა, საკირე.

ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტი:

ახალი ხულგუმო, გორელოვკა, დიდი და პატარა გონდრიო, დილითი, ეფრემოვკა, ეშტია, ვლადიმეროვკა, ნინოწმინდა, ორლოვკა, რადიონოვკა, სპასოვკა, უჯმანა.

სამცხე-ჯავახეთის ზემოთ დასახელებული ქართული წარმომავლობის ოიკონიმებიდან საანალიზო ხუთტომეულში მცდარადაა წარმოდგენილი შემდეგი სახელები:

ადიგენის მუნიციპალიტეტი: ადიგიუნ, ადიგონ, დერძელ.

ასპინძის მუნიციპალიტეტი: ასპინჯა, აცკვიტა, ერკოთა, თოლოშ.

ახალქალაქის მუნიციპალიტეტი: აპნია, ალატუბანი, დამღალი, მაჭათია, სირკვა.

ახალციხის მუნიციპალიტეტი: ტისელი, მინაზა, პამაჭ, საზდელ//საზელ, საკუნეტ//საკუნეთ, ტკემლანა, ღულალის, წყალტბილა, წღრუთ//წუღრუთ, ცხორძა, ჩეჩერეკ.

ბორჯომის მუნიციპალიტეტი: ბალანტა.

ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტი: ასპარა, ხულგუმა, პოგა, ღაურმა, ღულალის,
ხოჯაბეკ.

თავი III

ფონეტიკური პრობლემები ქართულ-სომხურ ტოპონიმიკურ ურთიერთობებში

§1. ქართულის მკვეთრი ყ ბგერის გადმოცემა სომხურად

დისერტაციის მესამე თავში განხილულია ფონეტიკური პრობლემები ქართულ-სომხურ ტოპონიმიკურ ურთიერთობებში, კერძოდ, თუ როგორ გადმოიცემა ქართულის მკვეთრი ყ ბგერა სომხურ ენაზე.

იმის გამო, რომ სომხურში არ არის ქართულისათვის დამახასიათებელი ყ ბგერა, სომხური ტოპონიმიის ხუთტომეულის ავტორები იმ ტოპონიმებში, რომლების შემადგენლობაშიც არის ქართული ყ ფონემა, ცვლიან მას ღ ბგერით.

გარდა ამისა, ფონეტიკურ ცვლილებაზე გავლენას ახდენს მესამე (თურქული, ან რუსული) ენაც.

სალიტერატურო ქართულს აქვს ორი ისეთი ყრუ თანხმოვანი, რომლებსაც არა აქვთ შესატყვისი ჰომორგანული (იმავე ადგილას წარმოებული) მჟღერი: ესენია ყ და ჰ.

ყ არის მკვეთრი ხშული თანხმოვანი. მკვეთრი ხშული თანხმოვნები აქვს კავკასიურ ენებს (აქედანაა მათი სახელწოდება „კავკასიური მკვეთრები“), აგრეთვე სომხურსა და ოსურს.

ტოპონიმთა ფონეტიკური ცვლილებანი უფრო მეტად გამოწვეულია იმით, რომ სომხურ ენას ზოგიერთი ბგერა ქართულისაგან განსხვავებით არა აქვს. მაგ.: ყ თანხმოვანი, რომელსაც სომხური მოსახლეობა წარმოთქვამს ღ-ს სახით. მაგალითად: აწყური – აზღურ, წყალთბილა – წღალთბილა, ყულალისი – ღულალის, წყრუთი – წურღუთ.

აწყური. სომხურ ტოპონიმიაში მოხსენიებულია აწღორ//აზღორ ფორმებით. იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. ახალციხიდან 20-კმ-ის დაშორებით. მე-19 საუკუნის ბოლოს სომეხ ტოპონიმისტთა მიხედვით ჰყავდა 100 აზერბაიჯანელი და სომეხი მცხოვრები. აქ შემორჩენილია ციხის ნანგრევები მაღალ მთაზე, ამჟამად ამ ადგილზე მდებარეობს სოფელი. 1907 წელს ჰყავდა 3531 მცხოვრები, აქედან ნაწილი

აზერბაიჯანელი და ნაწილი სომეხი. აზღორ ციხის გარდა, აქ არის უზარმაზარი ეკლესია და ღვთისმშობლის სახელობის სამლოცველო (Հակոբյան, Մելիք-Բախუյան, Բաքուէլյան, հ. I, 1986: 47/128).

ქართული ენციკლოპედიის მიხედვით სოფელი აწყური მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ვაკე ტერასაზე, მტკვრის ორივე ნაპირას, მდინარე აბანოსღელის შესართავთან. ზ. დ. 900 მ., ახალციხიდან 22 კმ-ის დაშორებით. იგი საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი იყო. ადრე სოსანგეთი რქმევია. ქართულ წყაროებში აწყვერის სახელითაც გვხვდება, მატიანეში პირველად XI ს. შუა წლებში იხსენიება.

ქართული წყაროების თანახმად, ბიზანტიის კეისარ ჰერაკლეს ლაშქრობის დროს (VII ს.) აქ საყდარი აუგიათ, რომელიც XII-XVI სს. სამცხის საეკლესიო ცენტრი გამხდარა. ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში აწყური სამცხის პოლიტიკური ცენტრი იყო. XVI ს. II ნახევარში აწყური ოსმალებმა დაიკავეს. 1829 წელს ანდრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებით განთავისუფლდა ოსმალთა ბატონობისაგან და შევიდა ახლადშექმნილი ახალციხის მაზრაში (ქსე, 1977; 77).

დღევანდელი ახალციხის რაიონში აწყური სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც სოფ. აწყურის გარდა აერთიანებს ტყემლანა და თისელ სოფლებს (ჯიქია, 1958: 121-122).

ს. ჯიქია ამბობს, რომ აწყურ სიტყვის თურქულად გადმოცემაში სრული კანონზომიერება გვაქვს: სიტყვის ორივე მკვეთრი წ და ყ თანხმოვანი შესაბამისი რიგის მჟღერი (ზ და ღ) თანხმოვნებითაა აღნიშნული.

ს. ჯიქიას მონაცემებით „აწყური“ – ს უფრო ძველი ფორმა უნდა იყოს „აწყვერი“, ან აწყუჭრი ან აწყუერი, აქედან კიდევ მ-აწყვერ-ელ-ი და სხვ. არქივისეული სიებიც Ацхвер ფორმას იძლევა (ჯიქია, 1958: 121).

ა. სანოსიანის აზრით, მხოლოდ სომხები ცხოვრობდნენ აწყურში და მათვე დაარქვეს სახელი ამ ადგილს, რაც არასწორია.

ქართულ სინამდვილეში აწყურს აქვს რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტი თავისი არსებობის განმავლობაში: აწყური, აწყვერი, აწყუერი.

მთავარი ფონეტიკური პრობლემა არის ყ ბგერა, რომელიც ამ ტოპონიმის ფუძეში უმნიშვნელო როლს არ ასრულებს. ეს ბგერა არ გააჩნია სომხურს, რის გამოც ხმარობენ ღ ბგერას.

სახელი რომ სომხური ყოფილიყო, მაშინ ქართულადაც აწღორი//აცღორი ვარიანტები უნდა გვქონოდა, რაც არ არსებობს. ამიტომ სომხურ ენაში ყ ბგერის ღ ბგერად ქცევის ზოგადი წესი უდავოდ გვიდასტურებს, რომ ტოპონიმი ქართულიდან შევიდა სომხურში.

ყულალისი. სომხურ ტოპონიმიაში ეს სოფელი მოცემულია ღულალის//კულალის//ღულალუ ფორმებით. იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში. ახალციხიდან 6 კმ-ის დაშორებით 1970 წელს ჰყავდა 35 სომეხი მცხოვრები. წინაპრები გადმოსახლებული არიან 1830 წელს არზრუმიდან (ჰაკობიანი..., ჯაკიფიას, შხიჰ-ჩაქუჯან, ჩაჩუხიან, ხ. III, 1991: 583).

სოფელი ყულალისი არის ნინოწმინდის რაიონშიც, ნინოწმინდიდან 12 კმ-ის დაშორებით. 1970 წელს ჰყავდა 1000 სომეხი მცხოვრები. წინაპრები გადმოსახლებული არიან წალკიდან 70-80-იან წლებში (ჰაკობიანი..., ჯაქიძეს, სეჩქ- ჩაქუჯან, ჩაქუჯან, ხ. III, 1991: 583).

„ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ მოხსენიებულია სოფ. ყულალისი, რომელიც მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ახალციხის ქვაბულში. ზ. დ. 1250 მ. ახალციხიდან კი 6 კმ-ის დაშორებით.

ენციკლოპედიაში ასევე მოხსენიებულია ბოგდანოვკის რაიონში არსებული სოფელი ყულალისი, რომელიც მდებარეობს მდინარე მურჯახეთის წყლის (ფარვანის მარცხენა შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 1880 მ. ბოგდანოვკიდან კი 15 კმ-ის დაშორებით. სოფლის მიდამოებში დგას ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები. ეკლესიის (1060 წ.) კედლებზე ამოკვეთილია ლაპიდარული წარწერები. განვითარებული შუა საუკუნეების ციხე (ქსე, 1986: 662).

ს. ჯიქიას მონაცემებით, ყულალისი ქართული სახელი იყო (მკვეთრი ყ-ს მჟღერით გადმოცემა), ხოლო რუსულში килалис (ყ თანხმოვანი რუსულში к-თი გადმოიცემა). სადაც ქართული ყ к თანხმოვნითაა გადმოცემული, იქ ჩვენ უნდა გვქონდეს ქართულის გადარუსულებული ფორმები, ხოლო სადაც г გვაქვს, ეს თურქულის გადარუსულებული ფორმაა (გადმოცემულია г თი) (ჯიქია, 1958: 68).

ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა სოფლის სახელს ხმარობს **ლილალის** ფორმით. ეს ფონეტიკური ცვლილებითაა გამოწვეული, მათ ანბანთა რიგში არ გააჩნიათ ასო-ბგერა ყ, ამის გამო მათ წარმოთქმულ სახელებში ხშირია ბგერათა

ცვლილება, კერძოდ ყ ბგერა გადმოიცემა მჟღერი ღ-ს სახით. როგორც ეს აგრეთვე კარგად ჩანს წყრუთის მაგალითზე.

ყილალის ტოპონიმი სომხურიდან რომ იყოს ქართულში შემოსული უეჭველად იქნებოდა **ღილალისი** ფორმა, რაც არ არსებობს, ე. ი. სიტყვა ქართულიდან შევიდა სომხურ ენაში და კანონზომიერად მოგვცა არმენიზებული ღილალის ვარიანტი.

ყ ბგერის ღ ბგერად ქცევის ზოგადი წესი უდავოდ გვიდასტურებს, რომ ტოპონიმი ქართულიდან შევიდა სომხურში.

წყრუთი. ეს სოფელი სომხურ ტოპონიმიაში მოხსენიებულია **წულრუთ//წულუტ//წულრუტ//ცხრუტ//ცკრუტი** ფორმებით. იგი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ქ. ახალციხიდან 4 კმ-ის დაშორებით. მდ. ფოცხოვის მარცხენა მხარეს. 1907 წელს ჰყავდა 856 სომეხი მცხოვრები, რომელთა წინაპრები გადმოსახლებული იყვნენ არზრუმიდან, სოფელ ილიქედან. მე-20 საუკუნის დასაწყისში ჰყავდა 71, ხოლო 1970 წელს 200 სომეხი მცხოვრები. ეკლესია, რომელიც აშენებულია 1881 წელს. აქ არის 974 წლის პერგამენტის ვერცხლის სახარება (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքսեղյան, h. IV, 1988: 869).

„ქართული ენციკლოპედიის“ მიხედვით, სოფელი წყრუთი მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ახალციხის ქვაბულში, მასში შედის სოფლები მიქელწმინდა და წირა. ზ. დ. არის 1130 მ., ხოლო ახალციხიდან 6 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1987: 354).

ს. ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაიეთის“ მიხედვით, სოფ. წყრუთი ახალციხის რაიონში წყრუთის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია 32 კომლით. წყრუთ სიტყვის გადმოცემა და წარმოთქმა თურქისათვის ძნელია. მასში 2 სპეციფიკური ქართული ბგერაა (წ, ყ) და გარდა ამისა, თურქულისათვის უჩვეულო თავმოყრა სამი თანხმოვნისა (წ, ყ, რ). სიტყვის თავში თანხმოვანთა თავმოყრა თავიდან აცილებულია ხმოვანთა ჩართვა-გადასმით ზულღრთ. წ და ყ მკვეთრები გადმოცემულია შესაბამისი მჟღერებით. „წყრუთ“ სახელწოდება საკმაოდ შერყვნილია საბუთებში Цургут – Цургут გვხვდება Цхурут ფორმაც. არაქართული მოსახლეობის გავლენით ადგილობრივი მკვიდრებიც შერყვნილად წარმოთქვამენ ამ სახელს: წულღრუთ, წყურთი და სხვა. ქართულ რუკებზე წერია წყურთა, რუსულ რუკებზე სწორად წერია (Цхрути). მიმოქცევაში ყოფილა აგრეთვე გადარუსულებული, მაგრამ ქართულთან დაახლოებული ფორმაც Цхрут (ჯიქია, 1958: 50-51).

მიუხედავად იმისა, რომ ფონეტიკური შესაძლებლობები ქართულისა და სომხურისა თითქმის ერთნაირია, ძალიან ხშირია ქართული ტოპონიმების არაადეკვატური დაწერილობა. თანხმოვანთა თავმოყრისას სიტყვის თავში სომხურად გადმოცემის დროს ჩნდება თანხმოვანთა გამყარი, ან ხდება მეტათეზისი. მაგ: წყრუთი ფორმაში ხდება მეტათეზისი: ყ, რომელიც გადმოცემულია ლ ბგერით, ადგილს უცვლის რ-ს და ვლბულობთ წურღუთ. ამჟამადაც სომხური მოსახლეობა მას წარმოთქვამს **წურღუთ** ფორმით.

თუ ტოპონიმი შეიცავს ყ თანხმოვანს, ხოლო სომხურში მის ადგილას არის ლ და სიტყვის ეტიმოლოგია ნათელი არ არის, ამ თანხმოვნის არსებობა ქართულ ვარიანტში უდავოდ მიანიშნებს იმაზე, რომ სახელი ქართული წარმოშობისაა, ვინაიდან ქართულისათვის დამახასიათებელი არ არის ლ თანხმოვნის შეცვლა ყ თანხმოვნით.

მაშასადამე, ტოპონიმი ქართულიდან შევიდა სომხურ ენაში და კანონზომიერად მოგვცა არმენიზებული **წურღუთ** ვარიანტი.

წყალთბილა. სომხურ ტოპონიმიში სოფელი **წყალთბილა//წღარტბილა** **//ცღალთბილა//წღალტბილა//წკალტბილა** ფორმითაა მოცემული. იგი მდებარეობს

ახალციხის რაიონში, ახალციხიდან 14 კმ-ის დაშორებით, თურქეთის საზღვართან ახლოს. სოფლის შუა ადგილში არის გოგირდის მინერალური ცხელი წყალი. აქედან ეწოდა სოფელს ეს სახელი. 1830 წ. ახლად აშენებული ერზრუმის სოფლიდან ემიგრირებული იყო 34 ოჯახი, რომლებმაც დააარსეს ეს სოფელი და უწოდეს იგივე სახელი. 1907 წ. ჰყავდა 99 ქურთი მცხოვრები. 1970 წ. ჰყავდა 3000 მცხოვრები. სოფელში არის გუმბათიანი ეკლესია (1886 წ.), სადაც მე-20 საუკუნის დასაწყისში სასწავლებელი იყო. აქ არის ჭარალის ციხე. გადარჩენილა ზეთის სახდელი ქარხანა. აქედან გადიოდა ახალციხე ერზრუმის სავაჭრო გზა (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բաքսեղյան, h. IV, 1988: 855).

„ქართულ ენციკლოპედიაში“ ასევე შეტანილია სოფელი წყალთბილა, რომელიც მდებარეობს ახალციხის რაიონში, ფოცხოვის წყლის ხეობაში. მასში შედის სოფლები: აბათხევი, ნაოხრები, წინუბანი და ჯულდა. ზ. დ. რის 13000 მ-ზე, ახალციხიდან კი 15 კმ-ის დაშორებით (ქსე, 1987: 354).

სოფელი წყალთბილა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით ფოცხოვს განეკუთვნება. ამჟამად წყალთბილა ახალციხის რაიონის მთავარი სოფელია

წყალთბილის სასოფლო საბჭოსი, რომელიც წყალთბილა, ჯულა, აბათხევ და ნაოხრებ სოფლებს აერთიანებს. ამავე სახელწოდების სოფელი ჩვენ გვაქვს კიდეც ასპინძის ნაპიერში „დავთრის“ დროს წყალთბილა 9 კომლიანია, ხოლო 1870 წელს ამ წყალთბილაში უკვე 5 კომლია აღრიცხული (ჯიქია, 1958: 465).

სოფლის გამჭვირვალე სახელია წყალთბილა. მისი გადასხვაფერებული ფორმა სომხურში ისევ ფონეტიკური გზითაა შეცვლილი, ყ ბგერა შეცვლილია ღ მჟღერი ბგერით.

მაშასადამე, ტოპონიმების გარკვეული რაოდენობა „სომხეთისა და მისი მიმდებარე რაიონების ტოპონიმური ლექსიკონის“ ხუთტომეულში წარმოდგენილია სომხური ანბანისა და ტრანკრიფციის შესაბამისად, კერძოდ ყ, ბგერა გადმოცემულია ღ ბგერით, რაც გამოწვეულია იმით, რომ სომხურ ენას ყ ფონემა არ გააჩნია.

განხილული ტოპონიმებიდან გამომდინარე შეგვიძლია გავაკეთოთ ასეთი დასკვნა: სომხურ ენაში ყ ბგერის ღ ბგერად ქცევის ზოგადი წესი უდავოდ ადასტურებს, იმას, რომ მოცემული ტოპონიმები ქართულიდან შევიდა სომხურ ენაში.

§2. რუსული რუკების გზით შესული სახელების ფონეტიკური

საკითხები

დისერტაციის ენათმეცნიერების უპირველესი მოვალეობა საკუთარ სახელთა სწორი დაწერილობაა. ამ მხრივ კი დიდი სირთულეებია როგორც დიალექტური მასალის ჩაწერისას, ასევე სხვა ენოვანი ხალხის საკუთარ სახელთა გადმოტანისას. ამ თავში არის საუბარი რუსული რუკების გზით შესული სახელების ფონეტიკურ ტრანსფორმაციაზე. ერთი და იმავე მწერლისა თუ პიროვნების, გეოგრაფიული ობიექტის სახელები სხვადასხვაგვარადაა გადმოტანილი ლიტერატურაში, ტელერადიოში, პრესაში და, რაც მთავარია, რუკებზე. ეს კი იწვევს სრულ ქაოსსა და გაუგებრობას. ყოველივე ეს უფრო მეტად გამოწვეული არის იმით, რომ ქართული სახელების ასახვა ხდებოდა სომხურ ენაზე რუსული ენის შუამავლობით. რუსულ ენას არ გააჩნია შემდეგი ბგერები: ჰ, ფ, ქ, ყ, ძ, წ, ჯ, ჭ, ღ, რომელიც აქვთ ქართულსა და კავკასიურ ენებს. ამიტომაც უცხოური ენიდან რუსულში შეტანილი სახელები

ქართულად გადმოტანისას კიდევ უფრო სცილდება დედნისეულს. მაგალითად, ვინაიდან რუსულ ენაში არ არის ჰ ბგერა, იგი იცვლება გ ბგერით მაგ.: ჰამბარცუმიან რუსულში იწერება – გამბარცუმიან, ან ამბარცუმიან....

სირთულეები უცხო ენის საკუთარ სახელთა გამოსაცემად ყველა ენას აქვს და მათ შორის ქართულსაც. აქ მთავარი ისაა, რომ ქართული სახელი ქართულად სწორად უნდა ეწეროს, რუსულისაგან დამახინჯებული კი უნდა გასწორდეს რუკებზეც და თარგმნულ ლიტერატურაშიც. გეოგრაფიული სახელები რუკებზე გადატანილია ან ადგილობრივი გამოთქმის მიხედვით, ან ტრადიციული ფორმით, ან კიდევ ნათარგმნია, რაც არაფრით ჰგავს ადგილობრივს. ყოველივე ეს კი იწვევს უზუსტობას.

საქართველოს ტოპონიმის შესწავლისათვის, ძველ წერილობით ძეგლებთან ერთად, რა თქმა უნდა, დიდი სამსახურის გაწევა შეუძლია რუკებსაც. მათი დახმარებით შეგვიძლია გავიგოთ სახელწოდებათა ფონეტიკური ცვლილებანი, თუ როგორ ხდება ერთი სახელწოდების სხვა სახელწოდებით შეცვლა. ყველა ეპოქისა და დროის რუკა რომ მოგვეპოვებოდეს, ბევრი სახელის სახელწოდებებს უკეთესად გავარკვევდით და შევისწავლიდით, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს რუკები არ მოგვეპოვება.

საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს რუკებს წარმოადგენს XVIII საუკუნეში ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ შედგენილი საქართველოს ატლასი. ამ რუკებზე, გარდა გეოგრაფიულ ობიექტთა სახელებისა, დატანილია ეთნონიმები და ეთნოტოპონიმები. იგი ძვირფასი წყაროა ტოპონიმის შესწავლისათვის. ბევრი სახელწოდება მხოლოდ ამ რუკაზეა შემორჩენილი. არის უზუსტობანიც, ზოგიერთი სახელი საერთოდ ამოუკითხავია, ზოგი შეცდომითაა, არ ემთხვევა საქართველოს ისტორიულ რუკაზე დაწერილ სახელებს. XIX საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის დასაწყისში კავკასიის სამხედრო ოლქის ტოპოგრაფიულ განყოფილებას შეუდგენია მთელი კავკასიის დაწვრილებითი ტოპოგრაფიული რუკები. ეს რუკები ძალზე დეტალურია, იმდენად, რომ თითოეული წყარო, ეკლესიისა თუ ციხის ნანგრევიც კი არის ზედ აღნიშნული. ყველა ტოპონიმი დაწვრილებით არ არის, მაგრამ საკმაოდ ბევრია.

სახელწოდებანი, ბუნებრივია, რუსულად არის აღნიშნული და ამიტომ ხშირ შემთხვევაში ფონეტიკურად სახეშეცვლილი ან დამახინჯებულია. განსხვავებული ბგერები მიახლოებითი სიზუსტით არის გადმოცემული, ისევე როგორც ეს დღესაც ხდება: ქართულ ღ-ს შეესატყვისება რუსული г, ჰ-ს –ч, ყ-სა და ქ-ს –к, წ-ს ც და სხვ.,

კაწალხევი – кацалхеви, ჭანჭახი – чанчахи, ყოფჩა – копча და ა. შ. (ხორნაული, 2003: 121).

ეს შეესატყვისობა ბოლომდე არ არის დაცული. მართალია, ყ-ს კ შეესატყვისება, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ყ x-თია გადმოცემული, რუსული კ ჩვეულებრივ შეესატყვისება ქართულ ყ-სა და ქ-ს, ზოგ შემთხვევაში კ-თი გადმოცემულია ხ და გ:

ბევრი სახელწოდება დამახინჯებულია, ასეთ დამახინჯებებს ზოგ შემთხვევაში მოეპოვება ახსნა. ასე მაგალითად, გეოგრაფიული სახელების ერთი ნაწილის გადმოცემისას დაშვებულია შეცდომა, რომელიც არასწორი აკუსტიკური აღქმით შეიძლება აიხსნას. ამგვარად დამახინჯებული გეოგრაფიული სახელები ბევრია და ისიც აშკარაა, რომ ისინი, მართლაც, დამახინჯებულად არის გადატანილი რუკაზე.

ამათ გარდა, რუკაზე აღნიშნული ზოგი გეოგრაფიული სახელი საგრძნობლად განსხვავდება დღევანდლისაგან, მაგრამ ეს სხვაობა მიუთითებს ტოპონიმის იმდროინდელ სახეზე, იმაზე, რომ ეს ტოპონიმი მაშინ ასე იხმარებოდა, შემდეგ კი შეიცვალა.

რუკებმა შემოგვინახა აგრეთვე ზოგიერთი გეოგრაფიული ობიექტის ძველი სახელი. მაგ., გუდამაყარში სოფელს რქმევია ჭიმშო, ახლა ჰქვია თორელანი; ერქვა ბაკურხევი, ჰქვია სიჯანიანი.

რუსულ რუკებზე ყ-თი გადმოცემულია ქართული ჭ, მაგრამ ხომ გვაქვს ქართული ჩ-ც, ე. ი. როცა ყ-ს ჩ შეესატყვისება და არა ჭ. ზოგ შემთხვევაში, ჩანს, ეს აღარ გაუთვალისწინებიათ რუკის შემდგენელებს და სადაც რუსული ყ უნახავთ, ის ქართული ჭ-ს შესატყვისად მიუჩნევიათ (ჭოროხი Чорохи).

სოფელს ეწოდება ლოჯოკი, რუსულ რუკაზეა Ликоки, ქართულად გადმოუტანიათ ლიკოკი. ქაჩუ ციხეა შატილთან, რუსულ რუკაზეა качу ქართულად კაჭუ; სოფლის სახელი გურო რუსულ რუკაზე ასევეა Гуро რაკი ქართულ ღ-ს რუსულში შეესატყვისება, გადმოუტანიათ ღუროდ.

რუსულ რუკაზე ხ ძირითადად x-თია გადმოცემული. ქართულად სახელწოდების გადმოტანისას საჭირო იყო მისი ხ-თი შეცვლა. საქართველოს რუკის შემდგენელებს კი კხ გადმოუტანიათ, რის შედეგადაც გაჩნდა ასეთი სახელწოდებანი: კხონი, ბაკხია. ზოგჯერ კხ გვაქვს: კხონის ჭალა.

რუკების მიხედვით სახელწოდებათა კვლევისას გასათვალისწინებელია ისტორიული ვითარება და ტოპონიმთა წარმოების სისტემა. ტოპონიმის შესწავლა კიდევ იმიტომაც არის საჭირო, რომ რუკაზე შეტანილი მცდარი სახელები გავასწოროთ, ახალ რუკებზე სწორი სახელები დავიტანოთ. თუ დაგვეკარგა ის მიკროტოპონიმები, რუკაზე ვეღარ შევასწორობთ, თუ გაქრა სახელწოდება ჩაქისხევი, რუკაზე დაგვრჩება ჭაკისხევი (ხორნაული, 2003: 123-124).

რუკებზე გადატანილ სახელთა უზუსტობანი გამოწვეული არის ერთი ენიდან მეორე ენაზე თარგმნით. ზოგჯერ ერთი და იგივე სახელი რამდენიმე პუნქტს ჰქვია. მაგ.: ახალსოფელი, ახალქალაქი რამდენიმე ათეულ დასახლებულ პუნქტს ჰქვია, რაც სამისამართო ფუნქციისათვის ხელისშემშლელია.

„სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულშიც ზოგიერთი სოფლის სახელი რუსული რუკების ზეგავლენის შედეგად მიღებული ფორმით არის მითითებული. მაგ.: აპნია; ეფრემოვკა, პოგა//პოკა და სხვა

აშკარად რუსული რუკების კვალი ემჩნევათ ამ სახელებს, ქართული ფ რუსულ რუკებზე გადადის კ-ს სახით, კ-ს მაგივრად ქ, და სხვა: იქიდან შევიდა ხუთტომეულშიც. მაგ.: აფნია//აპნია; ფოკა//პოგა//პოკა; ეფრემოვკა//ეფრემოვქა.

სოფელ აფნიისა და ფოკის შესახებ დაწვრილებითი მონაცემები შეგიძლიათ იხ. განსხვავებული ტრანსკრიფციის სახელებში (გვ.: 114/115; 134/135).

ეფრემოვკა. იგი მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონში, ლენინაკანისაკენ მიმავალ გზაზე. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულში იგი მოიხსენიება **ეფრემოვქა** სახელწოდებით. მდებარეობს, ახალქალაქიდან 13 კმ-ის დაშორებით. 1893 წელს ჰყავდა 860, 1907-382 1909-500-600 რუსი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, h. IV, 1988: 254).

„ქართული ენციკლოპედიის“ მიხედვით, ეფრემოვკა მდებარეობს ბოგდანოვკის რაიონში. მადათაფის ტბის ნაპირზე, მდ. ბულდაშენის (ფარავნის მარცხ. შენაკადი) მარჯვენა მხარეს. ზ. დონიდან 2110 მ., ბოგდანოვკიდან 15 კმ.-ის დაშორებით (ქსე, 1979: 348).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ ეფრემოვკაზე დაწვრილებითი მონაცემები არა გვაქვს. ს. ჯიქია მიუთითებს, რომ ეს არის დუხობორებით დასახლებული სოფელი. იგივე შეიძლება ითქვას შემდეგ სოფლებზე: **ბოგდანოვკა,**

გორელოვკა, ორლოვკა, სპასოვკა, ტამბოვკა და სხვ. ჩვენ არ ვიცით ეს სოფლები ნასოფლარებზეა გაშენებული, თუ სავსებით ცარიელ ადგილზე. ასევე ჩვენთვის უცნობია ამ გეოგრაფიული პუნქტების ძველი სახელები (ჯიქია, 1958: 349).

„სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულში **ბოგდანოვკა**(ნინოწმინდა) მდებარეობს ლენინაკანისა (გიუმრი) და ახალციხის გზაზე. 1969 წელს ჰყავდა 2366 მცხოვრები. მოსახლეობის ძირითად ნაწილს შეადგენენ სომხები, მცირე რაოდენობით არიან ქართველები და რუსები (ჰაკობიანი..., ჯასკიქიან, Մելիք-Բախչյան, Բաբუნյան, հ. IV, 1986: 714-715).

სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულში სოფელი **გორელოვკა** მოცემულია **გარილოვკა//გორელოე// გორილოვკა//კორელოვკა** ფორმით. იგი მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონში, ქალაქის ცენტრიდან 10 კმ-ის დაშორებით. მე-20 საუკუნის დასაწყისში ჰყავდა 1500 მცხოვრები, ხოლო 1969 წელს – 2200 დუხობორი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., ჯასკიქიან, Մելիք-Բախչյան, Բաբუნյան, հ. IV, 1986: 951).

ვლადიმროვკა არის სოფელი ნინოწმინდის რაიონში, ნინოწმინდიდან 22 კმ-ის დაშორებით, 1970 წ. ჰყავდა 150 სომეხი და რამდენიმე დუხობორი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., ჯასკიქიან, Մելիք-Բախչյան, Բաբუნյան, հ. IV, 1998: 807).

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ **ვლადიმროვკა** მოცემულია **ბუბლიკამი//ბობლიკანი//პუბლიკანი//პოლპიკანი** ფორმით (ჯიქია, 1958: 619).

ლექსიკონის ხუთტომეულში **ორლოვკა** მოცემულია **არლოვქა** დამახინჯებული ფორმითაც. იგი მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონში, ქალაქის ცენტრიდან 7 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 952, 1969 წელს 501 რუსი მცხოვრები. ჰქონდა სომხური ეკლესია (ჰაკობიანი..., ჯასკიქიან, Մելիք-Բախչյան, Բաբუნյան, հ. V, 2001: 501).

სპასოვკა მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონში ქალაქის ცენტრიდან 6-7 კმ-ის დაშორებით. 1907 წელს ჰყავდა 623 მცხოვრები, ხოლო 1969 წელს – 401 (ჰაკობიანი..., ჯასკიქიან, Մելիք-Բախչյան, Բաբუნյան, հ. IV, 1998: 807).

ტოპონიმთა ხუთტომეულის მიხედვით სოფელი **ტამბოვკა** მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონში, 1907 წელს ჰყავდა 375, 1960 – 1000 რუსი მცხოვრები. დაარსებულია 1840 წელს. ჰყავს ასევე ხულგუმო სოფლიდან 1924 წელს

ჩამოსახლებული რამდენიმე სომეხი მცხოვრები (ჰაკობიანი..., Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան, h. V, 2001: 24).

საინტერესოა ჯავახეთის სოფელთა რუსული სახელები. ჯავახეთში გადმოსახლებული მოსახლეობა ქმნის ტოპონიმურ დუბლებს მცირე ფორმოვანი ცვლილებებით. ეს ცვლილებები აშკარად შეიმჩნევა „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულშიც.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჯავახეთში დუბობორებმა სახელები შეუცვალეს ადგილობრივ სოფლებს. მაგ.: **პუბლიკანს** დაარქვეს **ვლადიმროვკა**. დღეს ვლადიმროვკაში რუსები აღარ ცხოვრობენ, მათი ადგილი დაიკავეს ეშტიიდან და ფოკიდან გადმოსულმა სომხებმა.

მ. ბერიძე ამბობს, რომ ჯავახეთში გადმოსახლებულმა დუბობორებმა სახელები შეუცვალეს ადგილობრივ სოფლებს. სოფელთა სახელებიდან დღემდე მცირე ცვლილებანი მოხდა სახელწოდებებში: იყო **ვლადიმირსკოე** და გვაქვს **ვლადიმროვკა**, **ბოგდანოვკა**, **ორლოვკა**, **ტამბოვკა**, **როდიონოვკა**, **ეფრემოვკა**, და სხვა. გვეყონდა **Спаская** (რუსული რუკით და სპასკოე ქართულად), გვაქვს **სპასოვკა**. მოხდა ერთგვარი უნიფიკაცია და ერთ ყალიბში მოექცა ყველა დაბოლოება – *ка* სუფიქსით. ასე რომ, მივიღეთ ჯავახეთის ოიკონიმთა რუსული სახელები.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ეფრემოვ-ვლადიმროვ-გორელოვ გვარები ჯავახეთის დუბობორებში არ გვხვდება (ბერიძე, 2010: 299).

ამგვარად, აშკარად რუსული – *ка* დაბოლოების მკვეთრი კ თანხმომავანი გაფშვინვიერებულია და ვლდებულობთ – ქა დაბოლოებას.

1841 წელს დაიწყო დუბობორთა ჩამოსახლება ჯავახეთში. ისინი თავიანთ ყოფა-ცხოვრებაში აწესებდნენ ახალ ადათებს, ცვლიდნენ ტანსაცმელს, დაკრძალვისა თუ სხვა წეს-ჩვეულებებს. ერთი სიტყვით ყველაფერს შეუცვალეს სახელწოდება და თავიანთ ენაზე დაარქვეს. ასეთივე ცვლილებები შეიმჩნევა ტოპონიმიაშიც. მათ რუსეთიდან ჩამოიტანეს თავიანთი რუსული სახელები და სადაც დასახლდნენ, შეუცვალეს სოფელს სახელი ან ახალი დაარქვეს.

მ. ბერიძის მიხედვით, მოხუცების მტკიცებით, გასული საუკუნის 70-იან წლებში ყოფილა ვინმე ოფიცერი ორლოვი, რომლის სახელიც ძალად დაურქმევიათ ტერპენიესათვის. საუკუნის ბოლოს რუსულ რუკებზე სოფლის ორივე სახელია

მითითებული, ოღონდ მთავარ სახელად უკვე ორლოვკაა, ხოლო ტერპენიე მიწერილი აქვს ფრჩხილებში (ბერიძე, 2008: 297).

დუხობორთა კვალი, გარდა სოფლის სახელისა, ემჩნევა ხევთა სახელებსაც: სუხოე რეჩ, მატრიოშკი ბალკა, ვენიცკი ბალკა დასხვა.

ფარავანს დაარქვეს როდიონოვკა. როდიონოვკაში უკვე უმრავლესობა სომხები ცხოვრობენ, ბუღდაშენს – გორელოვკა და სხვა (ბერძენიშვილი, 1964: 68-69).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ რუსულიდან გადატანილი სახელები სხვანაირად იწერებოდა, სხვანაირად ისმინებოდა, ან არასწორად იყო ამოკითხული და მათი ხმარება რუკაზე, ლიტერატურაში, სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომეულში მოხდა არასწორად რაც დიდ გაუგებრობას იწვევს.

ვინაიდან ადგილის სახელწოდებები, ტოპონიმები უამრავ ძვირფას ინფორმაციას ინახავენ: ისტორიულს, გეოგრაფიულს, ენათმეცნიერულს, ეთნოგრაფიულს და სხვა. სახელწოდების მიხედვით ბევრჯერ მიუკვლევიან ისტორიული ქალაქებისათვის, სამარხებისა თუ წიაღისეულისათვის.

ამიტომ საჭიროა, სახელწოდებების ზუსტი და სწორი გადმოტანა უშუალოდ ძირითადი ენიდან, ამ ენის სპეციალისტთა და ტოპონიმისტთა ერთობლივი მუშაობით.

თავი IV

მორფოლოგიური ანალიზი

სახელობითი ბრუნვის ნიშნის პრობლემა სომხურად გადმოცემულ

ქართულ სახელებში

ბუნებრივია, რომ სომხეთის ტოპონიმთა ლექსიკონში, ავტორების ინტერესების გამო, საქართველოს ბევრი გეოგრაფიული სახელი მოხვდა. ჩვენ გადავწყვიტეთ შეგვესწავლა ლექსიკონში მოცემული მესხეთის ისტორიული და დღევანდელი ტოპონიმები. პირველ ეტაპზე შემოვიფარგლეთ საქართველოს ადმინისტრაციულ ტერიტორიულ დაყოფაში წარმოდგენილი ტოპონიმებითა თუ როგორ არის ისინი ასახული სომხურ ლექსიკონში. მესხეთის ტერიტორიაზე სომხურენოვანი ტოპონიმების კვლევისას გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: როდესაც ქართულ ენაში შემოდის სომხური ლექსიკური მასალა, ადგილობრივები მას იყენებენ არა მარტო მეტყველებაში, არამედ ადგილთა სახელდების დროსაც. ასეთი სახელები განიხილება, როგორც ქართული ან სომხური ენის კუთვნილება დიალექტურ დონეზე. მაგრამ არის მეორე შემთხვევაც, როდესაც ადგილთა სახელდება თვით სომხურენოვანი მოსახლეობის მიერ ხდება, მაშინ იგი სომხური ენის კუთვნილებაა. ამიტომაც არის, რომ მესხეთის ტერიტორიაზე გვხვდება როგორც წმინდა თურქული, სომხური, სომხურ-ქართული ან თურქულ-სომხური სახელები.

ახალციხის რაიონში მცხოვრები სომეხი მოსახლეობა მეტყველებაში ხშირად იყენებს დიალექტურ სახელებს, რომელიც ძირითადად თურქულია. ეს სახელები სომხურ სალიტერატურო ენაზე სულ სხვანაირად გამოითქმის. მაგ.: ქართული დილა თურქულად არის საბახტან. ასევე იხმარება ეს სიტყვა სომხურ დიალექტებში და მნიშვნელობაც იგივე აქვს, მაგრამ სალიტერატურო სომხურში დილა არის არავოტ (**արավոտ**), ღამე – ერეკო (**երեկո**), დიალექტზე **գիշեր**, სალიტერატურო ენაზე ხვალ – ვალ (**վալ**), დიალექტზე ექვან (**էքվան**), მოხვალ – კვას (**կգաս**), დიალექტზე – ქუქას (**քուքաս**) და სხვა მრავალი სიტყვა.

განსაკუთრებით ბევრია სომხურენოვანი და თურქულენოვანი მიკროტოპონიმები. ეს მიკროტოპონიმია სჭარბობს სოფლებისა და ნასოფლარების ტერიტორიაზე: ასპინძის რაიონის ნასოფლარებში, ახალქალაქის რაიონის სოფლებში: კარტიკამი, ხულგუმო, ბავრა, სადაც გასომხებული კათოლიკე ქართველები ცხოვრობენ და დღევანდლამდე სომხურად მეტყველებენ.

გარდა მიკროტოპონიმისა, თურქულენოვანია ძირითადად ჰიდრონომია – გეოგრაფიული ტერმინები: ქართული მდინარე სომხურად და თურქულად = ჩაი,

ლიტერატურული სომხურით – **გეტ**, ქართული წყარო სომხურად, თურქულად **ბულად//გეზა**, სალიტერატურულო სომხურში – **აღბიურ**. ეს სახელი სომხურ დიალექტზე **ახპურ** ფორმით იხმარება. სახელების ცვლა მოხდა თანდათანობით, ბუნებრივად. სახელების თარგმნა საერთოდ დამახასიათებელი არის ტოპონიმისათვის.

საანალიზო ხუთტომეულში მესხეთის ტოპონიმის უმრავლესობა წარმოდგენილია სახელობითი ბრუნვის ფორმანტის გარეშე. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გახაზავს ქართულ წარმომავლობას. ამიტომ ის ჩამოცილებულია მე-19– მე-20 საუკუნეების ბევრ რუსულ რუკაზე. ასევე მის გარეშეა მე-19–მე-20 საუკუნეების რუსულ დოკუმენტაციებშიც. ამავე მიზეზის გამო ჩამოცილებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშანი სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონშიც.

სომეხთა ჩამოსახლება მესხეთში თანდათანობით, ნელ-ნელა კი არ ხდებოდა, არამედ ადმინისტრაციულად. მთიანი ჯავახეთი 1828-30 წლებში მთლიანად დაიკალა მაჰმადიანი ქართველი მოსახლეობისაგან. გადასახლებულმა ქართველებმა თან წაიღეს ადგილთა სახელწოდებანი, ამიტომ მათ ნაცვლად გადმოსახლებულ სომეხებს აღარავინ დახვდა, რომ ესწავლებინა ამა თუ იმ ხევის, მთის სახელი.

ის ფაქტი კი, რომ სოფელთა სახელები ქართული დარჩა, უნდა აიხსნას ისევ და ისევ ადმინისტრაციული ჩარევით. სომეხთა ჩამოსახლებაც კანონზომიერად, გამიზნულად ხდებოდა. მიკროტოპონიმის შეცვლის მთავარი მიზეზი მოსახლეობის მიგრაციაა ადმინისტრაციული გზით და არა უცხოენოვნება.

ჯავახეთის ტოპონიმიაში სომხური სახელები მასობრივად ჩნდება 1830 წლის შემდეგ, როცა ჩამოსახლეს სომეხები.

ენობრივი თვალსაზრისით საინტერესოა ქართული სახელების (ძირითადად სოფელთა სახელების) გადმოცემა სომხურში, სომხურისათვის და ქართულისათვის საერთო სიტყვები, თურქულ-სომხური სახელწოდებანი და სხვა.

ქართული სახელწოდებები, რა თქმა უნდა, შეცვლილია სომხურში. არცერთი სოფლის თანხმოვანფუძიან სახელწოდებას სახელობითის ნიშანი შემორჩენილი აღარ აქვს. ეს თითქოს შეუმჩნეველი ფაქტი მეტად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ჯავახეთის ტოპონიმიაში. – **ი** სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გაგებულია არა როგორც ორგანულ ქართულ ფუძეზე დამატებული ქართული სუფიქსი, არამედ როგორც

ზოგადად ფუძის გამაქართულებელი ნიშანი, ამიტომაც მის ჩამოშორებაში, გარდა ენობრივი მომენტისა, მონაწილეობს ეთნიკურ-სოციალური ფაქტორი (ბერიძე, 2008: 292).

სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონის ხუთტომეულში ასეთი სახელები უამრავია: აწყურ, აზავრეთ, ადიგონ, აბასთუმან, ახალქალაქ, აბათხევ, არაქალ, არალ, აბულ, ბარალეთ, ბურნაშეთ, ბუღაშენ, ბუზავეთ, გორგულ, გოგაშენ, გურკელ, გულიკამ, დერცელ, დადეშ, დიატომიტ, ვარევან, ვაჩიან, ზანავ, ზედუბან, თოკ, თოთხამ, იჯარეთ, კეხოვან, კარტიკამ, კარწახ, ლომატურცხ, ოლავერდ, პამაჯ, რუსთავ, სამსარ, ტოლოშ, ტატანის, ურაველ, ხავეთ, ხერთვის, წნის, წულრუტ, წინუბან და სხვა.

როგორც ვხედავთ, მესხეთის ტოპონიმების უმრავლესობა წარმოდგენილია სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე. ვინაიდან სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გახაზავს ქართულ წარმომავლობას, ამავე მიზეზის გამო ჩამოცილებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ტოპონიმთა ხუთტომეულ ლექსიკონშიც, რომელშიც ქართული სახელები სომხურადაც და რუსულადაც წარმოდგენილია ქართული სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე.

დღევანდელი ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა ამ სახელებს ზუსტად ისეთნაირად ხმარობს, როგორც ლექსიკონშია წარმოდგენილი. მაგ.: **დილაღის, წნის, აბასთუმან, წინუბან, ადიგენ** და სხვა.

იგივე მდგომარეობა გვაქვს სომხურ გვარებში, რომლებიც თანხმოდანაფუძიანია. სომხური გვარების ქართულად წერისას სომხური მოსახლეობა მათ სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე წერს. მათი აზრით, ეს არის სომხური გვარი და უნდა იწერებოდეს ისე, როგორც სომხურშია. – ი სახელობითი ბრუნვის ნიშნის დამატების შემთხვევაში ის ქართული ხდება, ამიტომ წერენ ისე, როგორც სომხურად იწერება. მაგ.: **აბრამიან, ბალასანიან, გრიგორიან, სააკიან** და სხვა.

არის ზოგიერთი გამონაკლისი, როდესაც ქართული ტოპონიმები ბრუნვის ნიშნითაც გვხვდება. მაგ.: **დამკალი**, რომელიც **დამღალი** ფორმითაა წარმოდგენილი. ასეთი დაბოლოებისაა აგრეთვე: **ბოზალი, დადეში, აბი** და სხვა.

მესხეთის ტოპონიმებს სოციალური ფუნქცია აქვთ და ისინი, ისევე როგორც ენობრივ სამყაროსთან დაკავშირებული ყველა მოვლენა, საზოგადოების გარკვეულ ენაზე მოლაპარაკე ჯგუფის კუთვნილებაა. ამ თვალსაზრისით უნდა გავარჩიოთ ორი

შემთხვევა: ერთი, როდესაც ენაში ან დიალექტში შემოდის რომელიმე უცხო სიტყვა, რომელიც შემდეგ დროთა განმავლობაში შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ადგილის სახელად, მაგალითად, თურქული სიტყვა იაილა (საძოვარი) იგივენაირად და იმავე მნიშვნელობით იხმარება სომხურადაც, შემოვიდა ქართული ენის ჯავახურ დიალექტში და შემდეგ, გაფორმებული ქართული სუფიქსით იქცა ტოპონიმად – იაილები. რა თქმა უნდა, ეს არ არის თურქულენოვანი მოსახლეობის მიერ შერქმეული ტოპონიმი, მაშინ როდესაც ღაბაიენც ახპურ (სოფ. სათხე, ნინოწმინდის რაიონი) სომხური ტოპონიმია, რადგანაც შერქმეულია ამჟამად მკვიდრი სომხური მოსახლეობის მიერ.

ტოპონიმია იყენებს სხვადასხვა მეცნიერთა მონაცემებს, ამასთანავე ადგილის სახელის ანალიზის შედეგები გამოადგებათ ისტორიკოსებსაც. სახელების დამახინჯება განპირობებული იყო არა მხოლოდ არაქართულენოვანი ბუნებრივი ზეგავლენის გამო, არამედ პოლიტიკური მიზნების შედეგადაც.

დღეისათვის ბევრი თურქული ფუძე გაფორმებულია ქართული სუფიქსით, სახელდობრ ეს არის – ებ სუფიქსი, რომელიც ძირითადად მოუდის მარტივ სახელებს და ისეთ კომპოზიტებს, რომლებიც ი-ზე არ არიან დაბოლოებულნი. თუ კომპოზიტი ბოლოვდება ი-ზე, ეს ი გაგებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშნად: მაგ.: **თუმბ-ი-ი**. სომხურად **თუმბ** არის „გორა“, (შდრ. სალიტერატურო სომხურში – **ბლურ**).

ვინაიდან მესხეთის ტერიტორიაზე ბევრი იყო თურქულენოვანი მოსახლეობა, სახელებში თურქული ენის კვალი როგორც ქართულში, ასევე სომხურშიც, ძალიან შესამჩნევია, ზოგიერთი სიტყვა პირდაპირ დამკვიდრებულია შეცვლილი ფორმით.

მაშასადამე, ტოპონიმთა სახელდებასთან დაკავშირებული პრობლემების შესასწავლად განსაკუთრებით საინტერესოა სომხური სახელწოდებანი, როგორც საერთო ლექსიკური მასალა და როგორც საერთო ტოპონიმური მასალა.

ძირითადი დასკვნები

სადისერტაციო ნაშრომში განხილულ სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმთა კვლევას პრინციპული მნიშვნელობა აქვს. ჩვენი კვლევის საფუძველზე ხდება ამა თუ იმ გეოგრაფიული სახელის დაზუსტება, ლოკალიზაცია, ზუსტი დაწერილობის გარკვევა, მისი ეტიმოლოგიის დადგენა და სხვა.

1. ნაშრომში სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმია გაანალიზებულია „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ტოპონიმთა“ ხუთტომეულის კონტექსტში. ტოპონიმების ხუთტომეულ ლექსიკონში ზოგიერთი სახელი დამახინჯებული ფორმითაა წარმოდგენილი. ეს დამახინჯება

განპირობებულია არა მხოლოდ არაქართულენოვანი მოსახლეობის ენობრივი ზეგავლენით, არამედ პოლიტიკური მიზნებითაც.

2. აღნიშნული ლექსიკონი შეიქმნა XX საუკუნის მეორე ნახევარში და XXI საუკუნის დასაწყისში. ავტორები 20 წლის განმავლობაში ყოველ წელს 2-3 თვით მოგზაურობდნენ სომხეთის, აზერბაიჯანის, საქართველოს მხარეებში. ლექსიკონი დგებოდა 20-25 წლის განმავლობაში, ამიტომ განსახილველი მასალა მოიცავს როგორც ისტორიულ ტოპონიმებს, რომელიც დადასტურებულია მატყანეებსა და სხვა სახის წყაროებში, ასევე ზეპირი გზით შეგროვებულ თანამედროვე ტოპონიმებს.

სომხური ტოპონიმების ხუთტომეულის მიხედვით კიდევ ერთხელ დასტურდება ის ფაქტი, რომ სომხური მოსახლეობა სამცხესა და ჯავახეთში ჩნდება მე-19 საუკუნის I ნახევარში. სამცხე-ჯავახეთიდან გადასახლებული მაჰმადიანი ქართველი მოსახლეობის ადგილზე ხდება სომეხ მიგრანტთა ჩასახლება. სომეხი ავტორების ნაშრომი პირდაპირ და არაპირდაპირ მიუთითებს სომხური მოსახლეობის და მასთან ერთად კულტურულ-რელიგიური შენობა-ნაგებობების (ეკლესია-მონასტრები, სამრევლო და საეკლესიო სკოლები) არსებობაზე, რომელიც ჩნდება სამცხესა და ჯავახეთში მხოლოდ მე-19 საუკუნის II ნახევრიდან, რასაც ადასტურებს უმრავლეს შემთხვევაში თვით ამ ეკლესიათა წარწერები და თითოეული სოფლის მოსახლეობაში არსებული ისტორიული ხსოვნა.

3. სომხური ტოპონიმების ხუთტომეულში წარმოდგენილ სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა უმრავლესობას განსხვავებული ტრანსკრიფცია აქვს, რაც დაკავშირებულია ფონეტიკურ პრობლემებთან. ეს პირველ რიგში გამოწვეულია იმით, რომ სომხურ ენაში არ არის ზოგიერთი ბგერა, რომელიც გააჩნია ქართულ ენას. ავტორები იმ ტოპონიმებს, რომლების შემადგენლობაშიც არის ქართული ყ ფონემა, კანონზომიერად ცვლიან ლ ბგერით. სამცხე-ჯავახეთის ტოპონიმია, რომელიც სომხური დიალექტური ფორმით წარმოითქმის, გაოფიციალურების გზას ადგას. სომხური მოსახლეობა ცდილობს დაამკვიდროს მათთვის მისაღები ფორმები (მაგ.:

ცნობილი სახელი **კუმურდო** ადგილობრივ მოსახლეობასა და ოფიციალურ იქცა **გუმბურდოდ**).

4. გარდა ლინგვისტური პრობლემებისა, არის ისტორიული უზუსტობანიც. ისეთი სოფლები, როგორიცაა: **ალასტანი, აბათხევი, ასფარა, აგანა** და სხვა, საანალიზო ლექსიკონში წარმოდგენილია ისე, თითქოს ისინი დააარსეს ყარსიდან და არზრუმიდან დევნილმა სომხებმა 1828-30 წლებში. აქ ერთგვარ გაუგებრობასთან გვაქვს საქმე, რადგან ეს სოფლები მე-19 საუკუნის 30-იან წლებზე დიდი ხნით ადრე არსებობდნენ.

5. სომხური ტოპონიმის ხუთტომეულის მიხედვით დასტურდება სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული დუბლიკატი ტოპონიმები, როგორიცაა: **ანი, ბავრა და ვანი**.

ანის ქართული სახელი არის **ანისი**. სავარაუდებელია, რომ სომხეთის დედაქალაქის სახელის ქართული ვარიანტი დავით აღმაშენებლის მიერ ანისის გათავისუფლების შემდეგ უნდა გაჩენილიყო, ხოლო ახალციხის მუნიციპალიტეტის **ანი** შესაძლებელია სომხეთის დედაქალაქიდან მიგრირებული მართლმადიდებელი მოსახლეობის მიერ იყოს დარქმეული.

ს. ჯიქიას მიერ გამოცემული „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებულია ორი **ბავრა**. ამ ორ **ბავრასა** და **ვანს** უნდა დაემატოს სომხეთის ტერიტორიაზე არსებული **ბავრა** და ისტორიული **ვანი**. სამივე ეს სახელი ერთ ენობრივ სისტემას უნდა ეკუთვნოდეს.

6. ლექსიკონში გვხვდება ხუთტომეულში რუსული რუკების შუამავლობით შესული სახელები. ვინაიდან რუსულ ანბანში არ არის ზოგიერთი ბგერა, რაც ქართულსა და კავკასიურ ენებშია, ამიტომაც რუსული რუკებით წარმოდგენილი ტოპონიმია ხშირად სპეციალურ კვლევას მოითხოვს. მაგ.: სოფელი **აფნია** რუსულ რუკებზე იქცა **აპნია**-დ და ასევე შევიდა იგი სომხურ ლექსიკონში.

7. ტოპონიმთა ხუთტომეულში მესხეთის ტოპონიმის უმრავლესობა წარმოდგენილია სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე, რადგან სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გახაზავს ქართულ წარმომავლობას. ამავე

მიზეზის გამო ის ჩამოცილებულია მე-19–მე-20 საუკუნეების ბევრ რუსულ რუკაზე. დღევანდელი ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა ამ სახელებს ზუსტად ისეთნაირად ხმარობს, როგორც ლექსიკონშია წარმოდგენილი. სომხურ ხუთტომეულში ქართული ბოლოთანხმოვნია ტოპონიმების უმრავლესობა წარმოდგენილია ქართული სახელობითი ბრუნვის – ი ნიშანის გარეშე, ანუ გასომხურებული ფორმით, თუმცა იგივე ნიშანი ცალკეულ სახელებს შენარჩუნებული აქვთ. შდრ.: ქართული სახელობითი ბრუნვის – ი ნიშანი ქართულად წერისა და მეტყველებისას ემატება სომხურ გვარებს. სომხური მოსახლეობის აზრით, ისინი უნდა იწერებოდეს სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშე, როგორც სომხურში.

8. სომხურ ტოპონიმურ ლექსიკონში ზოგიერთი სოფლის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია ძველი პერიოდის მონაცემებით მაშინ, როდესაც სამცხე-ჯავახეთის სოფლების დიდი უმრავლესობა, კერძოდ, იმ სოფლებისა, სადაც ჩამოსახლებული სომეხი მოსახლეობა ცხოვრობს, ეროვნული შემადგენლობა მითითებულია მე-20 საუკუნის 60-70-იანი წლების მიხედვით.

ჩამოთვლილ სოფლებში მე-20 საუკუნის 60-70-იან წლებში ქართული მოსახლეობა ცხოვრობდა, რის შესახებაც ტოპონიმურ „ლექსიკონში“ არაფერია ნათქვამი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. აბულაძე 1953: აბულაძე ი., ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, 1953.
2. აბულაძე 1973: აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973.
3. ანდრონიკაშვილი 1966: ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართულ ენობრივ ურთიერთობიდან, I, 1966.
4. ბატონიშვილი 1892: ბატონიშვილი ვ., საქართველოს გეოგრაფია, წიგნი I, თბილისი, 1892.

5. **ბატონიშვილი 1973:** ბატონიშვილი ვ., „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ თბილისი, 1973.
6. **ბერიძე 1981:** ბერიძე გრ., ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბილისი, 1981.
7. **ბერიძე 1988:** ბერიძე გრ., ქართული ენის ჯავახური კილო, თბილისი, 1988.
8. **ბერიძე 2002:** ბერიძე მ, ჯავახეთის ძეგლთა მდგომარეობა (სამეცნიერო ექსპედიციის ანგარიში, 1979 წ.) ჯავახეთი (ისტორია და თანამედროვეობა), 2002.
9. **ბერიძე 2006:** ბერიძე მ., ქართველთა გამუსლიმება და გვარის შეცვლა მესხეთში, თბილისი, 2006.
10. **ბერიძე 2008:** ბერიძე მ., მესხეთის ტოპონიმთა სტრუქტურისა და ისტორიისათვის, თბილისი, 2008.
11. **ბერიძე 2009:** ბერიძე მ., მაჰმადიანი მესხების ფესვები და დღევანდელი, ახალციხე, 2009.
12. **ბერიძე 2010:** ბერიძე მ., ტაძრები და სახელები, თბილისი, 2010.
13. **ბერიძე 2011:** ბერიძე მ., სოფლები და ნასოფლარები მოგვითხრობენ, თბილისი, 2011.
14. **ბერძენიშვილი 1964:** ბერძენიშვილი ნ., „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1964.
15. **ბერძენიშვილი 1975:** ბერძენიშვილი დ., ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, თბილისი, 1975.
16. **ბერძენიშვილი 2006:** ბერძენიშვილი, ნარკვევები, თბილისი, 2006.
17. **ბედოშვილი 2002:** ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ექიმოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი, 2002.
18. **ბოჭორიძე 1992:** ბოჭორიძე გ., მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, თბილისი, 1992.
1964.
19. **გაბაშვილი 1948:** გაბაშვილი ც., ვარძია, თბილისი, 1948.

20. გიგინეიშვილი.. 1961: გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, , თბილისი, 1961.
21. გიულდენშტედტი 1962: გიულდენშტედტი ი., მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბილისი, 1962.
22. გვარამაძე 1907: გავარამაძე ივ., ქართული ენის საუნჯე, 1907 წ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი, ხელნაწერი №52.
23. ვარდოსანიძე..., 2014: ვარდოსანიძე ს., გურული ვ., ხარაძე ე., ჯიქია; თბილისი, 2014.
24. ზაქარია 2002: ზაქარია პ., ქართულ ციხე-სიმაგრეთა ისტორია, თბილისი 2002.
25. თეთვაძე 1998: თეთვაძე შ., ო. თეთვაძე, სომხები საქართველოში, თბილისი, 1998.
26. თოფჩიშვილი 2003: თოფჩიშვილი რ., ქართული გვარ-სახელების ისტორიიდან, თბილისი, 2003.
27. თოფჩიშვილი 2005: თოფჩიშვილი რ., ეთნო-ისტორიული ეტიუდები, I, თბილისი 2005.
28. ინგოროყვა 1954: ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954.
29. ინგოროყვა 1990: ინგოროყვა პ., საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბილისი, სარანგი, 1990.
30. იოსელიანი 1850: იოსელიანი პლ., საქართველოში ძველად არსებული და ამჟამინდელი ქალაქები, თბილისი, 1850.
31. კეკელიძე 1951: კეკელიძე კ., ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1951.
32. კირვალიძე 1989: კირვალიძე გ., ახალციხის რაიონის გამაჰმადიანებულ ქართველთა გვარები, ჟურნალი საბჭოთა სამართალი №7 , 1989.
33. ლორთქიფანიძე 1994: ლორთქიფანიძე ვ., სამცხე-ჯავახეთის დემოგრაფიული განვითარების პრობლემები XIX-XX საუკუნეებში, თბილისი, 1994.
34. ლომსაძე 2011: ლომსაძე შ., სამცხე-ჯავახეთი, ახალციხე, 2011.
35. მარი 1938: მარი ნ., აფხაზთა ენისა და ისტორიის შესახებ – რუსულ ენაზე, თბილისი, 1938.

36. მაისურაძე 1982: გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში, თბ., 1982.
37. მაკალათია 1938: მაკალათია ს., მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938.
38. მარტიროსოვი 1984: მარტიროსოვი არ., ქართული ენის ჯავახური დიალექტი, თბილისი, 1984.
39. მელიქიძე 2007: მელიქიძე ს., მცხეთის რაიონის ტოპონიმია, თბილისი, 2007.
40. მერჩულე 1982: მერჩულე გ., გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, ქართული პროზა I, 1982.
41. მუსხელიშვილი 1939: მუსხელიშვილი ლ., ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939:
42. მუსხელიშვილი 1977: მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ტ. I, თბილისი, 1977.
43. ნაჭყებია 2006: ნაჭყებია მ., ქართველთა ეთნოლინგვისტური ტერმინები, თბილისი, 2006 წ.
44. ნარკვევები 1970: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1970.
45. ნარკვევები 1973: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბილისი, 1973.
46. ნარკვევები 1979: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბილისი, 1979.
47. ნარკვევები 1982: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბილისი, 1982.
48. ნებიერიძე 1991: ნებიერიძე გ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1991 წ.
49. ორბელიანი 1965: ორბელიანი ს, თხზულებანი, ტ. IV-1, თბილისი, 1965.
50. ორბელიანი 1966: ორბელიანი ს, თხზულებანი, ტ. IV-2, თბილისი, 1965.
51. ორბელიანი 1978: ორბელიანი ს., „ცხოვრება ორბელიანთა“ ძველი ქართული თარგმანები, საქართველოს ისტორიის წყაროები, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, 1978.
52. პორფიროგენეტი პორფიროგენეტი კ., პ. გეორგიკა, ტ. 4 ნაკ. II.
53. საქართველოს ტოპონიმია 1989: საქართველოს ტოპონიმია ტ. II, თბილისი, 1989.
54. საქართველოს ტოპონიმია 2003: საქართველოს ტოპონიმია ტ. III, თბილისი, 2003.

55. საქართველოს მეგზური 1962: საქართველოს მეგზური I ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, თბილისი, 1962.
56. სამსონიძე 2000: სამსონიძე ვ., ტატანისი, გაზეთი „ლიტერატურული მესხეთი“.
57. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1966;
58. სილოგავა 2001: სილოგავა ვ., „სათხის წარწერები“ „ჯავახეთი, ისტორია და თანამედროვეობა“, 2001.
59. სიმპოზიუმის შრომები 2001: ახალციხე-ყარსი, ახალციხე, 2001.
60. ტალახაძე 1999: ტალახაძე ი., „ვაჰანის ქვაბთა განგების“ ხელნაწერი (აღწერილობა, შესწავლის ისტორია, დათარიღება) მესხეთი, III, 1999.
61. უთურგაძე 2007: თ. უთურგაძე, სახელთა მრავლობითი რიცხვი ქართულში, კრებული ქართველოლოგია, I, 2007.
62. ფერნიხი..., 2000: ფერნიხი ჰ., სარჯველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი, 2000.
63. ფრონელი 1991: ფრონელი ა., დიდებული მესხეთი, თბილისი, 1991.
64. ქურასბედიანი 1997: ქურასბედიანი გ., მესხური თქმულებები, თბილისი, 1997.
65. ქართლის ცხოვრება 1959: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბილისი, 1959.
66. ქეგლ. 1953: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ., III, თბილისი, 1953.
67. ქეგლ. 1955: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ., IV, თბილისი, 1955.
68. ქეგლ. 1958: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ., V, თბილისი, 1958.
69. ქეგლ. 1960: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ., VI, თბილისი, 1960.
70. ქეგლ. 1964: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ., VII, თბილისი, 1964.
71. ქსე 1975: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, თბილისი, 1975.
72. ქსე 1977: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. II, თბილისი, 1977.

73. ქსე 1978: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. III, თბილისი, 1978.
74. ქსე 1979: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. IV, თბილისი, 1979.
75. ქსე 1980: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. V, თბილისი, 1980.
76. ქსე 1983: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VI, თბილისი, 1983.
77. ქსე 1984: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VII, თბილისი, 1984.
78. ქსე 1984: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VIII, თბილისი, 1984.
79. ქსე 1985: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. IX, თბილისი, 1985.
80. ქსე, 1986: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. X, თბილისი, 1986.
81. ქსე 1987: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. XI, თბილისი, 1987.
82. ღლონტი 1975: ღლონტი ალ., მცხეთის ტოპონიმი, თბილისი, 1975.
83. ყორანაშვილი 2015: ყორანაშვილი გ., ქართველთა ეთნოგენეზისის საკითხი, თბილისი, 2015.
84. შანიძე 1973: შანიძე აკ., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I მორფოლოგია, მეორე გამოცემა, თბილისი, 1973.
85. შანიძე 1980: შანიძე ა., ეტიმოლოგიური შენიშვნები: ქართლი, ქართველი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრ., თბილისი, 1980.
86. შარდენი 1975: შარდენის ჟ. პ. მოგზაურობა (ფრანგულიდან ქართულად თარგმნილი მზ. მგალობლიშვილის მიერ), თბილისი, 1975.
87. შენგელია 2006: შენგელია ვ., ქართველურ და ჩერქეზულ ენობრივ სისტემათა ისტორიის ზოგი საკითხი, 2006.E
88. შილაკაძე 1950: შილაკაძე ივ., ახალი სომხური ენის გრამატიკა, თბილისი, 1950.
89. ჩიქობავა 1951: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1951 წ.
90. ჩიქობავა 1974: ჩიქობავა არნ., ადგილის სახელთა წარმოების ტიპები... იკე XIX, თბილისი, 1974.
91. ჩუხუა 2003: ჩუხუა მ., ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 2003.

92. ჩეჯდ. 1979: „ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი“, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ, თბილისი, 1979.
93. ცხადაია 2005: ცხადაია პ., ონომასტიკის შესავალი, თბ., 2005.
94. ცისკარიშვილი 1959: ცისკარიშვილი ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959.
95. ძნელაძე 2005: ძნელაძე რ., გურული დიალექტის ტოპონიმური სისტემა 2005.
96. ჭიჭინაძე 1904: ჭიჭინაძე ზ., ისტორია ხურსიდის (ისარლოვი) გვარისა და შოთა რუსთაველი, თბილისი, 1904.
97. ჭიჭინაძე 1904: ჭიჭინაძე ზ., ქართველ კათოლიკეთა მოღვაწე ივანე გვარამაძე (ვინმე მესხი), 1904.
98. ჭუმბურიძე 2003: ჭუმბურიძე ზ., რა გქვია შენ? 2003.
99. ხორნაული 1983: ხორნაული გ., მთები და სახელები, 1983.
100. ხორნაული 2003: ხორნაული გ., ქართული ონომასტიკა, თბილისი, 2003.
101. ჯიქია 1941: ჯიქია ს., „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ, წიგნი II, თარგმანი, თბილისი, 1941.
102. ჯიქია 1950: ჯიქია ს., სამცხე-საათაბაგოს ტოპონიმისა და ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, თსუ შრომები, XI, I, 1950.
103. ჯიქია 1958: ჯიქია ს., „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, წიგნი III, თბილისი, 1958
104. ჯავახიშვილი 1919: ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს საზღვრები, თბილისი, 1919.
105. ჯავახიშვილი 1960: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია (VI გამოცემა) თბილისი, 1960.
106. ჯავახიშვილი 1970: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1970.
107. ჯავახიშვილი 1983: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია ტ. II, თბილისი, 1983

108. **ჯავახიშვილი 2002:** ჯავახიშვილი ივ. ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბილისი, 2002.
109. **ჯავახეთი 2000:** ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, ახალციხე, 2000.
110. **ჯანაშვილი 1900:** ჯანაშვილი გ., ქართველური ეთნოგრაფიული და გეოგრაფიული სახელების ეტიმოლოგია (რუსულ ენაზე) ჟურ. СмонПК 40 თბილისი, 1900.
111. **ჯანიაშვილი 1995:** ჯანიაშვილი ლ., სომხები ჯავახეთში, თბილისი, 1995.
109. **ჯავახიშვილი..., 1989:** ჯავახიშვილი ივ., სურგულაძე პ., ლაისტი ა., ისტორიული რარიტეტები, თბილისი, 1989.
112. **ჯაოშვილი 1984:** ვ. ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XIX საუკუნეებში, თბილისი, 1984;
113. **ჯაოშვილი 1996:** ვ. ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა, თბილისი 1996;
114. **ჯიხგ. 2000:** ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, 2000.
115. **ჯუანშერი 1955:** ჯუანშერი, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, I, 1955.
116. **Акты, т. VII, стр. 784.**
117. **Бакрадзе** бакрадзе Д., Историко-этнографический очерк Карсской области, 3.
118. **Бутков:** Бутков, Материалы Том II.
119. **Дубровин:** Дубровин Н. История войны... Том II.
120. **Евецкий** Евецкий О., Статическое описание...
121. **Максимов 1987 :** Максимов С ., За Кавказомъ Отеч. Записки, июль, 1987.
122. **Новицкий 1882:** Новицкий О., Духабурцы, их история и вероучение, Киев, 1882.
123. **Православная ... 2002:** Православная энциклопедия, том IV, Москва. .
124. **Жузе 1905:** Жузе. П., Грузия в XVII столети и поизобразению патриарха Макария, Казан, 1905).
125. **Русская граматика 1980:** Русская граматика, I М.,
126. **Словарь русского языка 1982:** Словарь русского языка, М., 1982.

127. **Տանոսյան 2006:** Տանոսյան Ա., *Еще и белый геноцид*, Ереван, 2006.
128. **Юнусов 1999:** Юнусов А., *Ахыскинские (месхетинские) турки: Дважды депортированный народ* Центральная Азия и Кавказ, 1999.
129. **Цгիал 1268:** Цгիал ., 1268, օր. 19, ժ. 33.
130. **(Jump up** [↑ http://raa.am/JAVAKHK/2_1.htm](http://raa.am/JAVAKHK/2_1.htm)**).**
131. **(Jump up** <http://www.yerablur.am/viewmenu/1089/>**)**
132. **Աճարյան 1979:** Աճարյան Հր. Արմատական բառարան, Երեվան, 1979.
133. **Կարապետյան 2006:** Սամվել Կարապետյան Ջավախք 2006.
134. **Սանոսյան 2001:** Սանոսյան Ա. Սպիտակ եղեռն, Երեվան, 2001.
135. **Սանոսյան 1992:** Սանոսյան Ա., Ախլցխայի եվ Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանություն, Երեվան, 1992.
136. **Սարգսյան 1999:** Վահան Սարգսյան, Ջավախք տեղանվան ծագումը, Երեվան, 1999.
137. **Հակոբյան, Մելիք բախշյան, Բարսեղյան 1986:** Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան *„Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան“*, հ. I, Երեվան, 1986.
138. **Հակոբյան, Մելիք բախշյան, Բարսեղյան 1988:** Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան *„Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան“*, հ. II, Երեվան, 1988.
139. **Հակոբյան, Մելիք բախշյան, Բարսեղյան 1991:** Թ. Խ. Հակոբյան Ստ. Տ. Մելիք Բախշյան Հ. Խ. Բարսեղյան *„Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան“*, հ. III, Երեվան, 1991.
140. **Հակոբյան, Մելիք բախշյան, Բարսեղյան 1998:** Թ. Խ. Հակոբյան Ստ. Տ. Մելիք Բախշյան Հ. Խ. Բարսեղյան *„Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան“*, հ. IV, Երեվան, 1998.
141. **Հակոբյան, Մելիք բախշյան, Բարսեղյան 2001:** Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան *„Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան“*, հ. V, Երեվան, 2001.
142. **Հսն. 1974:** Հայկական սովետական հանրագիտարան, Երեվան, 1974.

დ ა ნ ა რ თ ი

სომეხთა ჩამოსახლება სამცხე-ჯავახეთში

სოფელი	მუნიციპალიტეტი	საიდან გადმოსახლდნენ	გადმოსახლების წელი
აზავრეთი	ახალქალაქი	არზრუმიდან	1830
ალასტანი	–	არზრუმიდან	1830
ბაერა	–	არდაპანიდან	1830
ბოზალი	–	–	1830
ბუზავეთი	–	–	1830
ბურნაშეთი	–	არზრუმიდან	1830
ბუღაშენი	–	–	1830
გონდრიო	–	არზრუმიდან	1829-30
დადეში	–	აშკალიდან, მუშიდან და კარსიდან.	1829-30
ვარევანი	ახალქალაქი	–	1830
ვანიანი	–	–	1830
კარწახი	–	არზრუმიდან	1830
კარტიკამი	–	არდაპანიდან	1829
კიროვკანი	–	წალკიდან	1830
კორხი	ახალქალაქი	–	1830
კუმურდო	ახალქალაქი	არზრუმიდან	1830
ლომატურცხი	–	არზრუმიდან	1828-29
მურჯახეთი	–	კარსიდან	1830
ოროჯალარი	–	–	1830
ორჯა	ახალქალაქი	–	1830
ქდანოვკანი	–	პეშტიდან	1830
რადიონოვკა	–	წალკის რაიონიდან, აიაზმა და ნადევანის სოფლებიდან	1830
სამსარი	–	–	1830
სხვილისი	ახალციხე	–	1830
ყულალისი	ახალციხე	–	1830
წინუბანი	ახალციხე	–	1830
წყრუთი	ახალციხე	–	1830
ხაკი	ახალციხე	არზრუმიდან	1830
ხავეთი	–	არზრუმიდან, მუშიდან და კარსიდან.	1830
ხორენია	–	არზრუმიდან და არდაპანიდან	1830
ჯიგრაშენი	ახალქალაქი	–	1829-201

